भारती

पावका नः सरस्वती

पूज्य दीदी सवितावहन महेता
अभिनन्दन विशेषांक

प्रकाशक :

श्री आर्य कन्या गुरुकुल, पोरबन्दर

ॐ

અનુક્રમ

卐

गुरुकुल शिक्षा प्रणाली के मंत्रदाता
महर्षि दयानन्द सरस्वती

भारत के राष्ट्र-पिता
पूज्य महात्मा गांधीजी

ભારતી

પૂ. દીદીશ્રી સવિતાબહેન નાનજીભાઇ મહેતા
અભિનંદન–અંક

ઑગસ્ટ–૧૯૭૩

: સંપાદકમંડળ :

પ્રા. શંકરદેવ વિદ્યાલંકાર એમ. એ.	(અધ્યક્ષ)	શ્રી. તારાબહેન એચ. દવે	(મુખ્ય તંત્રિણી)
શ્રી. સુશીલાબહેન પંડિત	(મુખ્ય વ્યવસ્થાપિકા)	શ્રી. દીનદયાળુ જોશી	(શાસ્ત્રીજી)
શ્રી. કાન્તાબહેન દીક્ષિત	(મુખ્ય અધ્યાપિકા)	કુ. કાન્તા ઘોડિયા શ્રેણી ૧૧	વિદ્યાર્થિની–પ્રતિનિધિઓ
શ્રી. ગોદાવરીબહેન પરેલ	(મુખ્યાધિષ્ઠાત્રી)	કુ. મુદ્રિકા વ્યાસ શ્રેણી ૧૧	
શ્રી. શાંતિભાઇ જોશી	(કાર્યવાહક મુખ્ય અધ્યાપક)	કુ. જયશ્રી માબતોરા શ્રેણી ૧૦	

પરામર્શક

પ્રા. શ્રી. એલ. એચ. દવે. એમ. એ.

સુશોભનકાર

શ્રી. જગજીવનભાઇ ૨ માવદીઆ

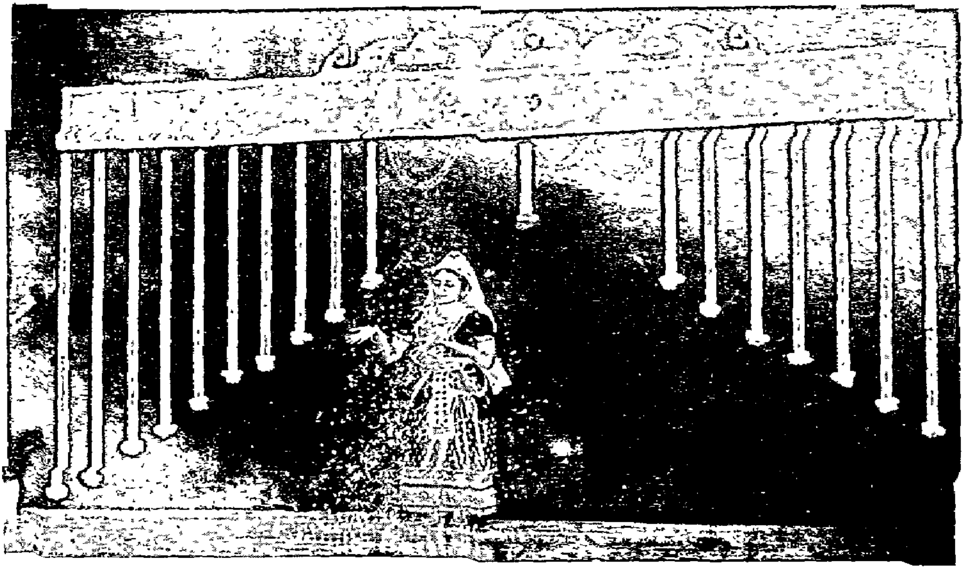
: પ્રકાશક :
આર્ય કન્યા ગુરુકુલ
પોરબંદર

卐

: મુદ્રક :
જીવનલાલ ગોરધન પોરીઆ
જીવન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સુદામા રોડ
ફોન-૪૭૨ : પોરબંદર

પોરબંદરના નાગરિક જનો તરફથી આચાર્યા પૂ. દીદીનું બહુમાન કરી તામ્ર-પત્ર અર્પણ-વિધિ સમયે તેઓશ્રીએ મણિપુરી નૃત્યનો રસ-થાળ પીરસેલ તે પ્રસંગનું દૃશ્ય-૧૯૭૧

પોરબંદરના શહેરીજનો તરફથી આચાર્યા પૂ. દીદીનું બહુમાન કરી તામ્રપત્ર અર્પણ–વિધિ સમયે તેઓશ્રીએ મણિપુરી નૃત્યનો રમથાળ પીરસેલ તે પ્રસંગનું દૃશ્ય. (૧૯૭૧)

ॐ

अभिनन्दनम्

卐

साधना-सिद्धि पुष्पाणां, आमोदैः मुदितं मनः ।
भावना-मंजरी-पुंजैः, संप्रीत्या परिपूज्यसे ॥
अभिनन्दन-पुष्पाणां, माल्यमेतत् सुमंजुलम् ।
भद्राय प्रीतये भूयाद्, भवानी-विश्वनाथयोः ॥

卐

वर्ष-२० पावका नः सरस्वती । अंक-१

: નિવેદન :

ગુરુકુલ સંસ્થાની પ્રેરણારૂપ અધિષ્ઠાત્રીદેવી પૂ. દીદીશ્રીનું કળા, સંસ્કાર, શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ–ક્ષેત્રે અપૂર્વ અને અનુપમ પ્રદાન છે.

૧૯૭૩ માર્ચમાં 'ગુજરાત લલિત–કલા અકાદમી' તરફથી પુરસ્કાર અર્પણ કરી તેમનું જે બહુમાન અને ગૌરવ કરવામાં આવ્યુ છે તેથી ગુરુકુલનો સર્વ–પરિવાર આનંદ અને ધન્યતાની લાગણી અનુભવે છે.

સર્વ ગુરુકુલ–વાસિઓની ઊંડી લાગણી, અપાર મમતા, હાર્દિક શુભેચ્છાઓ અને ગૌરવના પ્રતીક તરીકે **भारती** નો પ્રસ્તુત વિશેષાંક અભિનંદન–અંક તરીકે બહાર પાડી, તેમના કરકમલોમાં અર્પણ કરતાં સૌ કૃતાર્થતા અને આનંદોલ્લાસ અનુભવે છે.

વિશેષાંકના આ અલ્પપૃષ્ઠોમાં ગુરુકુલ વિદ્યાલયની પ્રતિનિધિરૂપ અમુક બાલિકાઓથી માંડી અધ્યાપકો, શુભેચ્છકો, તથા અન્ય નિમંત્રિત વિદ્વાનોની રજૂ થતી, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, કળા, શિક્ષણ, સાહિત્ય તથા અન્ય વિષયો પરત્વેની લેખન-સામગ્રી દ્વારા સમસ્ત પરિવારની પૂજનો અર્ઘ્ય સમર્પણ કરીએ છીએ. આ રીતે આ અંક એક અર્થના-રૂપ બની રહે છે. વિદ્યા, કળા અને સંસ્કૃતિ-ક્ષેત્રે આજીવન અખંડ ઉપાસના કરનાર વ્યક્તિને--પૂ. દીદીને આ પ્રકારનું વંદન અને અભિવાદન સર્વથા ઉચિત છે.

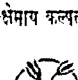
હૃદયની શુભભાવનાઓનું કિમપિ દ્રવ્ય, સ્નેહાભિષિક્ત આ અલ્પ-પ્રદાન પૂ. દીદી ઉમંગથી સ્વીકારો એ જ અભ્યર્થના.

મણિપુરી નૃત્યક્ષેત્રે પૂ. દીદીની સાધના અને સિદ્ધિ અજોડ છે. સમગ્ર ગુજરાત એ સિદ્ધિ વડે ઉજ્જવલ અને ગૌરવાન્વિત બન્યુ છે. સાંસ્કૃતિક-ક્ષેત્રે પૂ. દીદીની કીર્તિ અને પ્રદાન વધુ ને વધુ ઉજ્જવળપણે પ્રકાશિત બને, અને પરમકૃપાળુ પરમાત્મા તેમને દીર્ઘ-આયુષ્ય અર્પો એજ અભ્યર્થના. અસ્તુ.

— સંપાદકો

प्रज्ञानं वितरन्तीयं
मनोज्ञा हंस वाहिनी ।
कल्याणी कमला नित्यं
योग-क्षेमाय कल्पताम् ॥

નૃત્યકળા
(એક પરિચય)

પ્રા. એચ. એચ. દવે, M. A.
મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, પોરબંદર

સર્વ લલિતકળાઓ ઈશ્વરી વરદાન છે. કળાને મુખ્યત્વે બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય. (૧) ચાક્ષુષકળાઓ (૨) શ્રાવ્યકળાઓ. સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર ચાક્ષુષકળાઓ છે. સંગીત, કાવ્ય શ્રાવ્યકળાઓ છે. નૃત્ય ચાક્ષુષ અને શ્રાવ્ય બંને છે. કેમકે નૃત્યમાં સંગીત પણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

સંસ્કૃત ધાતુ कल् = જાણવું પરથી કળા શબ્દ આવ્યો છે. તેની વ્યુત્પત્તિ कलयति कलते, कल्यते ज्ञायते वा इति कला । એમ આપવામાં આવી છે. કેટલાક વિદ્વાનો कं आनन्दम् लाति ददाति इति कला । એટલે કે જે આનંદ આપે છે તે કળા, એમ પણ આપે છે

સઘળી કળાઓ કોઈને કોઈ માધ્યમ દ્વારા પ્રગટ થાય છે ચિત્રમાં રંગ, પડદો વગેરે જોઈએ. શિલ્પ-સ્થાપત્યમાં પત્થર-આરસ વગેરે જોઈએ. સંગીતમાં વિવિધ વાદ્યો દ્વારા સૂરનું પ્રગટીકરણ છે. સાહિત્યનું ઉપાદાન સાર્થ શબ્દ છે. ઉપાદાનો દ્વારા કલાકાર-પછી તે કવિ હોય, ચિત્રકાર હોય, શિલ્પી હોય કે સંગીતજ્ઞ હોય— એક અપૂર્વ રમણીય સૃષ્ટિ જન્માવે છે. હૃદયના અમૂર્ત ભાવોને કળા મૂર્ત રૂપ આપે છે.

નૃત્યનો સંબંધ ચિત્ર, શિલ્પ, સંગીત સાથે છે. નૃત્યકલાનું માધ્યમ કે ઉપાદાન શું ? સ્ત્રી અથવા પુરુષના સપ્રમાણ સૌષ્ઠવયુક્ત દેહની લાવણ્યમય અંગભંગિ. અન્ય કલાકારની જેમ નૃત્યકારમાં પણ નૈસર્ગિક સર્જકપ્રતિભા હોવી આવશ્યક છે.

કળાની શક્તિ ઈશ્વરી બક્ષીસ હોઈ. કલાકારો જગતમાં પ્રમાણમાં ઓછા જોવા મળે છે. કળાના ભાવકો વિશેષ હોય છે. પરંતુ, કળાને સમજવા માટે ભાવકની પણ એક વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રતિભા સંસ્કૃત આલંકારિકોએ સ્વીકારી છે કલાકારની પ્રતિભાને कारयित्री અને ભાવકની પ્રતિભાને भावयित्री પ્રતિભા કહે છે.

અન્ય કળાઓની જેમ નૃત્યનું પણ અંતિમ ધ્યેય રસનિષ્પત્તિ છે. નૃત્ય દ્વારા નર્તક શૃંગાર, કરુણ, વીર, અદ્‌ભુત વગેરે રસોની નિષ્પત્તિ કરે છે. નાટકમાં શબ્દ વડે સંવાદ થાય છે. જ્યારે નૃત્યકળામાં સંવાદનું માધ્યમ અભિનય છે, વિવિધ મુદ્રાઓ છે. આ સાંકેતિક મુદ્રાયુક્ત અભિનય-સંવાદ બુદ્ધિશાળી વર્ગ જ સમજી શકે. માટે બધી લલિતકલાઓની જેમ નૃત્યકળા પણ અધિકારીજનો, સહૃદયભાવકોની જ અપેક્ષા રાખે છે. સમજદાર પ્રેક્ષકગણ સમક્ષ જ તે રજૂ કરી શકાય. अरसिकेषु कवित्व निवेदनम् । शिरसि मा लिख.................એ સઘળી કળાઓ માટે સાચું છે. અરસિક જનો નૃત્યનું કાવ્ય

સમજે નહિ. કળાના અર્થ અને સૌંદર્યનું, ભાવ અને રસનું યથાતથ સંક્રમણ–પ્રત્યાયન–Communication થવું જોઇએ. No Communication, no Art. નૃત્યમાં વ્યક્ત થતી વિવિધ અંગભંગિ, અંગમરોડ, ભ્રૂચાલન, ભ્રુવિક્ષેપ, કંપન, હાથપગની ગતિ, ઓષ્ટવિસ્ફુરણ આદિના સંકેત ન સમજાય તો કળાના સૌંદર્ય, રસ અને આનંદ પ્રાપ્ત થતા નથી. અંગોપાંગોની વિવિધ ગતિ અને છટાદ્વારા નર્તક પોતાની ભાવાનુભૂતિ અને આનંદાનુભૂતિ વ્યક્ત કરે છે.

નૃત્યકળાનો આધાર દેહના અંગવિન્યાસ પર હોઈ, આ કળામાં પારંગત થવા માટે દેહનું સૌષ્ઠવ અને લાવણ્ય જાળવવાં ખૂબ જરૂરી છે. અન્ય લલિતકળાઓનું ઉપાદાન જડ–ભૌતિક પદાર્થ છે. જ્યારે મનુષ્યદેહ ચેતન–અવસ્થા છે. જડ પદાર્થ કરતા ચેતનમાં પરિવર્તનની ગતિ વિશેષ રહેલી છે. એટલે દેહની અમુક ખાસ રીતે જાળવણી તે ખૂબ સંયમ અને તપશ્ચર્યા માગી લે છે. નૃત્યાંગનાના યોગ્ય ગુણો પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ નીચે મુજબ દર્શાવ્યા છે: 'નર્તકી તન્વી (પાતળી), યુવાન, સુડોળ, પ્રગલ્ભા (આત્મવિશ્વાસવાળી), રસિક, મોટી આંખોવાળી, ગીત, વાદ્ય ને તાલને અનુસરે એવી, પ્રસન્નમુખવાળી, આભુષણ-યુક્ત, બહુ ઊંચી નહિ, બહુ નીચી નહિ, એવી હોવી જોઇએ. તેનામાં વેગ, સ્થૈર્ય, સુરેખતા, દૃષ્ટિ, બુદ્ધિ, સ્પષ્ટવાણી વગેરેનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.' વિખ્યાત નર્તકોની સાધના આ રીતે તપ:સાધના છે.

વિશ્વસ્રષ્ટા અને નિયંતા ભગવાન શિવની–નટરાજની મૂર્તિને વંદન કરતો એક શ્લોક છે:

> आंगिकं भुवनं यस्य
> वाचिकं सर्वं वाङ्मयम् ।
> आहार्यं चन्द्रतारादि
> तं नुमः सात्त्विकं शिवम् ॥

સમસ્ત વિશ્વ જેનું આંગિક છે, સઘળું વાઙ્મય જેનું વાચિક છે. અને ચંદ્રતારા આહાર્ય છે એવા સાત્વિક શિવને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ.

આ શ્લોક એમ સૂચવે છે કે જગતનું સર્જન નૃત્યરૂપે જ થયું છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ વિશ્વના સ્રષ્ટા, પાલક અને સંહર્તા છે. આ ત્રણમા નૃત્યનો જ આવિર્ભાવ જોઈ શકાય છે. નૃત્ય એ જગતનો લય છે. આ પૃથ્વી, ગ્રહો, ભિડુમંડલો, સૂર્યચંદ્રતારાદિ, તારાવિશ્વો, સમગ્ર બ્રહ્માંડ તાલબદ્ધ રીતે ચક્રાકારે ગતિ કરે છે. તેમાં લય છે, નિયમિતતા છે. રુદ્રનું તાંડવનૃત્ય એ વિશ્વસંહારનું નૃત્યપ્રતીક છે. સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ નિહાળતાં જગતના સઘળા ચેતન, અર્ધચેતન પદાર્થોમાં ગતિ–તાલબદ્ધતા જોવા મળશે. પ્રાણીમાત્રનું હૃદય પણ તાલબદ્ધ રીતે ધબકે છે. નૃત્ય એટલે તાલબદ્ધ–લયયુકત–ગતિ એવો વ્યાપક અને વિશાળ અર્થ લઈએ તો સમગ્ર વિશ્વ નૃત્યનો જ આવિર્ભાવ જણાશે પરંતુ એ વ્યાપક અર્થને બાજુએ મૂકી નૃત્યનો કિંચિત્ શાસ્ત્રીય અર્થ સમજીએ.

નૃત્યના બે સામાન્ય પ્રકાર જાણીતા છેઃ તાંડવ અને લાસ્ય. તાંડવનૃત્ય એ શિવનું રુદ્ર નૃત્ય છે. જ્યારે લાસ્યનૃત્ય એ પાર્વતીનું કોમળ–લલિત નૃત્ય છે.

ભારતીય નૃત્યશૈલીનું મૂળ ઘણું પ્રાચીન છે. નૃત્યની વિવિધ મુદ્રાઓ ચિત્ર અને શિલ્પમાં જોવા મળે છે. મુનિ માર્કન્ડેય કહે છેઃ 'ચિત્રકલાના સિધ્ધાંતો જાણ્યા સિવાય શિલ્પકળાના સિદ્ધાંતો સમજાય નહિ. અને ચિત્રકલાના સિધ્ધાંતો, નૃત્યકલાના સિધ્ધાંતોના જ્ઞાન વિના સમજાય નહિ.' વળી વાદ્યસંગીતના જ્ઞાન વગર નૃત્યકલા સમજાય નહિ. એટલે આ બધી ભગિનિકળાઓ પરસ્પર સંકળાયેલી છે.

પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ નૃત્યને નાટ્યનું અંગ ગણ્યું છે. નૃત, નૃત્ય અને નાટ્ય ત્રણ શબ્દો જુદા છે, છતાં એકબીજાનો એકબીજામાં અંતર્ભાવ થઈ શકે છે. નૃત્ અને નૃત્ય વચ્ચે ભરતમુનિએ ભેદ દર્શાવ્યો છે. **भावाभिनयहीनं तु नृतम् अभिधीयते ।** એટલે કે જેમાં માત્ર શરીરના અંગોનું જ હલનચલન હોય તે નૃત્ અને **रसभावादियुक्तं नृत्यम् ।** રસ અને ભાવથી વ્યંજનાયુક્ત તે નૃત્ય. ભરતનાટ્યમાં 'જતીસ્વરમ્' એ નૃત્‌નું સ્વરૂપ છે, જ્યારે 'શબ્દમ્' એ નૃત્યનું. 'વર્ણમ્'માં નૃત્ અને નૃત્ય બંને આવે છે.

નાટ્યને પાંચમો વેદ કહેવામાં આવ્યો છે. આ નાટ્યવેદ બ્રહ્માએ ભરતમુનિને આપ્યો એમ કહેવાય છે. તેમાં નૃત્ અને નૃત્ય વિશેની માહિતી છે. આ ગ્રંથની રચના પરત્વે એમ જણાવાયું છે કે ઋગ્વેદમાંથી પાઠ્ય, યજુર્વેદમાંથી અભિનય, સામવેદમાંથી ગીત અને અથર્વવેદમાંથી રસ લઈ તે રચાયા છે. ભરતના 'નાટ્યશાસ્ત્ર' જેવું જ નંદિકેશ્વરકૃત 'અભિનયદર્પણ' નામે શાસ્ત્રીયગ્રંથ છે. ભારતીય નૃત્યશાસ્ત્રના આ બે પ્રમાણભૂત ગ્રંથો છે. ભરતમુનિએ ગંધર્વો અને અપ્સરાઓની મદદથી શિવની સમક્ષ નાટ્ય અને નૃત્ય ભજવ્યું એવી કથા છે. પછી શિવે તંડુ નામના ગણોના પતિ દ્વારા ભરતમુનિને તાંડવ નૃત્ય શીખવ્યું. અને પછી મુનિએ તે મર્ત્યલોકના માનવીને શીખવ્યું. પાર્વતીએ બાણની પુત્રી ઉષાને લાસ્ય શીખવ્યું. તેણે દ્વારકાની ગોપીઓને શીખવ્યું. અને પછી અન્ય પ્રદેશની સ્ત્રીઓ શીખી. એ રીતે આ કળા જગતમાં સ્થિર થઈ, એવો પૌરાણિક ઉલ્લેખ મળે છે. પ્રાચીનકાળમાં પર્વો અને ઉત્સવો વખતે આ નૃત્યકળા પૂરજોશમાં પ્રવર્તતી હતી.

નૃત્યમાં હાથની મુદ્રાઓનું ખૂબ મહત્વ છે. તે દ્વારા સંજ્ઞા–સંકેત વ્યકત થાય છે. નૃત્યશાસ્ત્રમાં તેથી એમ કહેવાયું છે કે, 'જ્યાં હાથ ત્યાં દૃષ્ટિ, દૃષ્ટિ ત્યાં મન, જ્યાં મન ત્યાં ભાવ, અને જ્યાં ભાવ ત્યાં રસ.' આમ રસનિષ્પત્તિ એ નૃત્યની મુદ્રાઓનું ધ્યેય છે. નાટ્ય–નૃત્ય આદિ કળા હોઈ તે સદ્યઃ પરનિર્વૃત્તિ, પરમાનંદ–બ્રહ્માનંદસહોદર અલૌકિક આનંદ આપે છે.

ભારતીય પ્રણાલીમાં વિશ્વનિયંતાને પ્રાર્થના કર્યા વિના નૃત્યની શરૂઆત થતી નથી. નટરાજ એ આરાધ્યદેવ છે. પછી રંગસ્તુતિ થાય, પછી પુષ્પાંજલિ થાય, અને પછી નૃત્ય શરૂ થાય એવો ક્રમ છે. સંગીત નૃત્યનો પ્રાણ છે. દરેક નૃત્યશૈલીને અલગ અલગ

વાદ્યો ને લયપદ્ધતિ હોય છે. મુદ્રાઓના ખાસ નામ હોય છે, જેમ કે, પતાક, અર્ધચંદ્ર, ભ્રમર, શિખર, પાશ, મત્સ્ય, ગરુડ વગેરે. એક હાથથી થતી મુદ્રાને અસંયુક્ત અને બે હાથથી થતી મુદ્રાને સંયુક્ત મુદ્રા કહે છે.

ભરતનાટયમ્, કથક અને મણિપુરી એ ભારતીય નૃત્યશૈલીના જાણીતા પ્રકારો છે. તે દરેકના કેટલાક પેટાપ્રકારો છે. આ સર્વમાં કમનીયતા અને લાલિત્યની દષ્ટિએ મણિપુરી નૃત્ય ચડિયાતું ગણાય છે. તેના નિયમો ઘણા અટપટા ને સંકુલ છે. મણિપુરીમાં નૃત, નૃત્ય અને નાટ્ય ત્રણેનો સુમેળ–સમન્વય જોવા મળે છે. મણિપુરી આસામ રાજ્યનું નગર છે અને નૃત્યનું ધામ છે. શિવે પાર્વતી દ્વારા લાસ્ય વ્યક્ત કરવા મણિપુર પસંદ કર્યું હતું, એવી કથા છે. અર્જુન ચિત્રાંગદાને અહીં પરણેલો, એમ મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે.

મણિપુરી નૃત્યમાં ધાર્મિક વિચારસરણી અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોનું સર્જન થયેલું છે. કૃષ્ણલીલાનું મહત્વ તેમાં વધારે છે. માનવહૃદયના ચંડ, કોમળ, મધુર ભાવો આ નૃત્યમાં જીવંતપણે પ્રગટે છે. મણિપુરવાસીઓ વિશે કહેવાય છે કે તેઓ જન્મે છે નૃત્યમાં, જીવે છે નૃત્યમાં અને મરે છે નૃત્યમાં. મણિપુરી નૃત્ય તેમના જીવનસમગ્રનો અભિસાર છે. તેનાં કેટલાય રૂપો ભૂતકાળમાં વિલીન થઈ ગયાં છે. જે થોડાં બચ્યાં છે. તેને તદ્વિદો મૂળસ્વરૂપે જાળવી રાખવાનું કઠિન કાર્ય કરે છે. એની ઉપાસના ખૂબ શ્રમ અને સાધના માગી લે છે.

અર્વાચીન યુગમાં ગુરુદેવ ટાગોરે ૧૯૧૭માં સૌ પ્રથમ તેની કદર કરી 'શાંતિ-નિકેતન'માં તેને ગૌરવ ભર્યું સ્થાન આપ્યું ત્યારથી તેને ઉત્તેજન મળતું રહ્યું છે.

આ નૃત્યમાં ખૂબજ કમનીય હલન–ચલન અને માર્દવતાભરી ગતિ રહેલાં છે. લાસ્ય અને તાંડવ બંને નૃત્યપ્રકાર તેમાં આવે છે. મૃદંગ અને મંજિરા આ નૃત્યના મુખ્ય વાદ્યો છે. તદુપરાંત ઢોલક ખંજરી, ડફ, પખવાજ, કરતાલ, બંશી, શંખ, શિંગડું, ઈસરાજ, તંબુર વગેરે અન્ય વાદ્યોનો ઉપયોગ થાય છે મણિપુરી નૃત્યની વેશભૂષા પણ એ પ્રદેશનું આગવું સ્વરૂપ છે. ઘેરદાર લીલા રંગનો ચણિયો, જેને કુમિન કહે છે, તથા કોકટુમ્બી નામનું વસ્ત્ર માથે પહેરવામાં આવે છે. રેશમનો કબ્જો, પોશવાન, આભલાંયુકત ખાઓન, કેડે બાંધવાનો પટ્ટો (જેને 'કવાંગોઇ' કહે છે) તે આ નૃત્ય કરનારનો આગવો વેષ છે. મણિપુરી નૃત્યના વિખ્યાત ગુરુ શ્રી. બિપિનસિંહા ગણાય છે. તે ઉપરાંત લોકેશ્વર સિંઘ, તરુણકુમાર, વગેરે છે. ગુજરાતમાં પૂ. દીદીશ્રી સવિતાબેન, નયના, રંજના, સુવર્ણા વગેરે ઝવેરી બહેનો આ નૃત્યમાં પારંગત વ્યક્તિઓ છે.

ભરતનાટયમ્ નૃત્યશૈલી દક્ષિણમાં તામિલનાડ પ્રદેશમાં ખૂબ પ્રચલિત છે. તેનું મોટું કેન્દ્ર તાંજોર જિલ્લો છે. સ્ત્રી અને પુરુષ બંને આ નૃત્યો કરે છે. એકલા પુરુષો નૃત્ય કરે તેને ભાગવતમેલા કહે છે. આ નૃત્યશૈલી પણ પ્રાચીન છે. પરંતુ વચ્ચે વિદેશીઓના આક્રમણ અને મોગલયુગ દરમ્યાન તે અદશ્ય થઈ. ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં તે ફરી ઝળક્યું. રશિયન નર્તકી આના પાવલોવા અને ગુરુદેવ ટાગોરની પ્રેરણા–પ્રોત્સાહન

બાદ તે ફરી વિકસી ભરતનાટ્યમના પેટા પ્રકારો પણ છે, જેને અલારિપુ, જતિસ્વરમ્, શબ્દમ્, વર્ણમ્, પદમ્, તિલ્લાના, શ્લોકમ્, વગેરે નામે ઓળખવામાં છે. આ સર્વના પારિભાષિક અર્થો છે. કુચીપુડી, મોહિનીઅટ્ટમ્, વગેરે તેના અન્ય પ્રકારો પણ છે. ધાર્મિક કથાનકો આ નૃત્યદ્વારા અભિનયપૂર્વક રજૂ થાય છે. ભરતનાટ્યમના મહાન ગુરુ શ્રી મીનાક્ષી સુંદરમ્ પિલ્લે છે. અને સિદ્ધહસ્ત નર્તકોમાં બાલા સરસ્વતી, રુક્મિણીદેવી, રામગોપાલ, શાંતારાવ, મૃણાલિની સારાભાઇ, કમલા લક્ષ્મણ, રીટા ચેટરજી, ચંદ્રલેખા, પદ્મલોચની વગેરે છે.

ભારતમાં નૃત્યકલા શીખવવાની સંસ્થાઓ શરૂ થઈ છે. ગુજરાતમાં અમદાવાદમાં 'દર્પણ' સંસ્થામાં નૃત્યની તાલીમ અપાય છે. સાત વર્ષનો તેનો અભ્યાસક્રમ છે. પછી કસોટી પરીક્ષા લેવાય છે, જેને 'અરંગેત્રલ' કહે છે. 'અરંગેત્રલ' બાદ નૃત્યની સ્નાતક પદવી મળે છે.

કથકશૈલી પણ વેદકાળ જેટલી પ્રાચીન છે. મધ્યકાળમાં તેનો હ્રાસ થયો હતો. અર્વાચીન કાળમાં તેનું ફરી ઉત્થાન થયું છે, પુનર્જીવન સાંપડ્યું છે તેનો સર્વપ્રથમ પુનુરુદ્ધાર કરનાર વાજિદઅલી શાહ ગણાય છે. તેમણે લખનૌ ઘરાનાની સ્થાપના કરી કથક એ ઉત્તરભારતનું નૃત્ય છે. સમયે સમયે તેમાં પરિવર્તનો થતાં રહ્યાં છે. લખનૌ-ઘરાના ઉપરાંત જયપુરઘરાના, બનારસઘરાના વગેરે અન્ય છે. કથકલીના ગીતોને પદમ્ કહે છે. ભૈરવી, તોડી, શંકરાભરણ, કલ્યાણી વગેરે રાગોનો ગીતોમાં ઉપયોગ થાય છે. મૃદંગ, ઢોલક, ઝાંઝ વગેરે તેનાં વાદ્યો છે.

વલ્લથોલ, કુંચુ કુરુપ, કૃષ્ણન્ નાયર, અંકુલમ્ વિષ્ણુ, નામ્બુદ્રી, રાઘવન પિલ્લે, કૃષ્ણન્ કુટ્ટી, કુરીચી કુંજન, પણીકર, રામનકુટ્ટી નાયર, ચંપાકુલમ્ પિલ્લે, ગોપીનાથ, વગેરે આ નૃત્યના નિષ્ણાતો છે.

ओ३म्

कला और संस्कृति की साधिका, शिक्षण-कार्यों में तन्मय,

परम-श्रद्धेय पूज्य दीदी सविता बहन मेहता के करकमलों में—

सन्मानपत्र

कुल-दीदी पुण्यकीर्ते हृदयेन पूजयामः ।
विमलं यशस्त्वदीयं जगति प्रसारयामः ॥
निज-ज्योति-रश्मि-पुंजैः उज्ज्वलाभिनंदिता त्वम् ।
तव गीत-गुंजनैः त्वां हृदयेन भावयामः ॥

हे तपोगिरि की साधिका यात्रिके,

आपने अपने जीवन में पुरुषार्थ-चतुष्टय की प्राप्ति के लिए ज्ञान, कर्म और उपासना की एक अखंड साधना प्रारंभ की हुई है। शिव और सौन्दर्य के उदात्त मार्ग से आपकी सत्य की खोज चालू है। उसकी सिद्धि के लिए हम सब आपका अभीष्ट चिन्तन करते हैं।

सारस्वत-प्रदेश में संस्कृति-सेवा का आपका अभियान निरंतर प्रशस्त बनता रहा है। कला-क्षेत्र की आपकी अनुपम सेवाओं और उपलब्धियों के लिए गुजरात राज्य ललित कला अकादमी ने पुरस्कृत कर आपको गौरवान्वित किया है। अतः हम सभी कुलजन सहर्ष आपका हार्दिक अभिनंदन करते हैं, आपका स्वागत करते हैं।

इस शुभ अवसर पर हम सब आपके दीर्घ आयुष्य और कला-वैभव की संवर्धना के लिए ईश्वर से प्रार्थना करते हैं।

हम हैं आपके गुणानुरागी—
आर्य कन्या गुरुकुल की सर्व छात्राएँ,
गुरुजन तथा कार्यकर्तागण।

कुलभूमि-पोरबन्दर
श्रावण-२०२९

ॐ

भारतीय संस्कृति की परम पूजिका, संनिष्ठ कला-साधिका
स्नेह-शालिनी मान्य दीदी श्री सविता बहन महेता की सेवा में—

अभिनन्दन-पत्र

आंगिकं भुवनं यस्य, वाचिकं सर्व-वाङ्मयम् ।
आहार्यं चन्द्रतारकादि, तं नुमः सात्त्विकं शिवम् ॥
भरत-कुल-भाग्य-कलिके, भाव-रसानन्द-परिणताकारे ।
जगदेक-मोहन-कले, जय जय रंगाधिदेवते देवि ॥

卐

हे ललाम कला-साधिके,

ज्ञान की ज्योत्स्ना, संस्कृति की सुषमा और कला के आलोक से आपका व्यक्तित्व और कर्तृत्व आलोकित हुआ है। मयूर-वाहिनी भगवती भारती की एकान्त आराधना करके आपने नानाविध वरेण्य सिद्धियाँ उपलब्ध की हैं।

कला के माध्यम से जीवन में दिव्यता, भव्यता और मांगल्य की अवतारणा के लिए आप सर्वदा पुरुषार्थ-रत रहती हैं। कलाओं का सैद्धान्तिक और प्रायोगिक अध्ययन, अनुशीलन और पर्यालोचन आपके जीवन की एक श्रेयस्करी साधना रही है।

विशेषतः मणिपुरी नृत्य की सुरम्य कला के प्रावीण्य से आपने देश-देशान्तर के कला-रसिकों और साधकों को विमुग्ध किया है। अभिनव उषा, चन्द्रप्रभा, नर्तनाचार्या और नृत्य-साम्राज्ञी आदि के वरेण्य विरुदों से आपका कला-देह अलंकृत और आलोकित हुआ है।

आपकी महनीय कला-सेवाओं की कद्रदानी के लिए गुजरात राज्य ललित-कला अकादमी ने आपकी जो संवर्धना, अर्चना और संभावना की है, उसकी शुभ स्मृति में गुरुकुल महिला कॉलेज, पोरबंदर की विद्यार्थिनी बहनें तथा गुरुजन आपका सस्नेह, सादर अभिनंदन करते हैं, आपको बधाई का जयमाल्य अर्पित करते हैं।

जीवने भासतां भव्यं, कलायाः ज्योतिरुत्तमम् ।
प्रतिष्ठां लभतां चित्ते, कल्याणी भारती-कथा ॥
बोधयन्ती कलां रम्यां, 'दीदी' संस्कृति-साधिका ।
आयुषा वर्चसा लोके, महिमानं प्रपद्यताम् ॥

卐

कुलभूमि,
पोरबंदर
१९७३

हम हैं आपके गुण-वशंवद
गुरुकुल महिला कॉलेज की विद्यार्थिनी बहनें,
गुरु-जन तथा कार्य-कर्तृगण।

स्वागत-गीतिका

वयस्याः, मंगल-शब्दै रनिशं
स्वागत-गानं गीयताम् ॥

स्वागत-गानं मधुर-वचोभिः
स्नेह-संतोषं लीयताम् ।
सखायः, सौरभ-सान्द्राः मृदुलाः
कुसुमाञ्जलयः कीर्यताम् ॥

रम्य-निकुंजे सहृदय-संगे
हर्ष विमुग्धं स्थीयताम् ।
मिलिन्दाः, मंजुल-कुंजे विमलं
प्रेम-पीयूषं पीयताम् ॥

वाति सुरभिले शनकै रनिले
काव्य-मधुनं चीयताम् ।
रसज्ञाः सूक्ति-सरोजैः सुभगं
देव-समाजं प्रीयताम् ॥

[कविः —विद्यालंकारः श्री० प्रियहंसः]

सब गाने लगें

प्यार इतना दो, अपरिचित पाहुने
देहरी दर-द्वार सब गाने लगें ॥

फिर फुहारें फिर रिमझिम कभी, दान हो यह, पर नहीं वरदान हो।
माँगने पर दे दिया विश्वास जल तो, मान है यह, पर नहीं सम्मान है।
नीर इतना दो अपरिचित बादलो, भूमि के पाषाण लहराने लगें।
देहरी दर-द्वार सब गाने लगें।

फिर जलन, फिर स्नेह सिंचन जख्म पर, राग हो यह पर नहीं अनुराग है।
ज्योति बिखरा दी, मगर दे दी नहीं, त्याग हो यह, पर नहीं परित्याग है।
पीर इतनी दो शलभ को वर्तिके, पंख अपने आप जल जाने लगें।
देहरी दर-द्वार सब गाने लगें ॥

जिन्दगी है, घात है, प्रतिघात है, हरतरफ संघर्ष है, बलिदान है।
सिन्धु से ज्यादा अभागे आदमी के, प्राण में उठते हुए तूफान हैं।
धीर इतना दो, सिसकती साँस को, आँसुओं में हास मुस्काने लगें।
देहरी दर-द्वार सब गाने लगें ॥

पंथ पर हारा हुआ, बैठा हुआ, बांसुरी इतिहास में खोई हुई।
तथ्य के पाषाण पर सिर टेक कर, भावना बेहोश-सी सोई हुई।
क्षीर इतना दो कि प्रेरित हों अधर, कल्पना में गीत अँगड़ाने लगें।
देहरी दर-द्वार सब गाने लगें ॥

[श्रीयुत् तन्मय]

कला-साधिकायाः संवर्धना

卐

कुलेऽस्मिन् यः कलादीपः, विमलो जृंभते मुदा ।
प्रणेत्री तस्य "दीदी" वै, तेजसा सुमहीयते ॥
प्रतिष्ठामाप्नुयाल्लोके, शिवं वै सत्य-सुन्दरम् ।
जागर्तु जीवने भव्ये, संस्कृत्याः सौरभं नवम् ॥

एषा विभावना भद्रा, यस्या विश्वे विभासते ।
तपस्यां तनुते दीर्घां, कल्याणी प्रिय-दर्शिनी ॥
भगीरथो यथा गंगां, निरुद्धां आनयद् भुवि ।
नृत्य-विद्यां तथा प्राच्याः, देवीयं संप्रकाशते ॥

शीलेन विद्यया भव्यं तपो वै संप्रवर्धताम् ।
कल्याणं सर्वलोकानां, शारदा संप्रसीदतु ॥
एतत् तपोवनं रम्यं, भासतां ज्ञान-ज्योतिषा ।
"तातस्य" भावना भद्रा, संसिद्धिं ननु विन्दताम् ॥

नृत्ये चित्रे तथा गीते, प्रतिभा लोक-नंदिनी ।
स्वदेशस्य कला-लक्ष्मी प्रबोधाय प्रकल्पताम् ॥
संस्कृत्याः गौरवं लुप्तं भासतां लोक-मानसे ।
मंगलानां विधात्रीयं, भारते भातु भारती ॥

[श्लोकयिता—विद्यालंकारः श्री० शंकरदेवः]

हे देशबंधुओ

ओ देशवासियो, बैठ न जाओ पत्थर से।
ओ देशवासियो, रोओ मत यों निर्झर से।
दरखास्त करें, आओ, कुछ अपने ईश्वर से।
सुनता है, गमजदों और रंजीदों की॥

जब सार सरकता सा लगता जग-जीवन से
अभिषिक्त करें, आओ, अपने को, इस प्रण से—
हम कभी न मिटने देंगे भारत के मन से
दुनियाँ ऊँचे आदर्शों की उम्मीदों की॥

साधना एक युग-युग अन्तर में ठनी रहे।
यह भूमि बुद्ध-बापू-से सुत की बनी रहे।
प्रार्थना एक युग-युग पृथ्वी पर बनी रहे।
यह जाति, योगियों संतों और शहीदों की॥

[कविवर—श्रीयुत् हरिवंशराय बच्चन]

અમારા કુલપિતાજી પુણ્યશ્લોક
શ્રી નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતા ને
અમારા શત શત વંદન

વાત્સલ્યમયી પૂ૦ શ્રી કુલમાતાજી
જેમના બહોળા અનુભવની પ્રેરણા અવિરત મળતી રહે છે.

સંસ્થા માટે અહર્નિશ સ્નેહ વરસાવતા કુલભ્રાતા

શ્રી. ધીરેન્દ્રભાઇ નાનજીભાઈ મહેતા

શ્રી. મહેન્દ્રભાઇ નાનજીભાઇ મહેતા

ॐ

શુભેચ્છાઓ, સ્નેહાંજલિઓ અને આશીર્વચનો

卐

પૂ. કુલમાતાજીના આશીર્વાદ.

તમારા સર્વેના 'વહાલા દીદી' શ્રી સવિતાબેનને 'ગુજરાત રાજ્ય લલિત-કલા અકાદમી' તરફથી નૃત્યકલા અંગે અપૂર્વ સિદ્ધિ અને સંસ્કૃતિ-પ્રદાન અર્થે પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયો છે, તેથી હું પણ તમો સર્વેની સાથે ખૂબ જ આનંદ અને ધન્યતા અનુભવું છું. આ વસ્તુ ખૂબ જ ગૌરવપ્રદ છે. આપણે તેની કળાની કિંમત કદીપણ ચૂકવી શકીશું નહિ. કારણ કે આપણે સૌ એ ક્ષેત્રે બીન આવડતવાળા છીએ અને હૃદયના નાના છીએ.

શ્રી. દીદીએ સૌથી પહેલાં નૃત્ય શીખવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી ત્યારે મારા મનમાં થયેલું કે આવું તે આપણાથી શીખાય ? છતાં હિંમત કરીને હા પાડી, પછી તો મને પણ તેમાં થોડી સમજ પડી, અને આનંદ થયો. બંને બહેનો જ્યારે રાધા-કૃષ્ણનું સાથે નૃત્ય કરે છે, ત્યારે બહુજ સુંદર લાગે છે, જાણે રાધા અને કૃષ્ણ અહીંજ છે, એમ લાગે છે. કળાને સાધ્ય કરતાં બહુ વાર લાગે છે. તે ખૂબ કઠિન તપ માગી લે છે પૂર્ણ તપ કર્યા પછી તે મળે છે. ગુજરાત સરકારે જે કદર કરી છે. તે યોગ્ય છે.

મણિપુર દ્વારકાથી ઘણું દૂર છે. એક છેડાને, બીજા છેડા સાથે સાંધતા ઘણાં વર્ષો લાગે, પણ આ નૃત્યકલા દ્વારા બન્ને છેડા સંધાયા છે, અને તે ઐતિહાસિક બનાવ બની રહેશે. તેને માટે આખાય સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતને ગૌરવ લેવા જેવું છે. ભારતમાં અનેક રત્નો થઇ ગયા છે. તેમાંનુ એક રત્ન આપણા શ્રી દીદી છે.

હરસિદ્ધ-માતા તેમને લાંબુ આયુષ્ય અર્પે અને તેમની કળામાં હજુએ તે ખૂબ આગળ વધે, પ્રગતિ કરે અને આખા વિશ્વમાં કળાની દેવી તરીકે ઓળખાય ને પૂજાય એવા મારા અંતઃકરણના આશીર્વાદ છે.

લિ. કુલમાતાજી

શુભેચ્છા અને આશીર્વાદ.

ચિ. સવિતાબહેન મહેતા, આપનાં લાડીલાં 'દીદી' ને ગુજરાત રાજ્ય લલિત-કલા એકેડેમી તરફથી મણિપુરી નૃત્યનાં અભ્યાસ અને સિદ્ધિ માટે જે એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો છે, તે માટે હું આનંદ અનુભવું છું અને 'દીદી' ને આશીર્વાદ આપું છું કે પરમ-કૃપાળુ પરમાત્મા તેમની કલા-પૂજાને નિત્ય વિકાસમાન અને ગતિશીલ બનાવે અને તેમ કરી તેમને આત્મસિદ્ધિનાં ઉચ્ચોચ્ચ શૃંગ ચડવાની શક્તિ આપે.

મને એ લખતાં હર્ષ થાય છે, ઇ. સ. ૧૯૭૧ની જાન્યુઆરીની ૩૧ મી તારીખે પૂજ્ય મહારાણા સાહેબ તથા મહારાણી સાહેબાની ઉપસ્થિતિમાં પોરબંદરનાં સમસ્ત નાગરિકોની પ્રતિનિધિ સમિતિએ તેમની નૃત્ય અર્ચનાના સમયે બહુમાન કર્યું હતું અને તેમને માટે જે શુભેચ્છા વ્યક્ત કરી હતી, તે આ કલા-પુરસ્કારથી પરમાત્માએ સફળ બનાવી છે. અનેક શુભેચ્છાઓ સાથે.

શ્રી કાલિદાસ વનરાવનદાસ રાડિયા (કાકુમામા)
વાડિયા રોડ, પોરબંદર

卐

સંસ્કારમૂર્તિ કલાસ્વામિની આયુષ્મતી સવિતાદીદીને અમારા અંતરના અભિનંદન

સંસ્કાર-મૂર્તિ સવિતાદીદી જન્મથી લક્ષ્મીપુત્રી હોવા છતાં આજે સરસ્વતીની વરદપુત્રી છે. લક્ષ્મીને સરસ્વતીની સુમેળના સાક્ષાત દર્શન આયુષ્મતી સવિતાદીદીમાં થાય છે. 'સત્યં શિવં સુંદર' ઉપર આધારિત ભારતીય સંગીત અને નૃત્યની તે કલા-સ્વામિની છે. તેની વાક્-છટા ભલભલા શ્રોતાજનોને મંત્રમુગ્ધ કરે છે. તેમની પાસે કોઇપણ વિષયની છણાવટ કરવાની કલા અદ્ભુત છે. શેઠ નાનજીભાઈ તથા માતા સંતોકબેનની સંસ્કૃતિ-પ્રેમની ઉદાત્ત ભાવનાઓ તેમની પુત્રીમાં અવિરત થઇ છે.

બાળપણથી જ આર્ય કન્યા મહાવિદ્યાલય-વડોદરા જેવી મહાન્ સાંસ્કૃતિક સંસ્થામાં રહી તપોમય જીવન દ્વારા સરસ્વતીની સાધના કરી પોતાની ઉજ્વલતાની પોતાની માતૃ-સંસ્થાની કીર્તિમાં ચાર ચાંદ લગાવ્યા છે.

પોરબંદર આર્ય કન્યા ગુરુકુલના આચાર્યપદે વિરાજી તેમણે તેમના પિતાજીનો વૈદિક સાંસ્કૃતિક કન્યા કેળવણીનો મહાન આદેશ પૂર્ણ કર્યો છે. દેશ વિદેશોમાં ભ્રમણ કરી તેમને જગતના પ્રવાહોનું અધ્યયન કરી આપણી સંસ્કૃતિની સુમેળ સાધવા જે મૌલિક રચનાઓ કરી છે તે અદ્ભુત છે.

ગુજરાત રાજ્યે લલિતકલા એકેડેમી તરફથી તેમનું બહુમાન કરી એક યોગ્ય

વ્યક્તિની કદર કરી છે તે માટે તેમને પણ અભિનંદન. આજે આયુષ્મતી સવિતાદીદી વ્યક્તિ નથી પણ પ્રાચીન આર્ય આદર્શોને જીવન દ્વારા વ્યકત કરતી સંસ્થા છે.

'ભારતી'ના તંત્રી મંડળે તેમને અભિનંદન આપવા વિશિષ્ટ અંક કાઢી એક સુંદર કાર્ય કર્યું છે. આ પ્રસંગે આયુષ્મતી દીદીને મ્હારા અંતરના આશીર્વાદ આપીને પ્રભુને પ્રાર્થું છું કે તેજસ્વી તારલા બની આ જગતને આલોકિક કરી પોતાના કુલ અને કાર્યને કીર્તિમાન કરે.

નિયામકઃ- શ્રી. પં. આનંદપ્રિયજી
આર્ય કન્યા મહાવિદ્યાલય, વડોદરા

卐

शुभेच्छा-संदेश

मुझे यह जानकर बड़ी प्रसन्नता हुयी कि आप 'भारती' का एक अंक श्रीमती सविता बहेन की अभ्यर्थना के लिए निकाल रही हैं। सविता बहेन ऐसी अभ्यर्थना के लिए बड़ी ही सुयोग्यपात्र है। स्त्री-शिक्षाका कैसा रूप होना चाहिए, यह सविता बहेनने स्वयंके कामों से दिखला दिया है। संस्कृत-साहित्य, विशेषतः वैदिक-साहित्य की वह पूर्ण ज्ञाता हैं और वैदिक विचार-धारा की वह पूर्ण रूपसे समर्थक है। स्त्री-शिक्षा के क्षेत्रमें उन्हों ने जो कुछ किया हैं, वह सर्व विदित है। कला एकांगी नहीं होनी चाहिए, उस में ललितकलाओं, संगीत, नृत्य और नाट्य का सामंजस्य होना चाहिए। वह स्वयं नृत्य कला में पारंगत है, तथा वह पूर्ण रूप से जानती है कि नृत्य से जीवन में ऐसी सुचारुता आती है जिससे हम अनेक कष्ट साध्य कामों पर विजय पा सकते है। मुझे पूर्ण आशा है कि, आपका यह प्रयत्न सफल होगा और सविता बहेन शिक्षा और कला के क्षेत्र में नई दिशा दिखा सकेगी।

— डॉ. मोतीचन्द्रजी
संचालक-म्यूजियम, मुंबई-१

卐

'આર્ય કન્યા ગુરુકુળ'ના અધિષ્ઠાત્રી સવિતાબહેનને ગુજરાત રાજ્ય લલિતકલા અકાદમી તરફથી બહુમાન-પુરસ્કાર અર્પણ થયો તેના સમાચારથી હું આનંદ અનુભવું છું અને આ પ્રસંગે મારા અંતરની શુભેચ્છાઓ પૂર્વક પાઠવું છું.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં નૃત્યકળાને આદ્યકળામાં સ્થાન મળ્યુ છે તેથી જ ચિત્ર માટે પ્રબોધન થયું છે કે 'યથા નૃત્યે તથા ચિત્રે.' એટલે હાવભાવ તથા અભિનયો અને ગતિના સ્વરૂપો ચિત્રકારે પ્રાપ્ત કરવું ઘટે છે. આશા છે કે તેમના દ્વારા આ સૂત્ર આર્ય કન્યા ગુરુકુળમાં આદર પામશે.

—રવિશંકર રાવળ
('કુમાર'ના સંસ્થાપક)

તમે સૌએ આ પવિત્ર વિચાર દ્વારા અંક બહાર પાડી બહેનને અભિનંદન અર્પવા જે યોજના પ્રારંભ કરી છે તે ઈશ્વર કૃપાથી પરિપૂર્ણ થાઓ અને આનંદ અનુભવો.

शुभाशीर्वचनम्

महेता कुल-सम्भूता नानजी-देहजा मता ।
'सविता'नृत्यनिष्णाता जीयाद् वर्षशरच्छतम् ॥ १ ॥

विमल-वर-गुणैर्या भूषिता भाग्य-युक्ता
सकल-सुजन-बाला-पालने दत्तचित्ता ।
हरि-विनत सुदाम्नो मान्यदेशे प्रिया या
पितृपदनत 'दीदी' जीवताद् दीर्घकालम् ॥ २ ॥

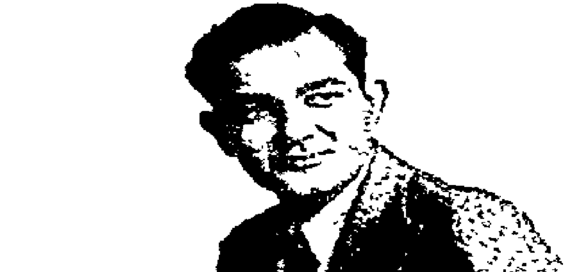
नृत्ये याऽस्ति विशारदा मणिपुरे बालाऽप्यबालाऽमला
यत्कीर्तिः प्रसृताऽमरा नटवरैर्गीता मुदा भारते ।
यस्या मार्गपरा परे गुरुकुले विद्या-परा बालिकाः
सत्यं सा 'सविता' सदा शिवरता भूयात् सदा सौख्यभाक् ॥३॥

--મહંત શ્રી શાંતિપ્રસાદજી વેદાન્તાચાર્ય
આણદાબાવા સેવા-સંસ્થા (જામનગર)

સકલગુણગણયુકતા સદાચાર સદ્ધર્મ કર્મપરંપરા પરમવિદુષી બહેન શ્રી સવિતાબહેન (દીદી) નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતાની મનઃ-કામના શ્રીહરિ પૂર્ણ કરે. શુભાશીર્વાદ સાથે નિવેદન જે-

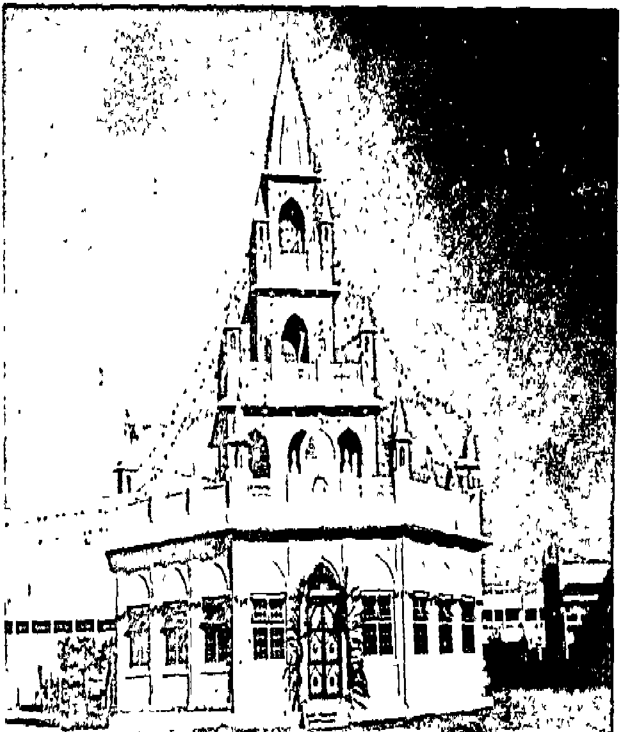
સાક્ષર શિરોમણિ બહેન શ્રી. સવિતાબહેને પોતાના પૂર્ણ પરિશ્રમ દ્વારા અથાગ ખંત, અપૂર્વ ઉત્સાહ સાથે કષ્ટમય તપ રૂપે મણિપુર-નૃત્યની સિદ્ધિ સંપ્રાપ્ત કરી છે. બહેનમાં સાહિત્યની વિશિષ્ટતા, કળાનું કૌશલ્ય, સંગીતનું સર્વાંગીણ જ્ઞાન, સભાનું સભા પાંડિત્ય, વ્યવહારમાં પ્રત્યુત્પન્નમતિતા, ગુરુકુળની સર્વાંગીણ વ્યવસ્થા કરવાની અપૂર્વ વ્યવહાર દક્ષતા, આશ્રિતજનો પ્રત્યે પૂર્ણ ભાવુકતા સાથે ઉદારવૃત્તિ, પિતૃ ભકિતનાં પ્રતીકરૂપે ગુરુકુળની આજીવન માતૃસાંનિધ્ય સાથે પૂર્ણ માતૃવાત્સલ્યની પ્રાપ્તિ અને અપૂર્વ ધન-વૈભવ હોવા છતાં સાદાઈ, સરળતા, સાત્ત્વિકવૃત્તિ સાથે પૂર્ણ ત્યાગ તપસ્યામય જીવન આદિ ઉત્તમ ગુણો જોઈને તેઓના પ્રતિ જે જે પરિચયમાં આવેલ છે, તે તે સર્વ વ્યકિત-ઓનું હૃદય તેઓ પ્રત્યે અત્યંત લાગણી સાથે પૂર્ણ આદર ધરાવે છે. મને પણ બહેન પ્રત્યે કુદરતી રીતે પૂર્ણ સદ્ભાવ છે. અને તે કેવળ અમારા જૂના સંબંધને લઈને નહીં કિન્તુ તેઓના વ્યકિતગત ગુણોથી આકર્ષાઈ હું હરહંમેશ આશીર્વાદ આપતો રહ્યો છું. અને આપું છું. એક સર્વ સાધારણ વ્યકિત પણ થોડું ઐશ્વર્ય કે માન મળતાં પોતાની

જયેષ્ઠ કુલભ્રાતા

શ્રી ભીમજીભાઈ નાનજીભાઈ મહેતા

પ્રાર્થના મંદિર

આર્ય કન્યા ગુરુકુલ-પોરબંદર

સૌના દીદી

યજ્ઞના બે પાસા છે. એક કર્મ સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને બીજું એની પાછળ રહેલી ભાવના સાથે સંબંધિત છે. પ્રભુ સમર્પિત કાર્યને યજ્ઞનું રૂપ આપવું જોઇએ. કુ. સવિતાબેન (દીદી) જે કર્મ આરંભી બેઠા છે તે પ્રભુ સમર્પિતે છે તેથી યજ્ઞ કહી શકાય. ક્રિયાને ક્રિયાસિદ્ધ બેનું મિશ્રણ થઇને યોગ બને છે. યોગસિદ્ધ કર્યો હોય તેનું ચિત્ત કેળવાયેલું ને કસાયેલું હોય. રાગ, ભય અને દ્વેષ એના ચિત્તને સ્પર્શ ન કરી શકે. તે એકજ પદાર્થ વિષે એકાગ્ર થયેલું હોય, અને અવિરત કુશળ કાર્યો દ્વારા પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. દીદી એ રીતે નૃત્ય દ્વારા પોતાનું સ્વરૂપ ભારતીય સંસ્કૃતિના ભાગરૂપે પ્રગટ કરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ એ જીવંત બળ છે. શ્રદ્ધા, સંયમ, અને સમર્પણ આ કાલાતીત સંસ્કૃતિના પાયા છે. પછી તે સત્યમ્, શિવમ્, સુન્દરમ્માં પરિણમે છે. આ મુલ્યો માટે આપણા પૂર્વજો જીવ્યા ને મૃત્યુ પામ્યા.

ભારતીય સંસ્કૃતિના અંતરમાં આત્મારૂપે વાસ કરનારી કેન્દ્રવર્તી કલ્પના એ છે કે એકતાનતા એજ મનુષ્યનો પરમ પુરૂષાર્થ છે, :એજ એના જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય છે. દીદીએ એ લક્ષ્ય સિદ્ધ કર્યું છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કેળવણી મુખ્ય છે. કેળવણી એ સર્જનાત્મક કલા છે વિદ્યાર્થીએ વિકાસ સાધવો હોય તો મનના દ્વાર ખુલ્લા રાખીને નવી કલ્પનાઓ નવી વિચારસરણીને નવા સિદ્ધાંતોના અંતરમાં પ્રવેશ થવા દેવો જોઇએ. જૂના નવાનો સમન્વય કરી દીદીએ જીવનપુષ્પને જગતના બગીચામાં ખીલવ્યું છે-અને આત્મવિકાસ કર્યો છે. આત્મવિકાસનો નિયમ એક વાસ્તવિક હકીકતના પાયા પર રચાયેલો છે, અને તે હકીકત એ છે કે મનુષ્યના સંકલ્પમાં સર્જનશક્તિ રહેલી છે. ભારત આધ્યાત્મિક ભૂમિ છે. વેદકાળથી લઇને એનું જીવન ચેતનવંતુ રહ્યું છે-આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધતું રહ્યું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ એ એક સુગ્રથિત જીવનરીતિ છે. ભૌતિકવાદને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં લેશમાત્ર સ્થાન નથી. પોતાના અહમ્ના બીડાયેલા દ્વાર ઉઘાડી પ્રભુને પ્રગટ થવાનો સહેજ પણ અવકાશ આપી શકીએ તો પોતાનું કર્તવ્ય કર્યું ગણાય. એક વાર આ દ્વારકામાં પ્રવેશ મળે કે પ્રભુ એના ચિત્તમાં સમાઇ જાય ને તે વ્યકિતના માધ્યમદ્વારા કાર્ય કરે. નૃત્યના માધ્યમદ્વારા દીદીના અંતરમાં પ્રવેશી પ્રભુ પોતાનું ધ્યેય પાર પાડતા નથી લાગતા ?

દીદીએ અપનાવેલું મણિપુરી નૃત્ય અલગ અલગ નૃત્યશૈલીઓમાં ધાર્મિક વિચાર સરણી ધરાવે છે-કોમળ છે. બીજા નૃત્યોની માફક આ નૃત્યનાં હાવભાવમાં કઠોરતા નથી. મણિપુરી નૃત્યના તાંડવમાં વીજળીનો વેગ છે છતાં હળવાશ સહિત ફૂલ જેવી કોમળતા વર્તાય છે. મણિપુરમાં લોકો જન્મે છે નૃત્યમાં ને મરે છે પણ નૃત્યમાં. નૃત્ય એ ભકિતનો વિષય છે. ૭૦-૭૫ વર્ષ સુધી નૃત્ય કરતા હોય છે. ભકિતપૂર્ણ નૃત્ય ચાલતા હોય ત્યારે કોઇ ને આવવા દેતા નથી. છતાં દીદીને મણિપુરવાસીઓને મહારાજા મહારાણી તરફથી ખાસ બોલાવવામાં આવ્યા હતા ને 'ચંદ્રપ્રભા' નામનો ઇલ્કાબ આપ્યો છે. સામાજીક

વિટંબણાઓ ભોગવી અપૂર્વ સાધના કરી છે. આરંભથી મણિપુરી નર્તનના મહાન ગુરૂઓના સાન્નિધ્ય અને માર્ગદર્શન મળ્યા છે એ દીદીનું સદ્‌ભાગ્ય છે. ગુરૂ તો એવા જોઇએ જેનામાં સંમર્પણની ભાવના હોય. મણિપુરના કલાકારોની ખાસિયત છે કે પોતે જાણતા હોય, તે બધું ન શીખવે પણ દીદીની મીઠી મધ જેવી વાણીથી 'ગુરૂથી ચેલા સવાયા' કહેવત પ્રમાણે દીર્ઘ સાધનાને અંતે થઇ શકયા છે. એમની સફળતાને લઇને મણિપુરના સ્વ. મહારાજાએ એમને 'મૈતેઇ જગોઇ હાંજબી' નામની ડિગ્રી આપી છે. ગુજરાતમાં અર્ધ થાય' મણિપુરી નર્તનના સર્વશ્રેષ્ઠ સાંધક' આ ઉપાધિ ૨૦૦ વર્ષથી કોઇને મળી નથી.'ત્યાંના મહારાણીએ 'દ્વિતીયઉષા'નુ' કીર્તિભૂષણ આપી એમનુ' સન્માન કર્યું છે. 'નહેરૂ ડાન્સ કોલેજ'માંથી 'ડીપ્લોમાં ઈન ડાન્સિગ'ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી છે. ગોવિંદજી મંદિરની બ્રહ્મસભાએ 'નૃત્યના આચાય'ની ઉપાધિ આપી છે. આમ નૃત્યમાં અનેક નવીનતા લાવી ગુરૂની મહેનત સાર્થક કરી છે શ્રીકૃષ્ણની પૌત્રવધુ ઉષા મણિપુરના હતા પુરાણ કહે છે કે ઉષા અનિરૂદ્ધને પરણી સૌરાષ્ટ્રની ગોપીઓને નૃત્ય શીખવ્યું. તો સૌરાષ્ટ્રના દીદીએ ઉષાનું બિરૂદ મેળવ્યું એ ઓછી સિદ્ધિ કહેવાય ? તાજેતરમાં ગુજરાતી સેન્ટર સોસાયટીએ એવોર્ડ આપી બહુમાન કર્યું છે. મણિપુરી નૃત્ય. ઘણા જાણે છે પણ દીદી એટલા ઊંડા ઊતર્યા છે કે સરળતાથી બધી ભાષામાં નૃત્યના પ્રકાર ને તેના અર્થ સમજાવી શકે છે એમની એ વિશિષ્ટતા છે.

કલા ચીલા ચાલુ રીને ઘણા શીખે છે. પણ હૃદયના ઉલ્લાસથી કલામાં નાવીન્ય લાવી એમાં પોતે ઓતપ્રોત થઈ–ગૂંથાઇ જાય એવા દીદી જેવા કલાના ઉપાસક જૂજ હશે. આવા કલાકારનું તેજ જુદું જ હોય છે.

કુ. સવિતા બેન નાનજીભાઇ મહેતા તરીકે ઓળખાવા કરતાં સ્વજનો દીદી નામે વધુ ઓળખે–જાણે છે. એ પોતાના ધ્યેયને પહોંચવા અવિરત કાર્ય કરે છે. કરોડપતિની પુત્રી પાસે આવા અસીમ કાર્યની આશા કોઇએ ન રાખી હોય. એને અંગત ન ઓળખનાર શેઠ નાનજીભાઇની પુત્રી એટલે એશઆરામી ને મોજશોખમાં ડૂબેલી એક વ્યકિતની કલ્પના કરે. પરંતુ ના, અહિ કંઇક જુદું જ જોવા મળશે એમના જીવનમાં આળસ કે પ્રમાદને સ્થાન નથી. હંમેશ ઊગતી ઉષા એમને નવિન રંગોએ રંગાયેલી–નવું તેજ લઇને આવતી દેખાય છે ને પોતે હંમેશા નવું ઝંખતા, નવું મેળવી પોતાના ધ્યેયને પહોંચવા મંથન કર્યા જ કરતા હોય છે. મારી દૃષ્ટિએ પૂર્ણતાને વરેલાં સમાજની દૃષ્ટિએ પંડિતા (ઇંડકાળ-ડિગ્રી છે તેથી), પોતે માને છે કે હું શીખાઉ છું એ નમ્રતાની પરાકાષ્ઠા જ ને ?

•

નૃત્યમાં રીધમ છે, આત્મામાં રીધમ છે. નૃત્યના રીધમ દ્વારા આત્માના રીધમની શોધ કરે છે. ઉઠતા પ્રશ્નોના જવાબ નૃત્યને માધ્યમ બનાવી–મેળવી આત્માની ખોજ કરે છે. આ રીતે એ શીખાઉ ખરા.

દીદીના હૃદયદ્વાર ખૂલેને માનવ ક્ષિતિજ તોડી આગળ વધે એ જ અભ્યર્થના. પ્રભુ એમને વધુ વિકાસ સાધવામાં સદાયે સહાય કરે એવી અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના.

— સૌ. સ્નેહલીલાબ્હેન ઠક્કર

આદ્યાક્ષર કાવ્ય

શ્રીખંડ સમ છે જેની સુવાસ
સહસ્ર કર શો જેનો ઉજાસ
વિણાધારીનો ભીતર વાસ
તાલ નૃત્યમાં મેળ મીઠાશ
બેહદ બુદ્ધિ બળનો પ્રકાશ
નવલ ધવલ ને વળી નરમાશ
નાટ્ય નિપુણ સંપૂર્ણ સમાસ
નજરે ન ભાળું એવી કુમાશ
જીવનરણ સંઘર્ષે ઉદાસ
ભાગિરથી શો ભાવાવિલાસ
ઇલાની જેમ ખમંતી ત્રાસ
મહાસાગરનાં મોતીને ખાસ
હેતથી હૈયે ભરી હુલ્લાસ
તાપસ આશિષ ગૌરીદાસ.

પ્રેષક : ગૌરીદાસજી મહારાજ
૧૬

સંસ્થાના પ્રાણસ્વરૂપા પૂ૦ દીદી
જેઓએ અનેકવિધ કલાક્ષેત્રે સફળતાપૂર્વક
સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. અમારા અંતરના વંદન.

પૂજ્ય કુલપિતા શ્રીયુત નાનજીભાઈ મહેતા
સપરિવાર પૂ૦ મહાત્મા ગાંધીજી સાથે પોતાના નિવાસસ્થાને, પંચગિની. ૧૯૪૪

પ્રથમ સ્નાતિકા દીક્ષાન્ત સમારંભ—આચાર્યા શ્રી દીદી દીક્ષાન્ત-વિધિ કરાવતા.

आजीवन विद्यार्थी

दीदी के बचपन का विद्यार्थी काल आर्य कन्या महाविद्यालय बड़ोदा में अनेक विध भिन्न भिन्न विषयों के शिक्षण तथा प्रवृत्तिओं के साथ बड़ा ही उज्जवल रहा हैं।

आर्य कन्या गुरुकुल पोरबन्दर की आचार्या के रूपमें सफल संचालिका तथा मार्ग-दर्शिका हैं।

भारतीय कला, साहित्य और संस्कृति की उत्तम प्रचारिका है। आज भी जीवनका आधे से अधिक समय उनका अपने गुरुओं के सांनिध्य में अपनी ज्ञान और कला को विकसित करने में, अपने उद्देश की पूर्ति के लिए निरंतर साधना में लगा रहता है।

परम देव परमात्मन् इस सत्यं, शिवं सुन्दरम् की उपासिका को उत्तम स्वास्थ्य, शक्ति और दीर्घायु प्रदान करें तथा वे वैदिक-धर्म की सच्ची पुजारी बनें।

— पंडित सुशीला बहन
व्यवस्थापिका,
आर्य कन्या गुरुकुल,
पोरबन्दर

卐

शुभ-कामना

प्राचीन काल से 'जगद्गुरु' के रूप में भारत की ख्याति रही है, चाहे वह ज्ञान के क्षेत्र में हो। भारत और भारत के बाहर विदेशों में भी कला मर्मज्ञों को अपने नृत्य से प्रभावित करके पूज्या दीदीने भारत की इस परम्पराको गौरवान्वित किया है। उन्होंने मणिपुरी नृत्य में जो विशेष सिद्धि प्राप्त की है वह उनकी वर्षों की अखंड तपस्या और साधना का परिणाम है। पूज्य दीदी को हमारे शत शत अभिनंदन।

पू. दीदी की नृत्यकला का आस्वाद लेनेका जब भी अवसर मिला है, मन एक दिव्य अनुभूति में मग्न हो गया है। उनके नृत्यका उल्लास, सात्विक आनंद और दिव्यता आजतक और कहीं दिखाई नहीं दी। कला का यह वरदान सरस्वती देवी के कृपापात्रा को ही मिलता है। देवी वीणापाणि के वरद हस्त की छत्र-छाया उनकी कला का नित्य नया निखार और परमोत्कर्ष प्रदान करे, यही हार्दिक शुभकामना है।

— शान्ति अग्रवाल
भूतपूर्व मुख्य अध्यापिका
आर्य कन्या गुरुकुल, पोरबन्दर

शुभ-कामना

चि. दीदी की 'रसो वै सः' में महती श्रद्धा है। सब नृत्यों में केवल मणिपुरी नृत्य को अपनाना इसका प्रबल प्रमाण है। उन्हें अटल विश्वास है कि यह नृत्य उन्हें भगवान्‌की भक्ति की ओर ले जाकर अननुभूत आनन्द प्रदान करता है। इससे उनके आध्यात्मिक अनुरागकी प्रतीति होती है। वे सबका त्याग कर सकती है पर प्रभु की पूजासे विमुख नहीं हो सकतीं। उनके प्रखर पाण्डित्यका कारण उनका सतत स्वाध्याय में संलग्न रहना है।

'गुजरात की ललित कला अकादमी ने उनका सन्मान करके प्रशंसनीय कार्य किया है। मैं तो उस दिन की प्रतीक्षा में हूँ जब हमारी भारत-सरकारको ओर से उनकी कलाका सन्मान किया जाय। आप सबको इसके लियभी प्रयत्नशील रहना चाहिए। काठियावाड की जनता उनके कौशल से अनभिज्ञ नहीं है।

मैं आपको अभिनन्दन देती हूं कि आप अपनी आचार्या के प्रति अपनी कर्तव्य-पूर्तिकी दृष्टि से उनकी उच्च कोटिकी कला के सन्मान के रूप में उन्हें 'भारती' का अंक समर्पित करने जा रही हैं। आपको इसमें पूर्ण सफलता प्राप्त हो और चि. दीदी अपनी कलाकी चरम सीमा पर पहुँच कर जगद् व्यापी कीर्ति प्राप्त करें, यही मेरी शुभ कामना है।

—शान्ता वर्मा, स्नातिका
मु. रांची,

卐

माननीय दीदी की सफलता

माननीय प्रिय दीदी मेरी हार्दिक बधाई स्वीकार करें। आपने नृत्यक्षेत्र में अपने परिश्रम से विशिष्ट सिद्धि प्राप्तकी है, न केवल गुजरात परन्तु समस्त भारत के लिये यह गौरव की बात है। आप कोई भी कार्य हाथ में उठाती हैं तो आप लगन से करती हैं, और जब तक पूर्ण सफलता नहीं पाती हैं, तब तक उसको नहीं छोडती हैं।

गुजरात ललित कला एकेडेमी की तरफसे आपको पुरस्कार मिला है, यह जान कर मुझे हर्ष हुआ है। आपको तथा आपके परिवारको मेरी मुबारक हो। परमात्मा आपको दीर्घ आयु दे. और सदा सुखी रहे-आपकी गुरुकुलकी बेटियाँ आपसे इस उत्तम कलामें लाभ ले सकें और आपके आध्यात्मिक जीवन से भी कुछ सीख सकें।

— भोग्रयाणी

卐

પૂ. દીદીએ નૃત્યકલા-ક્ષેત્રે સિદ્ધિનું શિખર સર કરીને દેશનું ગૌરવ વધાર્યું છે. તેમને અમારા હાર્દિક અભિનંદન.

જ્યાં આવી સાધક પુત્રીઓ આપણા દેશમાં છે, ત્યાં આપણા દેશનું ભાવિ ઉજ્જવળ છે.

ઇશ્વર પાસે અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે પૂ. દીદી હંમેશા કલાક્ષેત્રે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતા રહે અને દેશ-વિદેશમાં ખ્યાતિ મેળવે અને આપણા દેશનું ગૌરવ વધારે, એવી હું અને અમારા મંડળની દરેક બહેનો શુભેચ્છાઓ વ્યકત કરીએ છીએ.

લિ.

જયશ્રી આર. દોશી,

મંત્રી-સૌરાષ્ટ્ર, સીમેન્ટ, મહિલા મંડળ,

રાણાવાવ-૨

卐

સંસ્કાર-સંપન્ન વ્યક્તિત્વ

અમે પોરબંદરમાં આવ્યા તેને થોડોક સમય થયો હતો તે દરમિયાન આર્યકન્યા ગુરુકુલમાં સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ જોવાનું થયું. મારી બાજુમાં બેઠેલ એક બહેને મને 'દીદી' તરફ નિર્દેશ કરીને પૂછયું, 'તમે એમનું પ્રવચન કોઇ વખત સાંભળ્યું છે ? ખૂબ સુંદર બોલે છે; અને એક પરમ સંસ્કારસંપન્ન બહેન છે.' એ બહેનના મંતવ્યની પ્રતીતિ દીદીએ કાર્યક્રમની સમાપ્તિ પછી જે વક્તવ્ય રજૂ કર્યું તેનાથી થઇ ગઇ. તેમની વકતૃત્વ-શકિત તો ખૂબ હૃદયસ્પર્શી છે જ પરંતુ એમના શબ્દો અને ભાવ એક પ્રકારની આભા લઇને પ્રકટ થાય છે.

ત્યારબાદ અનેક પ્રસંગોએ એમને મળવાનું તથા સાંભળવાનું થયું અને તેમની લલિતકલા વિષયક સિદ્ધિની અનેક વાર ઝાંખી થઇ. એમની પ્રતિભા જ એવી છે કે તેઓ જે વિષયને સ્પર્શે છે તેમાં પારંગત થયા સિવાય રહી શકતાં નથી. એમનાં મણિપુરી નર્તન અને તેના ઊંડા અભ્યાસનું દૃષ્ટાંત લઇએ તો થોડા પહેલાં જ એમણે પોરબંદરના સંસ્કારી સમુદાય સમક્ષ મણિપુરી નૃત્યના બધાં અંગો ઉપર એક સપ્રયોગ નૃત્ય સમારંભ રજૂ કર્યો હતો. આ નૃત્ય દ્વારા એમણે મણિપુરી નર્તનના સમસ્ત પાસાંને આવરી લીધા હતા અને એમણે એ ક્ષેત્રે મેળવેલી સિદ્ધિની પ્રતીતિ તો વાતાવરણમાં જે પ્રસન્નતા અને પવિત્રતા ફેલાઇ ગઇ તેનાથી થઇ, આ સમારંભ એક અવિસ્મરણીય ઘટના બની ગયો છે.

સૌરાષ્ટ્રની લોકકલા અને સંસ્કૃતિની તેમની ચાહના પણ અનેક સમારંભોમાં જોવા મળી. તેઓ હિન્દુ ધર્મ, આયુર્વેદ, યોગ, સંવાહનવિદ્યા અને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનાં પણ સારાં એવાં અભ્યાસી છે. મુંબઇમાં એમણે સ્થાપેલી 'પરિમલ એકેડેમી' સંસ્થાનું ધ્યેય ભારતીય સંસ્કૃતિના આ અમર વારસાને જાળવવાનું તેમજ તેનું શોધન કરવાનું છે.

આર્યકન્યા ગુરૂકુલનાં અધિષ્ઠાત્રીપદે રહીને પણ તેમણે વિદ્યાર્થિનીઓમાં લલિતકલા અને નૃત્ય પરત્વેનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કરેલો છે, અને ત્યાંના ગુરૂમંડળ તથા શિષ્યાસમુદાયનાં તેઓ પ્રેરણામૂર્તિ બન્યા છે.

મને ઘણીવાર પ્રશ્ન થાય છે કે આવા પ્રતિભાશાળી બહેન રાજકારણમાં કેમ ભાગ લેતાં નહિ હોય ? પરંતુ સાથોસાથ મનમાંથી જ ઉત્તર મળે છે અને એક જાણીતું વાક્ય યાદ આવે છે, 'Politics is a siren that promises everything but fulfills nothing.' દીદીને વચનથી સંતોષ નથી; સિદ્ધિથી સંતોષ છે; એટલે જ કઠણ એ તપશ્ચર્યાપૂર્ણ ધ્યેયો જીવનમાં પસંદ કરે છે. અને તેની પાછળ લગનથી મંડી રહીને તેમને પાર પાડે છે.

આવા પ્રતિભાશાળી, સંસ્કારસંપન્ન, કલારસિક અને ભારતીય સંસ્કૃતિના પુરસ્કર્તા 'દીદી' પોરબંદરનું તો ગૌરવ છે જ પરંતુ ગુજરાત તથા ભારતવર્ષનું પણ અમોલું રત્ન છે. કલા અને સંસ્કૃતિની અર્ચના દ્વારા દેશની સેવા કરવાનું પ્રભુ એમને મહાભાગ્ય આપો એવી અભ્યર્થના

—શાંતીબહેન વકીલ.
બીરલા કોલોની, પોરબંદર

卐

શું લખું ?

આજે આપણાં વહાલસોયાં પૂ. દીદી માટે કંઈક લખવું એવું મનમાં ઊઠયું. તરંગો ઉછળવા લાગ્યા. પરંતુ મારા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિ શું લખી શકે ? અને તે પણ પૂ. દીદી માટે ? વાણી, વિચાર અને કલમની શક્તિ અંગે હું સાશંક છું. સૂર્યનારાયણદેવનું વર્ણન સામાન્ય માનવી ક્યાંથી કરી શકે ? છતાં પણ મનની ઊર્મિઓને સમાવવા, હૃદયની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવા પૂ. દીદી માટે તેઓશ્રીના વર્ષોના સહવાસથી મારી ભાંગીતૂટી ભાષામાં લખું છું તો વાચકો મારી ક્ષતિઓ નિભાવી લેશે એવી આશા છે.

સોનાને સોનું કહેવું તે ભૂલ નથી તેમ પૂ. દીદીનું નામ 'સવિતા' પ્રભાતનાં સૂર્યની સુંદર મનોરંગી દેખા છે. તેને ભારતનું એક 'નારીરત્ન'–દેવી કહી સંબોધું તો પણ ઓછું જ લાગે છે. તેઓશ્રીની શક્તિનો પ્રકાશ બાલ્યકાળથી જ દીપી ઊઠ્યો છે. તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં સૌને મંત્રમુગ્ધ કરી દીધેલ છે. જેમ પુત્રના લક્ષણ પારણામાંથી જ જણાય તેવી રીતે વિદ્યાર્થી–જીવનથી સૌને પોતાની મધુર વાણીથી, વિનયથી, આજ્ઞાંકિતપણાથી તેમ નિયમિતપણે જીવનના કાર્યો કરવાની ટેવથી સર્વને પ્રભાવિત કરી મૂકેલ છે, અને પ્રેરણારૂપ બનેલ છે, તેઓશ્રીના વિદ્યાર્થી–જીવનના ગુરુ પૂ. શ્રી. ભ્રાતાજીની પાસેથી મેં અનેકવાર સાંભળ્યું છે કે પોતે જે કાર્ય કરવા માટે નિર્ણય કરે તે પૂર્ણ કર્યા પછી જ જંપવાનું એ એમની વિશિષ્ટતા છે. એટલે સ્વેચ્છાએ, સ્વમહેનતે, અનેક પ્રકારના ઝંઝાવાતોનો હિંમતપૂર્વક, હસતેમુખે સામનો કરી અથવા વિનયપૂર્વક બાજુએ મૂકી દઈ, આજે ઉચ્ચ

કક્ષાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેનો આનંદ કયા શબ્દોમાં વર્ણવું ? 'ગાગરમાં સાગર' ની હું તો કલ્પના જ કરી શકું. એ વર્ણવવાનું કામ તો શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનનું જ છે. છતાં નજરે નિહાળેલ એક-બે પ્રસંગો અને અનુભવો રજુ કરીશ.

હું તો વર્ષોથી જોતી જ રહી છું કે તેઓશ્રીએ કેટકેટલી પદવીઓ પ્રાપ્ત કરી છે. ધન્ય છે તેમના માતપિતાને કે જેમણે આવી સુપુત્રીને જન્મ આપી ભારતની નારીજાતિની પ્રેરણામૂર્તિ બન્યાં!

પૂ. દીદીને તપ, ત્યાગ, સાધના અને સિદ્ધિથી મણિપુરના મહારાજા અને મહારાણી તરફથી 'દ્વિતીય ઉષા' અને 'ચંદ્રપ્રભા'ના બિરુદો પ્રાપ્ત થયાં છે. આવું સન્માન ભારતની કોઈ નારીને પ્રાપ્ત થયું નથી. મણિપુરી નૃત્યક્ષેત્રે પૂ. દીદીની સિદ્ધિ અજોડ છે. આ સર્વ સિદ્ધિઓ પૂ. દીદીની એકનિષ્ઠા, તપશ્ચર્યા, દર્શાવે છે. ત્યાગ સાથે વૈરાગ્ય પણ અતિશયોક્તિ નથી.

કૃષ્ણ–સુદામાની વાત યાદ આવી જાય છે. પૂ. દીદી પાસે હું તો સુદામા જેવી છું. વર્ષો પછી સુદામા કૃષ્ણને મળ્યા ત્યારે બોલ્યા હતાઃ–

'એ તો થઈ બેઠો પૃથ્વી પતિ
મારે તો તુંબડી ને લાકડી

પૂ. દીદી 'ભારતનું નારીરત્ન' બની નારીસમાજનું ગૌરવભૂષણ બન્યા છે. લાગણીના ભારથી મારી વાણી મૌન બની જાય છે પણ હૃદય પુલકિત બની નાચી ઊઠે છે. હું નૃત્યકળાની જ્ઞાતા તો નથી છતાં જ્યારે તેઓશ્રી કૃષ્ણદર્શન નૃત્યદ્વારા કરાવે છે ત્યારે સદેહે સ્વર્ગમાં બેઠા હોઈએ એમ લાગે છે પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઊતર્યું હોય તેમ લાગે છે. પૂ. દીદી અસાધારણ શક્તિઓ ધરાવતા વ્યક્તિ છે. પૂર્વ જન્મની દૈવી શક્તિ જન્મથી જ સાથે લઈ કોઈ પવિત્ર આત્માએ અવતાર ધારણ કર્યો છે. દેવી સ્વરૂપે તેઓ સંસ્થાના પ્રાણસમાન છે. એમની વિદ્વતા, નમ્રતા, નૃત્યકલાશક્તિ, સંસ્કૃતિ પ્રેમ, ઇશ્વરકૃપા, સ્વશક્તિ, અને વડિલોના આશીર્વાદ મેળવી તેમણે અનન્ય સિદ્ધિ અને સાધનાનું દર્શન કરાવ્યું છે

૧૯૫૭માં તેઓશ્રીએ કહેલા શબ્દો હજુ મને યાદ છે. 'આધ્યાત્મિક શક્તિ આત્માનું સૌંદર્ય છે. ઉચ્ચ સંસ્કારોનું સિંચન કરે તે કલા. કલાને બાહ્યસૌંદર્યના અર્થમાં સમજવાની નથી. ઉચ્ચ કોટિના જીવન માટે સત્યમ્ અને શિવમ્‌ની સાધના બસ નથી. તેની સાથે સુન્દરમ્‌ની સાધના થતાં ઉચ્ચ કોટિનું જીવન પૂર્ણ બને છે. કલાનું ધ્યેય સુંદરમ્‌ની સાધના છે. આત્મામાં સૌંદર્ય વસી જાય એજ જીવનની ધન્યતા છે.' ભારતીય કલા માટે શ્રી અરવિંદના શબ્દો કેટલા યથાર્થ છે કે :– 'હિંદની કલાના સર્જનનો પાયો આધ્યાત્મિક અને સહજપ્રજ્ઞા ઉપર મંડાયેલો છે. આપણા કલાકારો આ વસ્તુ પ્રત્યે પૂરેપૂરા સભાન હતા. અને શાસ્ત્રોએ પણ આ વાત સ્વીકારેલ છે.'

ટૂંકમાં, ધર્મગ્રંથો અને ઉપદેશોથી નથી સધાતું તે કલા દ્વારા સાધી શકાય છે!

વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રીદેવી સરસ્વતીનું વર્ણન જુઓઃ 'સરસ્વતીના ચાર હાથોમાંથી બે હાથ વીણા પકડવામાં રોકાયેલા છે. વીણા કલાનું પ્રતીક છે. વિદ્યાનું અર્ધું રૂપ જ આમ કલાનું છે. કલા આત્માને સૌંદર્ય અર્પે છે, કલા દ્વારા ઉચ્ચ સંસ્કારોનું સિંચન થાય છે.'

વર્ષોની સતત સાધના પછી પૂ. દીદી આજે મહાદેવી કે જગદંબા સ્વરૂપે પહોંચ્યા છે. સત્યં, શિવં અને સુંદરમ્‌ની સાધિકા પુજારિણી, 'દ્વિતીય ઉષા' આપણાં દીદીને પૂર્ણ આરોગ્યમય વૈદિક આયુ પ્રાપ્ત થાઓ, એમની તપશ્ચર્યા, આરાધના, ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધ બને, એમનું શીલ, સૌજન્ય અને વિદ્યા-કલાનો વૈભવ વૃદ્ધિ પામતો રહે, એમની વિજય-પતાકા અવિરતપણે ફરકતી રહે, એમણે મેળવેલ પવિત્ર શ્રેષ્ઠ કલાના દર્શન ફક્ત ભારતમાં જ નહીં, વિદેશોમાં ભારતની સંસ્કૃતિતાની સૌરભ ફેલાવે, અને પ્રભાવિત કરે, અને એમની સુકીર્તિનો સુવર્ણકળશ હર-હંમેશ ઝગમગતો રહે, એજ પરમ દયાળુ પરમાત્માને પ્રાર્થના કરીએ. અસ્તુ.

શ્રી ગોદાવરીબહેન પટેલ
મુખ્યાધિષ્ઠાત્રી-ગુરુકુલ સંસ્થા, પોરબંદર

卐

દીદી અને તેમના આદર્શનો પરિચય

('આફ્રિકા સમાચાર' માંથી)

કુમારી સવિતાબહેન નાનજીભાઇ કાલિદાસ મહેતાએ પોતાનું જીવન કળાના વિકાસ, પ્રચાર તથા સાધનાર્થે સમર્પિત કર્યું છે. કળાની ઉપાસના દ્વારા પ્રભુસંપર્ક સાધી શકાય. જેમ ભક્તિ માર્ગમાં તપસ્યા કરવી જરૂરી છે તે જ પ્રમાણે કળાની પ્રાપ્તિ માટે શિસ્ત, સાધના અને તપસ્યા આવશ્યક છે. શિસ્ત માત્ર શારીરિક જ નહીં પરંતુ તન, મન અને આત્માની. આ ત્રણેને કેળવીને એક માર્ગે દોરવા સરળ નથી. કારણ શિસ્ત મેળવ્યા પછી સાધનાની પ્રાપ્તિ કરવી રહી. લાગણી, કલ્પના અને પુરુષાર્થને એક તારે વણે તો જ કોઇ પણ કળા સિદ્ધ થાય. દાં. ત. ચિત્રકારના હૃદયમાં વિષયની સ્ફુરણા થતી તો વિષયને કયા રંગે રંગાવો વગેરે કલ્પનાઓ માત્રથી જ ચિત્રકાર ન થવાય. પણ આજ વિષય એ કલ્પનાને સાકાર રૂપ આપવા પીંછી અને કેનવાસ લઇ ચિત્ર દોરે ત્યારે જ તે કળા સર્જી શકે. આવું છે, બધી જ કળાના ક્ષેત્રે. સંગીત કળામાં-સંગીત જાણવાની ઝંખના થયાથી મહાન સંગીતકાર નથી થવાતું ! પણ એ જ ઝંખનાને શિસ્તના દોરડે બાંધી સાધનાનો પ્રારંભ કર્યો તો કળા-પ્રાપ્તિની સંભાવના ખરી ! સાધનાના બે પાસાં છે. ત્યાગ અને ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા. કળાની પ્રાપ્તિ જોઇતી હોય તો સામાજિક આકર્ષણોનું બલિદાન કરવું પડે. સાધના અને કળાની તમન્નામાં અહંને પણ ત્યજી દેવો પડે. સામાજિક ટીકા અને વિરોધનો યોદ્ધાની જેમ સામનો કરવો પડે.

આ બધા કપરા માર્ગોને પાર કરીને દીદીએ આજે એક સાધ્વીનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. કળા અને દીદી તો વિખૂટા પાડી જ ન શકાય ! વળી કળા સાથે ભક્તિ અને વિદ્વતા જ નહીં પણ સમાજની ગહેરી સમજણ દીદી ધરાવે છે. તેમની સાથેના ટૂંક સમયના વાર્તાલાપમાં પણ તેમનો ભારતીય સંસ્કૃતિને માટેનો ગૂઢ પ્રેમ સબળ વ્યંક્ત થાય છે.

કળાથી વિમુખ થયેલ ભારતીય પ્રજા અહીં પૂર્વ આફ્રિકામાં આત્મા ગુમાવીને જાણે ન જીવી રહી હોય ! કળા સંસ્કૃતિનો આત્મા છે. તેથી જ તો કળાહીન પ્રજામાં ખામી અને અસંતોષ જણાતા હોય છે ! અહીંની પ્રજાની આ હાલત જોઇ દીદીનું હૃદય પીગળે છે. અને આ પ્રજામાં કળા પ્રત્યેની જાગૃતિ આણી ગુમાવેલ આત્માની શોધમાં મદદરૂપ થવું એ દીદીના જીવનનું એક મહાન ધ્યેય છે. ખરા વિદ્વાનની વ્યાખ્યા છે કે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી સંતોષ ન માનવો હંમેશ વધુ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાની ઝંખના અને પ્રયાસ રાખનાર સદાયનો વિદ્યાર્થી તે જ વિદ્વાન ! દીદી પોતાની જાતને કાયમ વિદ્યાર્થી જ માને છે અને તેમના શબ્દોમાં, 'હું તો વિદ્યાર્થી છું અને સદાય રહેવાની છું. દુનિયામાં એટલું જાણવાનું છે કે જેમ તમે જ્ઞાન સમંદરમાં ઊંડા ઉતરો તેમ વધુ ઊંડા જવાની ઇચ્છા જાગે છે. સર્વજ્ઞ થવાની અભિલાષા હોય તો હું જાણું છુ' તેવો ગર્વ તો કોઇપણ કક્ષાએ ન લેવાય.' દીદીના મંતવ્ય પ્રમાણે કલાકાર અને સાધક થવા ધીરજ, પ્રેમ, સમજણ, જીજ્ઞાસા ધર્મ અને શિસ્તના ગુણો કેળવવા આવશ્યક છે.

આ સર્વેની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ કર્યા પછી કળાકારનો ધર્મ છે કે સામાન્ય પ્રજામાં પોતાની કળા પ્રત્યે અભિરૂચિ ઉત્પન્ન કરવી, કારણ જેટલી અભિરૂચિની ઉચ્ચતા હોય તેટલા જ ભાવ ઉદાત્ત હોય. જેટલા ભાવ ઉદાત્ત હોય તેટલું જ આવિષ્કરણ ઊંચું. જેમ સંસ્કૃત સુભાષિત કહે છે,

'ભાવાવિષ્કરણં કલા'—અર્થાત્
'ભાવ આવિષ્કરણ તે કલા'

શાસ્ત્રીય કળાના ક્ષેત્રમાં ભારતમાં કળાકાર અને સામાન્ય પ્રજા, અથવા તો કળાભોક્તાઓ વચ્ચે લાખ ગાઉનાં અંતર હતા. કળાકાર અને પ્રેક્ષકોની અભિરૂચિ એક કક્ષાએ ન હોય તો કળાનું પતન થવાનો ભય રહે. આથી જ તો હાલના મહાન કલાકારો કળાની સાધના અને પ્રાપ્તિ બાદ સામાન્ય માણસોને કળાની કેળવણી આપવાના યજ્ઞો હાથ ધરે છે. કારણ, કળાની અભિરૂચિની ઉચ્ચતામાં જ તો કળાની ઉચ્ચતા સમાયેલી છે. આથી જ તો દીદીએ આ યોગ હાથ ધારણ કરી યુગાંડામાં 'પરિમલ'ની સ્થાપના કરી છે.

એટલુંજ નહીં પરંતુ તેમના દરેક કાર્યક્રમમાં કોઇપણ કળાની રજૂઆત કરતાં પહેલા દીદી તેમના પ્રેક્ષકોને કળાનું ઊંડુ જ્ઞાન અને સમજણ આપે કે જેથી પ્રેક્ષકો કળાને સમજીને માણી શકે.

દીદીએ સાધનાનાં કઠિન માર્ગોનો કેવો સામનો કર્યો અને કઇ કળાની પ્રાપ્તિ કરી તે તરફ આપણે દષ્ટિ માંડીયે.

કળાની પ્રાપ્તિ

દીદીએ ભારતીય શાસ્ત્રીય નૃત્યની દુનિયામાં અનોખું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ભારતીય નૃત્યની અનેક શૈલીઓના અભ્યાસ બાદ તેમણે પોતાની જાતને મણિપુરી નૃત્યના અભ્યાસને સમર્પી અને એ ક્ષેત્રમાં નિષ્ણુતા મેળવી શ્રી. ટી. અમુદોન શર્મા, શ્રી. એમ. અમુબીસીંગ તથા શ્રી એચ. તોમ્બાસીંગ જેવા મહાન ગુરુઓ પાસેથી વિદ્યા મેળવી છે, મૃદંગ ચલમ્ સ્વ. ગુરુ ન. લૈશનજાઓ પાસે; ખંજરી તથા ખોલ શ્રી સ્વ. રાસબિહારી શર્મા પાસે તથા કરતાલ ચલમ્ શ્રી. ઓઝા એન. ઇબોહુસીંગ પાસે શીખ્યા. કુમારી સવિતાબહેને મણિપુરી નૃત્યની એટલી સંપૂર્ણ વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરી છે કે મણિપુરીના મહારાજા સ્વ. શ્રી–બોધચંદ્રસીંગે તેમને (મૈતેઇ જગોઇ હનજાબી, અર્થાત મણિપુરી શૈલીના પ્રથમકક્ષ નિષ્ણાત'નું બિરૂદ બક્ષ્યું. આ બિરૂદ કોઇક ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત કરે છે ને વળી છેલ્લા ૨૦૦ વર્ષમાં કોઇને મળ્યું નથી ! દીદીની કળાથી પ્રભાવિત થઇને દેવાગરના મહારાની ધનમંજરી દેવી (ખુદ પોતે પણ નૃત્યકાર હોઇ) અને મણિપુરની પ્રજાએ થઇને તેમને 'દ્વિતીય ઉષા'નું અજોડ ઉપનામ આપ્યું. (ઉષા શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની પૌત્રવધૂ હતી અને દ્વારિકાની ગોપીઓને લાસ્ય શૈલીનું નૃત્ય તેણે શીખવ્યું હતું) કુમારી સવિતાબહેન તથા તેમના નાના બહેન શ્રીમતી નિર્મળા ખટાઉ, નહેરૂ નૃત્ય કોલેજ (ઇમ્ફાલ)નો નૃત્ય ડિપ્લોમા મેળવનાર પ્રથમ વિદ્યાર્થિનીઓ હતાં. કુ. સવિતાબહેને શ્રી ગોવિંદજી મંદિર બ્રહ્મસભાની નર્તન–આચાર્યની પદવી પણ પ્રાપ્ત કરી છે.

થોડા સમય પૂર્વે મણિપુરમાં દીદીને 'ચંદ્રપ્રભા'નું અનોખું બિરૂદ આપવામાં આવ્યું હતું. મણિપુરી નૃત્યના વિવિધલક્ષી નિષ્ણાત તરીકે કુ. સવિતાબહેન અજોડ છે. તેથી જ એક વાર મણિપુરના રાજકુમાર મૈયાકરીને વ્યક્ત કર્યું હતું કે કોઇપણ મૈતઇ લેઇમા (મણિપુરની કન્યા)એ આ નૃત્ય શૈલીની ગૂઢ છટા આટલી સહજ રીતે અપનાવી નથી.

કપરો માર્ગ

દીદી માટે આટલી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચવાનો માર્ગ સરળ ન હતો. રૂઢિચુસ્ત કુટુંબ અને જુનવાણી સમાજના સંકુચિત વિચારોનો સામનો દીદીએ આશાવાદી સૈનિકના જુસ્સાથી કર્યો. ભારતીય સંસ્કૃતિની નહીં પણ તેના અભિનયની અવગણના કરતા કુટુંબ અને સમાજના વિરોધ છતાં. દીદીએ વિવિધકળાનો અભ્યાસ કરવાનો આગ્રહ જારી રાખ્યો. માત્ર નૃત્ય જ નહીં પરંતુ સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિન્દી અને મૈતઇ (મણિપુરની ભાષા)નું વિશાળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. પોરબંદરના દાનેશ્વર સ્વ. શ્રી. નાનજીભાઇ કાલિદાસ મહેતાના પુત્રી સવિતાબહેને બરોડાની આર્ય કન્યા મહાવિદ્યાલયમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું. અહીં તેમને સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉંડો અભ્યાસ કરવાની પ્રેરણા મળી. અને સમય જતાં

ભારતીય નૃત્યનો અભ્યાસ કરવામાં આ સંસ્કૃત સાહિત્ય અને તત્વજ્ઞાન તેમને અત્યંત મદદ રૂપ થયા–

થોડા સમય બાદ સવિતાબહેને પોરબંદરના 'આર્ય કન્યા ગુરુકુળ'નાં આચાર્યાનો હોદ્દો સ્વીકાર્યો. ૧૯૫૦માં સવિતાબહેન લંડન ગયા અને ત્યાંની વિદ્યાપીઠ (યુનિવર્સિટી)માંથી કેળવણીનો ડીપ્લોમા મેળવ્યો. ગુરુકુળની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં આજે પૂર્વના તેમજ પાશ્ચાત્યના દેશોના ગુણોનો સુમેળ જોવા મળે છે–તેથી જ તો આજે ગુરુકુળની ખ્યાતિ ગુજરાતને ખૂણે ખાંચરેથી મહિલાઓને આકર્ષે છે.

મણિપુરી નૃત્ય

હિમાલયની તળેટીમાં ભારતના પૂર્વ કિનારે, ૨,૬૦૦ ફીટની ઊંચાઇ પર એક લંબ-ગોળ આકારનું તળાવ હતું. ત્યાં દેવ–દેવીઓ નિવાસ કરતા. ધાર્મિક કહેણી અનુસાર ભગવાન શિવ અને પાર્વતી ઉદયાચલ પર્વતની પરિક્રમા કરતા હતા. અહીંના કુદરતી સૌંદર્યથી પ્રભાવિત થયેલ શિવ-(લાઇ–નુરા–તારેત) જમીન પવિત્ર કર્યા બાદ પાર્વતી અહીં રાસલીલા રમ્યા, નૃત્ય કરતી સમયે પાર્વતીનું (મેખલા) નામનું વસ્ત્ર પડી ગયું. ત્યારથી શંકર ભગવાને આ સ્થળને (મેખલી) કહેવડાવ્યું. આસામની પ્રજા મણિપુરને 'મેખલી'ના નામથી ઓળખતી હતી. મહાભારતમાં પણ વાંચવામાં આવે છે કે અર્જુનની પત્ની ચિત્રાંગદા મેખલીની રહેવાસી હતી.

અહીંની પ્રજા ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલી હતી–ગંધર્વ, માયા અને નાગ. જે પ્રજાએ પોતાની જાતને સંગીત, નૃત્ય અને વાદ્યગાનને સમપર્ણ કરી હતી, તેઓ 'ગાંધર્વ' કહેવાતા (ગંધર્વ વેદનાનુસાર), મંત્ર તંત્ર અને યંત્રના નિષ્ણાતો 'માયા' કહેવાતા (સૂર્ય સંહિતા) અને અમુક ઇતિહાસકારોની માન્યતા મુજબ આ ઉપરથી મણિપુરની પ્રજા માટેનું આધુનિક નામ 'મૈતેઇ' પડયું, એમ (મીત્તેઈ એટલે અગ્નિ પૂજક અને મી–અતેઈ એટલે અન્ય જનો) 'નાગ' લોકો આજે પણ એ જ નામ ધારણ કરે છે.

'લાઈ હરા ઓ બા'નો ઉત્સવ ફેબ્રુઆરીથી જૂન મહિનાના પંડિતોએ કહેલ પવિત્ર દિવસો પર ખૂબજ ધામ–ધૂમથી ઉજવાય છે આખું ગામ, ગામના મંદિરોમાં ઉત્સવમાં ભાગ લેવા માટે ઊમટે છે. આ મંદિરોમાં મૂર્તિઓ ન હોવા છતાં આ ઉત્સવ પર ભગવાન શંકર (લાઈ મીંગ થાઉ) અને દેવી પાર્વતી (લાહુ રેમા)ની મૂર્તિઓનું સ્થાપન થાય છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે મણિપુર ગંધર્વનો દેશ છે. અને 'લાઈ–હરાઓબા'નો ઉત્સવ આ માન્યતાને સાબિત કરે છે. ઈ. સ. ૧૭૬૩–૯૮માં રાજેશ્રી ભાગ્યચંદ્ર મહારાજાના રાજ્ય દરમ્યાન મણિપુરી નૃત્યનો વિકાસ થયો. મહારાજ ભાગ્યચંદ્ર સ્વપ્નમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને રાસલીલાના સાક્ષાત્ દર્શન દીધાં ! ત્યાર બાદ આ રાજાએ કાંચીપુર કોનુંગમાં શ્રી ગોવિંદજીનું મંદિર બંધાવ્યું અને પંડિતોના પુરાણ, નૃત્ય, સંગીત વિષેના જ્ઞાનની મદદથી રાસ–લીલા રચાવી પરિણામરૂપે મણિપુરની ધરતી ઉપર નૃત્ય, સંગીત અને ભાવિક લાગણીઓ ખીલી ઊઠયાં તે સમયે વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રચલિત હતો.

કુંવરી 'સીજા લાઈ સેઇન' એ પોતાની જાતને ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના કમલવત્ ચરણોમાં સમર્પિત કરી અને રાસલીલામાં તે રાસેશ્વરી બની. આમ કાંચીપુરના રાસમંડળનું પ્રથમ નૃત્ય 'ભાંગી અચોબા' તેણે કર્યું. જેના ગાનમાં રાધા કહે છે કે, 'પ્રતિ જન્મે જન્મે, જીવને, મરને, સંગના ચાડી હા શ્રી ચરને'. અર્થાત 'પ્રત્યેક જન્મે જન્મે, મરણે અને જીવન સમયે શ્રીકૃષ્ણના ચરણોનો સંગ નહીં ત્યજુ'.

કાર્તિકી પૂર્ણિમાની રાત્રે રમાયેલ 'મહારાસ' પણ 'શ્રીમદ્ ભાગવત્' ના 'રાસપાંચમ અધ્યાય' પર રચાયો છે. આધ્યાત્મિક મહત્વ એ રાસલીલાનો મુખ્ય વિષય છે. તેની તેને રહસ્યમથી લીલા પણ કહેવાય છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિનું રહસ્ય તે જ રાસલીલા ! પાર્વતીએ અહીં નૃત્ય-સ્થળ રચવાનો સંકલ્પ કર્યો. પોતાના આધ્યાત્મિક બળથી ભગવાન શંકરે 'ચીંગ્નુનઘટ' પર્વતમાં ત્રણ કાણાં કર્યા જેથી તળાવનું પાણી સૂકાઇ ગયું. પછી જગ્યાને પવિત્ર કરવાના આશયથી નવદેવી અને સાત દેવીઓને આમંત્ર્યા આ રાસલીલા ઉપરાંત દીવારાસ, નિત્ય રાસ, હોળી નૃત્ય, મુબાક ઇસેઇ ઝૂલન, દેવીપૂજા વગેરે પણ મણિપુરી નૃત્ય શાસ્ત્રના આનંદમય ઉત્સવો છે.

દીદીના આદર્શો અને કળા.

દીદીની તીવ્ર માન્યતા છે કે વિવિધ કળાના જ્ઞાન વિનાનું પ્રત્યેક શિક્ષણ અપૂર્ણ છે. જીવનમાં આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતો મહત્વના છે. અને યોગ તથા નૃત્યને ગહન સંબંધ છે. પ્રથમ શિક્ષણકર્તા હોઈ, સવિતાબહેનને ભારતીય સંસ્કૃતિ અને તત્વજ્ઞાનના વિષયો પર ભાષણ કરવામાં તેમજ ભારતીય મહાન વારસાના પ્રચારાર્થે નૃત્યનો અભિનય કરવામાં અનેરો આનંદ અનુભવે છે.

દેશ-વિદેશમાં અભિનય

કુમારી સવિતાબહેને દેશ-વિદેશમાં મણિપુરી નૃત્યના પ્રદર્શનો પ્રસ્તુત કર્યા છે. લંડન, પેરીસ (યુનેસ્કો અને એમીસ ડેલા ઓરીએન્ટના આમંત્રણથી) જીનિવાના ઇરોબી, કંપાલા તથા દારેસલામમાં માનવંતા મહેમાનોની સમક્ષ નૃત્યની રજૂઆત કરી છે. ભારતીય તેમજ વિદેશી ટીકાકારોએ દીદીની કળાની મહાન પ્રશંસા કરી છે. છેલ્લા સાત વર્ષથી દીદી મણિપુરી નૃત્યની શૈલીનો અભ્યાસ અને સંશોધન કરી રહ્યા છે.

પ્રશંસા

દીદીના અભિનયની પ્રશંસા અનેક પ્રેક્ષકોએ કરી છે. જો દરેક પ્રશંસાની નોંધ કરવા જઇએ તો પાનાના પાના ભરાય ! ખેર, તેમનાં હાલના પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રવાસ દરમ્યાન દીદીએ કંપાલા, જીન્જા, દારેસલામ અને નાઇરોબીમાં પ્રશંસનીય અભિનયો રજૂ કર્યા.

નાઈરોબીમાં રજૂ કરેલ સમારંભના મુખ્ય મહેમાન, ગૃહમંત્રી શ્રીમાન મ્બીયુ કોઇનાંગેએ કહ્યું કે 'તમારા શાસ્ત્રીય નૃત્યની રજૂઆત જોઇ મને અવર્ણનીય આનંદ થયો. હું આશા રાખું છું કે ભવિષ્યમાં એમને તમારી કળા શીખવાનો લાભ મળે.'

જીન્જાના પિયર : 'જીન્જાની પ્રજા કુ સવિતાબહેન મહેતાની કળાનો ગર્વ લે છે. કારણ કે તે જીન્જાના પુત્રી છે. એટલું જ નહીં પણ તે જગવિખ્યાત પણ છે ! એકવાર દીદીનો સમારંભ જોયા બાદ શ્રી મોરારજી દેસાઇએ સાચું જ કહ્યું કે 'સવિતાબેન મણિપુરી નૃત્યની કળાની અથાગ સાધિકા છે.'

પરિમલ આર્ટ એકેડમી.

સપ્ટેમ્બર મહિનાની ૧૦, ૧૧, અને ૧૨ તારીખે કંપાલાના કલાપ્રેમીઓને 'શેણી–વિજાણંદ'ની નૃત્ય–નાટિકા જોવાનો અનેરો લાભ મળ્યો. આ નૃત્ય–નાટિકા લુગાઝીની 'પરિમલ આર્ટ એકેડેમી' તરફથી રજૂ કરવામાં આવી. પરિમલનો અર્થ જ સુવાસ. અને પ્રસરવું એ તો સુવાસનો ગુણ છે.

૧૯૫૫માં શ્રીમતી સવિતાબેન મહેતા (દીદી) ની પ્રેરણા અને શ્રી ધીરૂભાઇ તથા મહેન્દ્રભાઇ મહેતાના માર્ગદર્શન હેઠળ આ સંસ્થાની સ્થાપના થઇ. હાલ શ્રીમતી સુનયનાબેન મહેતા આ સંસ્થાના પ્રમુખ છે.

દીદીની ધગશ અને પ્રેરણા આ સંસ્થાને કાયમ સીંચી રહ્યા છે. તેમની સહાય અને માર્ગદર્શન વિના અનેક સમારંભોની સુંદર, સફળ રજૂઆત અશકય બનત. આ સંસ્થાએ અત્યાર સુધીમાં ઘણાંય નૃત્ય, સંગીત, ચિત્રકળા તથા હસ્તકળાના પ્રદર્શનો પ્રસ્તુત કર્યા છે. તેમજ વિવિધ વિષયો પર ભાષણો પણ રજૂ કર્યા છે. વિવિધ ધર્મ અને જાતિના સભ્યોની સહાયથી 'પરિમલ' જુદીજુદી સંસ્કૃતિઓને વિકાસ તેમજ સંકલન થાય તેવી શુદ્ધ આશાઓ સેવે છે. સ્વ. શ્રી. જવાહરલાલ નહેરૂએ પણ એકવાર કહ્યું હતું કે માનવ જાતનો રાષ્ટ્રિય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રિય સંસ્કૃતિઓનો સુમેળ થાય તેવી ભવિષ્યની એક દુનિયા રચવાના માર્ગ ભણી આપણે કદમ ઉઠાવીએ છીએ.

મોટા ભાગની લુગાઝીમાં વસતી ભારતીય પ્રજાને ભારત છોડયે વર્ષોના વહાણા વીતી ગયા. પરદેશમાં વસવાટ અને રોજીંદા કાર્યક્રમના ચક્રમાં ફસાયા એટલે ભારતીય સંસ્કૃતિની અસર સામાન્ય જીવનમાં ઓછી થવા માંડી. આ પરદેશ વસેલ પ્રજા આધુનિક, ભારતીય કળાથી ધીમે ધીમે વિખૂટી પડવા માંડી. આ ગંભીર થતી પરિસ્થિતિની નોંધ સંસ્કૃતિ–પ્રિય મહેતા કુટુંબે તરત જ લીધી અને વધુ ગંભીર પરિસ્થિતિ ન બને તેવા આશયથી દીદીની પ્રેરણા હેઠળ 'પરિમલ'ની સ્થાપના થઇ. અહીંના સભ્યોને ફરી એક વાર માતૃભૂમિના સાંસ્કૃતિક વૈભવના સંપર્કમાં લાવવાનો અને આ સંપર્ક જારી રાખવો એ 'પરિમલ'નો મુખ્ય આદર્શ છે. થોડા સમય પૂર્વે દીદી પૂર્વ આફ્રિકાની ટૂંકી સફરે આવ્યા હતા. તેમના માર્ગદર્શન અને અથાગ ધગશના પ્રભાવે માત્ર ૨૫ દિવસના ટૂંકા ગાળામાં

'પરિમલ'ના પ્રમુખ-સભ્યોએ 'શેણી વિજાણંદ' નામની અદ્ભુત કથાને નૃત્ય-ગાનના રૂપે વણીને તખ્ત મંચ પર સતત ત્રણ દિવસના કાર્યક્રમ રૂપે રજૂ કરી. દીદી પોતે જ કળાનું સ્વરૂપ છે. મણીપુરી નૃત્ય શાસ્ત્રના તેમજ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની લોકકળાના તીવ્ર અભ્યાસી છે. તેથી જ તો માત્ર ૨૫ જ દિવસના ટૂંક સમયમાં જેમણે કોઈ દિવસ રંગમંચ પર પગ પણ નહોતો માંડયો તેવા ૮૦ લુગાઝીજનોને શેણી-વિજાણંદની જીવંત રૂપ સમાન નૃત્ય-નાટિકાના પાત્રો દીદીના કુશળ દર્શન અને ઉત્સાહથી તૈયાર થઈ શકયા. કાર્યક્રમની ત્રણે રાત્રિઓ પ્રેક્ષકોથી ભરચક હતી.

'આફ્રિકા સમાચાર'માંથી
(૧૯૭૦-દીપોત્સવી અંક)

卐

प्रिय-दर्शिन्यै कला-नन्दिन्यै स्नेहांजलिः-

सुदामापुरीस्थ-गुरुकुल महिला महाविद्यालयस्थाः
अन्तेवासिन्यः, विद्यार्थिन्यः, गुरवश्च ।

卐

न तज्-ज्ञानं न तच्छिल्पं
न सा विद्या न सा कला ।
न सो योगो न तत् कर्म
नाट्ये ऽस्मिन् यन्न दृश्यते ॥

卐

जीवनं खलु सौमनस्याय सौख्याय च कल्पते । तच्च सुखं द्विविधम्—भौतिकं, आत्मिकं च । भौतिकः परितोषः तावत् सरसैः भोज्यवस्तुभिः रम्यैश्च परिधानादिभिः संपाद्यते । सूक्ष्मं च सौख्यं ज्ञानसेवया, कलया च अधिगम्यते । साहित्यं, कला, जन-सेवा च आत्मानन्दस्य साधनानि । वास्तविका आनन्दोपलब्धिः ताभिः एव भवति । बुद्धिः ज्ञानेन शुध्यति । जीवनोत्कर्षाय विधात्रा विश्वकर्मणा द्विविधा कला निष्पादिता—ललित-कला, उपयोगिनी कला च (एप्लाइड आर्ट्स) ते द्वे च चारुकला, कारुकला इति नाम्ना अभिधीयेते । कारुकलाभिः जीवने भौतिकः संतोषः संपाद्यते । नृत्य-नाट्य-संगीत-चित्र-काव्य-साहित्यादिभिः कलाभिः जीवने गरीयसी आनन्दोपलब्धि र्जायते । ताभिरेव जीवने संस्कृतयाः आधानं भवति, रुचीनां, वृत्तीनां च परिष्कारः संपद्यते । चारुकलासु — साहित्य — नृत्य-चित्र-संगीतानां च प्राधान्यम् । तथापि या दृश्य-प्रधानाः — नृत्य-नाट्य-चित्र-प्रभृतयः कलाः प्रवर्तन्ते, तासु जनानां चित्तं सविशेषं रमते ।

પૂ. દીદી દ્વારા મણિપુરી નૃત્યની ઝાંખી—તેઓશ્રીની સ્વમહેનતે કરેલી પ્રથમ કલાકૃતિ—
ઉષા નૃત્ય–નાટિકામાં, વચમાં ઉભેલા મુખ્ય કલાકાર પૂ. દીદી (૧૯૫૨)

પ્રથમ દીક્ષાન્ત સમારોહનું એક દૃશ્ય (૧૯૫૧)

रूप-कलासु नाट्यं, नृत्यं, नृत्तं सविशेषं लोकप्रियाः कलाः, तासां नयनानन्द-प्रदायित्वात्। पात्राणां नाना अवस्थानां यत्र अनुकृतिः विधीयते तानि नाट्यानि (नाटकानि) रूपक-शब्देन अभिधीयन्ते। भावं आश्रित्य यानि प्रयुज्यन्ते तानि खलु नृत्यानि। यथा, दशरूपके आचार्यः धनंजयः ब्रूते—अन्यद् भावाश्रयं नृत्यम्।

तच्च नृत्यं मधुर-उद्धत भेदेन द्विविधम्— लास्यं, तांडवं च। यत्र मृदुता-संचारो भवति तत् लास्यम्। अथ च यत्र पौरुष-शौर्यस्य औद्धत्यं स्फुटीभवति तत् तांडवं निगद्यते।

अस्यां नृत्य-विद्यायां गुरुकुल तपोवनस्य प्रधाना नियामिका सुश्री सविता देवी (दीदी) प्रकामं प्रकर्षं प्रपेदे। पूर्व-भारते मणिपुर प्रदेशे या महीयसी नृत्य— परंपरा प्रवर्तते, तस्यां देव्याः दाक्षिण्यं लोकोत्तरं प्रतिभाति। तत्रस्थेभ्यः गुरुभ्यः सकाशात् सुबहूनि वर्षाणि यावद् दीर्घं तपो तप्त्वा मणिपुरीय नृत्य-कलायां परमां सिद्धिं लेभे। अस्य नृत्यस्य सैद्धान्तिकं प्रायोगिकं च ज्ञानं साकल्येन अवगतम्। तस्यां प्रगुणितं प्रावीण्यं संप्राप्य मणिपुर-नरेन्द्रस्य सकाशात् 'जयपत्रं' समधिगतम्।

मणिपुरीय-नृत्य-परम्परायां देव्याः दाक्षिण्यं दर्शं दर्शं एकेन मनीषिणा एकदा सोल्लासं समुदाहृतम्— मणिपुरे प्रवर्तितायाः प्राच्य-नृत्य-कलायाः समुद्धार-विधायिनी देवी सुदूरात् पश्चिम-सागरात् सौराष्ट्र-प्रदेशात् समागता। सा च समुद्धार-कर्त्री अस्माकं प्रीति- भाजनं सुश्री सविता देवी देश-देशान्तरेषु अस्य नृत्यस्य वैशिष्ट्यं गौरवं च चारुतया दर्शयन्ती कला-यात्रां प्रकुरुते। भारतस्य विविधैः सारस्वत-प्रतिष्ठानैः देव्यै अभिनव-उषा, चन्द्र प्रभा, नर्तनाचार्या, नृत्य-साम्राज्ञी-प्रभृतीनि वरेण्यानि विरुदानि प्रदत्तानि।

भारतस्य प्राचीने साहित्ये, इतिहासे, शास्त्रेषु च देव्याः निरतिशया प्रीतिः, स्वाध्याय-व्यसनं च दरीदृश्यते। आर्य-धर्मे संस्कृत्यां च तस्याः परमा श्रद्धा। तस्याः विविध-विषय-गामिनी प्रज्ञा प्रासंगिकेषु प्रवचनेषु व्याख्यानेषु च चारुतया स्फुटीभवति।

अत्र भवत्याः सविता देव्याः प्राच्य-नृत्य-कलायां प्रोज्ज्वलं नैपुण्यं निभाल्य गुजरात राज्यस्य ललितकला-समितिः सहर्षं, समर्थयं, सोल्लासं च बहुमानं चक्रे। इमां संभावनां संवर्धनां च स्मारं-स्मारं गुरुकुलीय महाविद्यालस्य अन्तेवासिन्यः, विद्यार्थिन्यः गुरवश्च तपो-दीप्तां कला-नन्दिनीं समोदं, सादरं, सस्नेहं च नमस्याञ्जलिभिः संभावयामः।

प्रियदर्शिन्याश्च इयं नवनवोन्मेष-शालिनी प्रतिभा विजयेतरां, अनुदिनं समधिकं प्रोत्कर्षं विन्दताम्, एवं च भावयामः।

साधिकेयं कला-कर्त्री। महिमानं प्रपद्यताम्॥

卐

પ્રથમ દીક્ષાન્ત સમારોહનું એક દૃશ્ય (૧૯૫૧)

रूप-कलासु नाट्यं, नृत्यं, नृत्तं सविशेषं लोकप्रियाः कलाः, तासां नयनानन्द-प्रदायित्वात्। पात्राणां नाना अवस्थानां यत्र अनुकृतिः विधीयते तानि नाट्यानि (नाटकानि) रूपक-शब्देन अभिधीयन्ते। भावं आश्रित्य यानि प्रयुज्यन्ते तानि खलु नृत्यानि। यथा, दशरूपके आचार्यः धनंजयः ब्रूते—अन्यद् भावाश्रयं नृत्यम्।

तच्च नृत्यं मधुर-उद्धत भेदेन द्विविधम्— लास्यं, तांडवं च। यत्र मृदुता-संचारो भवति तत् लास्यम्। अथ च यत्र पौरुष-शौर्यस्य औद्धत्यं स्फुटीभवति तत् तांडवं निगद्यते।

अस्यां नृत्य-विद्यायां गुरुकुल तपोवनस्य प्रधाना नियामिका सुश्री सविता देवी (दीदी) प्रकामं प्रकर्षं प्रपेदे। पूर्व-भारते मणिपुर प्रदेशे या महीयसी नृत्य— परंपरा प्रवर्तते, तस्यां देव्याः दाक्षिण्यं लोकोत्तरं प्रतिभाति। तत्रस्थेभ्यः गुरुभ्यः सकाशात् सुबहूनि वर्षाणि यावद् दीर्घं तपो तप्त्वा मणिपुरीय नृत्य-कलायां परमां सिद्धिं लेभे। अस्य नृत्यस्य सैद्धान्तिकं प्रायोगिकं च ज्ञानं साकल्येन अवगतम्। तस्यां प्रगुणितं प्रावीण्यं संप्राप्य मणिपुर-नरेन्द्रस्य सकाशात् 'जयपत्रं' समधिगतम्।

मणिपुरीय-नृत्य-परम्परायां देव्याः दाक्षिण्यं दर्शं दर्शं एकेन मनीषिणा एकदा सोल्लासं समुदाहृतम्— मणिपुरे प्रवर्तितायाः प्राच्य-नृत्य-कलायाः समुद्धार-विधायिनी देवी सुदूरात् पश्चिम-सागरात् सौराष्ट्र-प्रदेशात् समागता। सा च समुद्धार-कर्त्री अस्माकं प्रीति- भाजनं सुश्री सविता देवी देश-देशान्तरेषु अस्य नृत्यस्य वैशिष्ट्यं गौरवं च चारुतया दर्शयन्ती कला-यात्रां प्रकुर्वते। भारतस्य विविधैः सारस्वत-प्रतिष्ठानैः देव्यै अभिनव-उषा, चन्द्र प्रभा, नर्तनाचार्या, नृत्य-साम्राज्ञी-प्रभृतीनि वरेण्यानि विरुदानि प्रदत्तानि।

भारतस्य प्राचीने साहित्ये, इतिहासे, शास्त्रेषु च देव्याः निरतिशया प्रीतिः, स्वाध्याय-व्यसनं च दरीदृश्यते। आर्य-धर्मे संस्कृत्यां च तस्याः परमा श्रद्धा। तस्याः विविध-विषय-गामिनी प्रज्ञा प्रासंगिकेषु प्रवचनेषु व्याख्यानेषु च चारुतया स्फुटीभवति।

अत्र भवत्याः सविता देव्याः प्राच्य-नृत्य-कलायां प्रोज्ज्वलं नैपुण्यं निभाल्य गुजरात राज्यस्य ललितकला-समितिः सहर्षं, सप्रश्रयं, सोल्लासं च बहुमानं चक्रे। इमां संभावनां संवर्धनां च स्मारं-स्मारं गुरुकुलीय-महाविद्यालस्य अन्तेवासिन्यः, विद्यार्थिन्यः गुरवश्च तपो-दीप्तां कला-नन्दिनीं समोदं, सादरं, सस्नेहं च नमस्याञ्जलिभिः संभावयामः।

प्रियदर्शिन्याश्च इयं नवनवोन्मेष-शालिनी प्रतिभा विजयेतरां, अनुदिनं समधिकं प्रोत्कर्षं विन्दताम्, एवं च भावयामः।

साधिकेयं कला-कर्त्री। महिमानं प्रपद्यताम्॥

卐

પ્રેરણામૂર્તિ પૂ. દીદી

'પૂ. દીદી'ના વત્સલ નામથી આપણે સૌ જેમને સંબોધીએ છીએ અને જેમની પ્રેરણા હેઠળ આ તપોવનસમી પવિત્ર ગુરુકુળ સંસ્થામાં નિશ્ચિતપણે અને આનંદપૂર્વક આપણો વિકાસ, પ્રગતિ અને ઉન્નતિ સાધીએ છીએ, તેઓ યથનામગુણઅંકિત ખરેખર સૂર્ય સમા તેજસ્વી; વિદ્યા, કળા અને શુચિ-સંસ્કારથી વિભૂષિત, દીપ્તિમંત આપણા પ્રેરણામૂર્તિ છે.

પૂ. દીદીશ્રીનીમાતૃ પિતૃભક્તિ, વિદ્યાપરાયણતા, કળા-સાહિત્યની આરાધના-ઉપાસના, ધર્મ-સંસ્કૃતિની અર્ચના-ભકિત સર્વ કંઇ, સર્વ કોઇ માટે પ્રેરણાનો મહાસ્રોત છે.

પૂ. કુલપિતાજીએ સ્થાપેલ આ પવિત્ર તપોવન ભૂમિમાં તેઓ હૃદયસ્થાને વિરાજે છે. જેમ હૃદયના ધબકારા વગર સર્વ અંગો અચેતન-નિશ્ચેતન બની જાય, તેમ વિદ્યાલયની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં પૂ. દીદીની પ્રેરણાસૌરભ સદા મહેંકતી હોય છે. એ પ્રેરણા વડે જ સઘળું ચેતનવંત, જાગ્રત અને ક્રિયાશીલ રહે છે, બને છે. ભારતભરમાં આવું સંસ્કારી-વાતાવરણવાળું ગુરુકુળ જવલ્લે જ જોવા મળશે. તેની ખ્યાતિ દેશ-વિદેશમાં પ્રસરેલી છે. કેટકેટલા મહાનુભાવો, વિદ્વાનો, કળાકારો, કલાધરો, રાજદ્વારીપુરુષો, અને સંત-મહાત્માઓએ આજ સુધીમાં આ વિદ્યાલયની મુલાકાત લીધી છે અને એની પ્રગતિ, ઉન્નતિ, ભાવનાપરાયણતા, કર્મયોગ નિહાળી, આનંદ, સંતૃપ્તિ અને ધન્યતાના ઉદ્ગારો ઉચ્ચાર્યા છે. તે જ શું બતાવે છે ? આ વિદ્યાસંસ્થા એ પૂ. દીદીના જ્વલંત પુરુષાર્થ અને ભાવનાશીલતાનું નૂતન આવિષ્કરણ છે. અહીં જે વિદ્યા, કળા અને સંસ્કારનું સિંચન થાય છે, તેવું અન્યત્ર ભાગ્યેજ જોવા મળશે. કેટકેટલી સુવિધા આ વિદ્યાલયની બાલિકાઓ પામે છે ? વિદ્યાની ઉપાસના તો ખૂબ તિતિક્ષા માગી લે છે. પરંતુ, આ સંસ્થાની સર્વ બાલિકાઓને સંસ્થાના આદ્ય-અધિષ્ઠાતા અને પ્રસ્થાપક પૂ. કુલપિતાજીની, આદર્શ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને જીવનની ભાવના અનુસાર, પૂ. દીદીની પ્રેરણા દ્વારા તથા સર્વ ગુરુજનોની સેવા અને ભકિત દ્વારા જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે ઇશ્વરી આશીર્વાદ રૂપ જ ગણવું જોઇએ.

નદી બીજાને માટે વહે છે, વૃક્ષ પોતાના મિષ્ટ ફળો અન્યને આપે છે. એમ પૂ. કુલપિતાજીએ અનેક કઠિનતાઓ વેઠી જે દ્રવ્ય સંપાદન કર્યું તેનો જીવનભર કલ્યાણાર્થે જ સદ્ઉપયોગ કર્યો છે. ધન-સંપત્તિનો યોગ્ય અને કલ્યાણમાર્ગે વ્યય કરવા તેઓ સદા ચિંતિત અને ઉદ્યત રહેતા. તેમની સૌથી મોટી સેવા અને યજ્ઞ આ નારીપ્રતિષ્ઠા-નારી સમ્માનનું દ્યોતક અને પ્રતીક ગુરુકુળ વિદ્યાલય છે. નારીગૌરવ અને નારી-અસ્મિતાના તેઓ સદા પૂજક અને ઉપાસક હતા. તેમણે સ્થાપેલ આ વિદ્યાલયના પૂ. દીદી એક પ્રેરકમૂર્તિ, અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે. તેમની ભાવનાઓ અને સિદ્ધિઓ સ્વતઃપ્રકાશિત અને ઉજ્જવલ છે, તેજોમય છે.

પૂ. દીદીએ પોતાનું શિક્ષણ અને અભ્યાસ વડોદરાના 'આર્ય કન્યા વિદ્યાલય' માં લીધેલું છે. દેશ-વિદેશમાં ખૂબ વિદ્યા-યાત્રાઓ પણ કરી છે અને આ રીતે જ્ઞાન-સમૃદ્ધ,

અનુભવ-સમૃદ્ધ છે. લંડન યુનિવર્સિટીની 'ડિપ્લોમા ઇન એજ્યુકેશન' ની ઉપાધિ તેમણે પ્રાપ્ત કરેલ છે.

પૂર્વ-પશ્ચિમના ઉત્તમ અંશોનો તેમના શિક્ષણ અને કળા-અભ્યાસમાં સુંદર સમન્વય થયેલો છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ પર તેમને અનહદ પ્રેમ છે. સંસ્કૃત, હિંદી, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષાના તેઓ નિષ્ણાત છે અને અદ્ભૂત પ્રભુત્વ ધરાવે છે. તેમની વાક્-છટા અનોખી છે. કલાકો સુધી પ્રેક્ષકો તેનું રસપાન કરી અને જ્ઞાનાનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. એમના પ્રવચનમાંથી કળાનો રસાસ્વાદ પ્રાપ્ત થાય છે. એ વ્યાખ્યાન ખૂબ ચિંતનપૂર્ણ અને મર્મપૂર્ણ પણ હોય છે. તેમને સાંભળવા એ જીવનનો એક લ્હાવો છે, ધન્યતા છે.

પૂ. દીદીએ નૃત્યકળાક્ષેત્રે ઉદાત્ત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી છે ઇમ્ફાલની 'નહેરુ ડેન્સ કોલેજ'માં તેમણે અભ્યાસ કર્યો છે. અને નૃત્યકલાની ઊંચી ડીગ્રી પ્રાપ્ત કરી છે. ગોવિંદજી મંદિરની બ્રહ્મસભા તરફથી તેમને 'નર્તન આચાર્યા'ની પદવી મળી છે. મણિપુરના રાજવી તરફથી 'દ્વિતીય ઉષા' નું બિરુદ મળેલું છે. મણિપુરના રાજવી ખુદનો એવો અભિપ્રાય છે કે મણિપુરની કોઇ કન્યાએ કે વિદ્વાને પૂ. દીદીના જેટલું નર્તનકળા અને શાસ્ત્રમાં પ્રાવીણ્ય સિદ્ધ કરેલું નથી. આ સંદર્ભમાં પદ્મવિભુષણશ્રી સુનીતિકુમાર ચેટરજીના નીચેના શબ્દો નોંધપાત્ર છે. 'The dance recitals which were given the other day by Savitaben in Calcutta was quite unique and it gave us a glimpse of a really fine master of this dance, who combined both technical perfection with soul-fulness. She has integrated in herself the beauty and the tradition of the greet dance system of Manipur.

Her heart has once again linked up the Estern end of India with the Western, and this has been for the enrichment of Indian Culture.'

આમ છતાં કહેવું જોઇએ કે નૃત્યકળાની સાધના અને સિદ્ધિ તેમણે કોઈ ડિગ્રી ખાતર, મેળવી નથી. કોઈ યશઃ કામના તેની પાછળ રહેલી નથી. કલાદ્વારા ઘણા કલાકારો સંસ્કૃતિ- ઉપાસના અને ઈશ્વરોપાસના કરતા હોય છે. પૂ. દીદી આજન્મ કલાકાર છે. આજન્મ કલાકાર માટે કલાનો માર્ગ એ અધ્યાત્મમાર્ગ બની જાય છે. નૃત્યકલા દ્વારા તેમણે सत्यम् शिवम् અને सुन्दरम्ની જ ઉપાસનાઅર્ચના કરેલી છે. આ ત્રણ શબ્દો સંસ્કૃતિ અને ઈશ્વરોપાસના ના દ્યોતક છે. આ કળાની સાધના બાબતમાં પૂ. દીદી એક મૂર્તિમંત તપસ્વિની છે, સાધિકા છે. સંસ્કૃતમાં એક સુત્ર છે કે तपसा चीयते ब्रह्म । બ્રહ્મ એટલે અંતિમ સાધ્ય; જીવનનું ઉમદા અને પરમ ધ્યેય, એ ધ્યેયમાં જ મનુષ્ય જીવનનું અંતિમ સાર્થક્ય અને પરમ નિર્વાણ છે. એટલે ઉચ્ચ કક્ષાએ કોઇપણ કળાની સાધના ખૂબ તિતિક્ષા માગી લે છે. પૂ. દીદી સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ આદિ સર્વકળાના જ્ઞાતા અને દ્રષ્ટા છે, પ્રેરક અને માર્ગદર્શક છે. છતાં, નૃત્યક્ષેત્રે તેમની સિદ્ધિ અદ્ભૂત અને અજોડ છે.

મહાન વ્યક્તિઓના જીવન અને વ્યકિતત્વના અનેક પાસાં હોય છે. પૂ. દીદીશ્રીના વ્યકિતત્વના પણ ઝગમગતા અનેક પાસાં છે. વિનમ્રતા, આભિજાત્ય,ધૈર્ય, સંયમ, ત્યાગ, તપસ્યા, ઔદાર્ય, ક્ષમાશીલતા, કલાસાહિત્ય–સંગીત પરત્વેનો પ્રેમ, વકતૃત્વશક્તિ, ધર્મપ્રીતિ, વગેરે વ્યકિતત્વગુણો બહુમુલ્ય હીરાના અનેકરંગી અને તેજસ્વી પાસાંઓની જેમ ઝળહળે છે. આવું અદ્‌ભૂત વ્યકિતત્વ સર્વ કોઇ માટે પ્રેરણારૂપ જ બને. ગુંજરાત લલિતકલા અકાદમીએ પુરસ્કાર અર્પણ કરી તેમનું જે સન્માન અને ગૌરવ કર્યું છે તેથી આપણા સૌના હૃદય અતિઉલ્લાસ અનુભવે છે. તેમનું જેટલું અભિવાદન કરીએ એટલું ઓછું જ છે.

શ્રી તારાબહેન એચ. દવે.
અધ્યાપિકા : આર્ય કન્યા ગુરુકુલ.

卐

જીવન-સ્વપ્ન

'સૃષ્ટિની સર્વ લીલામાં પશુ પંખી પ્રાણીમાં,
નિર્જીવ વૃક્ષવેલીમાં છએ નર્તનની કલા.'

જ્યારથી મનુષ્યસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઇ ત્યારથી મનુષ્ય કલાપ્રિય રહ્યો છે. મનુષ્ય જીવન સાથે કલા વણાએલી છે. લલિતકલા એ મનુષ્યના સ્વભાવથી આવે છે. મનુષ્યના સ્વભાવનો સંગ્રહ તે લલિતકલા. મનુષ્ય સ્વભાવને એકત્ર કરીને તેને કલાનું રૂપ આપી દીધું, અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયા સંગીત, કાવ્ય, અને નાટક.

'काव्येषु नाटकं रम्यम्' લલિતકલાઓનું, ઉપયોગી કલાઓથી ઊંચું સ્થાન છે, તેમાં નાટક સૌથી ઉત્તમ છે. નૃત્ય, સંગીત અને અભિનયનો સમન્વય નાટકમા થાય છે. મનુષ્યના જીવનને ઊંચે ઊડવા, મોક્ષ તરફ જવા ધર્મની આવશ્યકતા છે. મસ્તિષ્કની ઉપજ Mentel Exercise કલા નથી. મનુષ્યના મસ્તિષ્કથી અનુસ્યૂત નથી અને કર્મેન્દ્રિયોથી પ્રયુકત થનારી વસ્તુ તે કલા. પ્રત્યેક હૃદયને આહ્‌લાદિત અને આંદોલિત કરતી વસ્તુ તે કલા. જીવનમાં સરળતાની સાથે કલાનો ઉદ્દેશ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો છે. કલાનો આદર્શ ઊંચો હોય તો જ કલાની સફળતા છે. સ્ત્રીને એ જ કલાની મૂર્તિ કહેવામાં આવે છે.

આ પૃથ્વી ઉપર પુણ્યશાળી આત્માઓના જીવનમાં કેટલાક પ્રસંગો જાણ્યે–અજાણ્યે બનતાં જ હોય છે. ભાવિમાં જે થવાનું હોય તેની આગાહી વર્તમાનમાં થતી હોય છે. કોને ખબર હતી કે ઈ. સ. ૧૯૫૨માં રંગમંચ માટે નિરન્તર સતત પરિશ્રમથી તૈયાર કરાવેલ નૃત્યનાટિકા 'નર્તન અર્ચના' (દ્વારિકાપુરી) પૂ. દીદીના જીવનમાં સત્ય બીના બની રહેશે.

દ્વારિકાપુરીનું પ્રથમ દૃશ્ય :—

જ્યાં અમરોને અવતાર લેવાનું મન થાય, જ્યાંના શૂરવીરોના ઇતિહાસ સ્થળે સ્થળે અંકિત હોય, તેવા સૌરાષ્ટ્ર જેવા પુણ્યવંતા ધામની દ્વારિકાપુરીમાં બાણાસુરની દીકરી અને શ્રીકૃષ્ણના પ્રપૌત્ર અનિરૂદ્ધની પત્ની ઉષાને પાર્વતીએ કૈલાસમાં નર્તનની દીક્ષા દીધી, અને ત્યારથી ઉષાનું જીવન નૃત્ય બની ગયું.

'નૃત્ય છે યજ્ઞ લોકોનો દેવોનો ય મહોત્સવ,
લાસ્ય નૃત્ય વળી એમાં અતીવ ઉત્તમોત્તમ.'

ઉષાએ સૌરાષ્ટ્રમાં દ્વારિકાપુરીમાં નૃત્યકલાના પ્રચાર દ્વારા સૌરાષ્ટ્રવાસીઓને કલાભિમુખ કરી જનકલ્યાણ સાધવાનો નિર્ણય કરી, નૃત્યશાળા ખોલી સૌરાષ્ટ્રની ગોપ-કન્યાઓને નર્તનાલયમાં નૃત્યનું શિક્ષણ આપી રહી છે. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ નૃત્યવિદ્યાનો શિક્ષણોત્સવ જોવા પધારે છે. તેઓ ઉષા પાસે નૃત્યશિક્ષા પામતી કન્યાઓને સાનંદાશ્ચર્યથી જોઇ ખૂબ પ્રશંસા કરે છે અને તેમના મુખેથી શબ્દ સરી પડે છેઃ—

'સૃષ્ટિના સર્વ સંઘર્ષો આયુધો ન હણી શકે,
સંવાદી સુખની સૃષ્ટિ કલા નિત્ય રચી શકે.'

આથી ઉત્સાહિત થઈ ઉષા સર્વ કન્યાઓને 'ભવાર્ણવે ગણજો સર્વે એને પાથેય શક્તિ દા.' એવો બોધ આપી પોતપોતાનાં વતનમાં જવા કહે છે. સર્વ કન્યાઓ પોતાનું જીવન કલા-સાધનામાં વીતાવવાનો નિરધાર કરી સૌરાષ્ટ્રમાં જુદે જુદે સ્થળે ચાલી જાય છે.

એ જ પ્રમાણે આપણા પૂ. દીદી મણિપુરી નૃત્યની શિક્ષા લઈ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલી પોતાની જ સંસ્થામાં કન્યાઓને કલાભિમુખ કરી જનકલ્યાણ સાધવાનો નિર્ણય કરી મણિપુરી નૃત્યની શરૂઆત કરે છે. એમના જ શબ્દોમાં કહું તો મનુષ્યના વિકાસ માટે વારસો અને વાતાવરણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. સંસ્થા ને વાતાવરણ એકબીજા' સાથે સંકળાએલાં છે. મનુષ્યને પૂર્ણ બનાવવા એવા વાતાવરણની જરૂર છે કે જે પુસ્તક વિના બાળકને પૂર્ણ માનવ બનાવે. સંસ્થા એવી જ હોવી જોઇએ જ્યાં પૂર્ણતા મળે. એ જ સ્વપ્ન લઇ પૂ. દીદીએ જ્ઞાનની સાથે કલાની સાધના શરૂ કરી. પૂ. દીદીના સાન્નિધ્યમાં રહી બાળાઓ ખૂબ ઉત્સાહથી નૃત્યનું શિક્ષણ લેવા લાગી. નૃત્યશિક્ષણ લેતી કન્યાવૃંદની સિદ્ધિ જોઇને પૂ. દીદીના અનુભવી કલાગુરુઓ એમના આ અથાગ પ્રયાસને અભિનંદન આપવા લાગ્યા, અને મુક્તકંઠે વખાણ પણ કરવા લાગ્યા. ગુરુના આનંદની ચરમ સીમા એ શિષ્યના જીવનની સફળતા છે. પૂ. દીદી સર્વ કન્યાઓને નૃત્યકલાની શક્તિનું મંગલમય હાર્દ સમજાવતા. નૃત્યશિક્ષણ આપવાની પાછળનો હેતુ પૂ. દીદીનો એ હતો કે આ તપોભૂમિ ઉપર કલાનું વૈભવશાળી ધામ બને. અહીંથી નૃત્યકલાનું શક્તિદાયક મંગલ પાથેય લઈ બાળાઓ સંસારમાં જ્યાં જાય ત્યાં કલાની દીપશિખાને પ્રજ્વલિત કરે. એ જ આશયથી પોરબંદરમાં 'ઉષા કલાકેન્દ્ર'ની સ્થાપના કરી.

બીજું દૃશ્ય :—

નૃત્યની શિક્ષા પામેલી કન્યાઓ સોમતીર્થના પનઘટ પર પાણી ભરવા જઇ રહી છે. જેમના અંગેઅંગમાં ને શ્વાસે શ્વાસે નર્તન છવાઇ ગયું છે. એવી બાલિકાઓ વાટમાં પણ નૃત્ય કરતી જાય છે. એમાંની પોતાની એક સખી લલિતાને ન આવેલી જોઇ બધી સખીઓ ચિંતાતુર બની જાય છે. એટલામાં જ શોકાતુર લલિતા આવે છે. ખિન્નવદની લલિતાને

નિદર્શન પ્રત્યે આપ ધગશપૂર્વક વળ્યાં; અને ભારતીય સંસ્કૃતિના એ ભક્તિમય અવિષ્કાર સમી નૃત્યશૈલીને આત્મસાત્ કરી, તેના પ્રયોગો દેશપરદેશમાં રજૂ કરી, તેના એક સમૃદ્ધ નિદર્શક અને પુરસ્કર્તા તરીકેની ખ્યાતિને વર્યાં. કલકત્તા, મદ્રાસ, દિલ્હી અને અમદાવાદ સમાં ભારતનાં મહાનગરોમાં, 'યુનેસ્કો'ની વિશ્વમાન્ય સંસ્કૃતિ–સંસ્થામાં, તેમ જ પૂર્વ આફ્રિકાનાં અગત્યનાં શહેરોમાં આ નૃત્ય પ્રકટનના સમારંભો યોજીને, તેના શુદ્ધ સ્વરૂપને ત્રિખંડમાં છત્તું કરી, આપે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી.

તપસ્વિની નર્તનાચાર્યાજી,

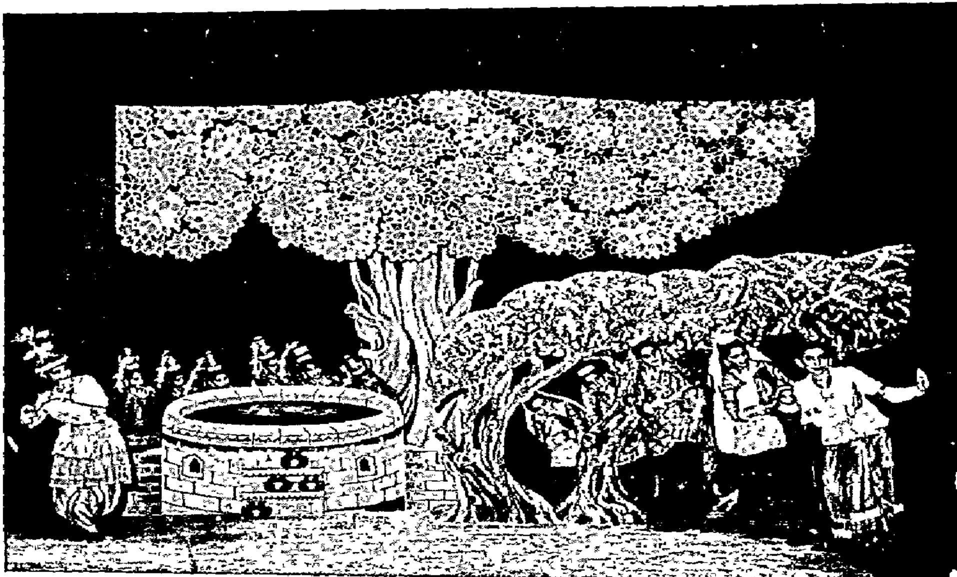
ભારતીય નૃત્ય પ્રણાલિની આ ગૌરવશીલ સિદ્ધિ મેળવતા પહેલાં ભારે પરિશ્રમ અને સાધના દ્વારા આપે મણિપુરમાં વસીને, તેમ જ શ્રેષ્ઠ ગુરુઓ પાસે અભ્યાસ જારી રાખીને આ શૈલીના લાસ્ય અને તાંડવ પ્રકારોમાં આગવી સિદ્ધિઓ મેળવી અને તેમ કરી 'મણિપુરી નૃત્યના શ્રેષ્ઠ પ્રકાશક', 'ચન્દ્રપ્રભા', 'દ્વિતીય ઉષા' અને 'નર્તનાચાર્ય'ની અનેક વિધ ઉપાધિઓ પ્રાપ્ત કરી, ત્યાંના નૃત્યશાસ્ત્ર–જ્ઞાતા રાજ્યકુલ, નહેરુ નૃત્ય એકેડેમી, ભાવિક નૃત્યસમાજ તથા સહૃદય વિદ્વાનોનાં માન અને પ્રેમ સંપાદન કર્યાં. વિશેષમાં પ્રત્યેક વર્ષ ત્યાંના શ્રી ગોવિંદજી મંદિર અને અન્ય ધર્મમંડપોમાં યોજાતા ભક્તિભાવ પૂર્ણ વાસન્તી ધર્મમહોત્સવમાં ત્રણ ત્રણ વાર નિમંત્રણ મેળવવાનું વિરલ બહુમાન પામીને આપે આપની નૃત્ય સિદ્ધિ અને આરાધના માટે 'જયપત્ર' પ્રાપ્ત કર્યું; અને તેમ કરી આપણા સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશની ત્યાં પ્રતિષ્ઠા વધારી.

સન્માનનીયા બહેનશ્રી,

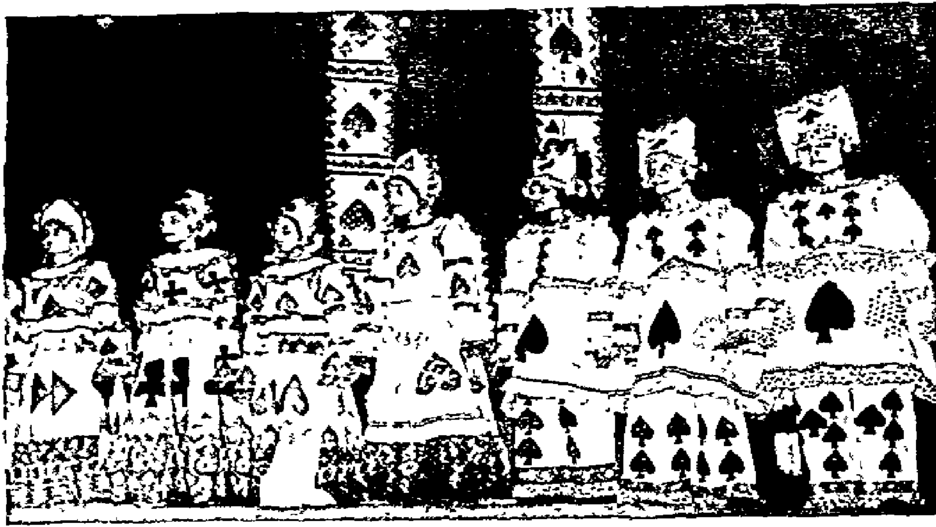
તેથી જ આ પ્રસંગે, અમારાં અધૂરાંપધૂરાં સાધનો દ્વારા આપનું બહુમાન કરતાં અમે સૌ સંકોચ અનુભવીએ છીએ અને આ વિનમ્ર અર્ધ્ય આપને અર્પણ કરી, આપની ગરિમા તથા મહાનુભાવતાને વંદન કરી કૃતકૃત્ય થઇએ છીએ. શ્રદ્ધાપૂર્ણ હૃદયે અર્પિત થએલો આ ભાવઅર્ધ્ય આપ સ્વીકારશો. અને અમને ઉપકૃત કરશો એવી વિનતિ સાથે આપનું, આપના ગુરુકુલ પરિવારનું અને આપની કલાસાધનાનું માંગલ્ય ઇચ્છીએ છીએ: અને આપની સાધના–સિદ્ધિનાં આ સોપાનો આપને જીવનના ચરમ લક્ષ્ય તરફ દોરી જઇ 'નૃત્ય અને યોગ વચ્ચે એક મોટું સામંજસ્ય છે'–એ આપના સાધના–સૂત્રની જગતને પ્રતીતિ કરાવી, આપ અનેક સૂક્ષ્મ અનુભૂતિઓ અને સંપ્રાપ્તિઓનાં ભાગીદાર થાઓ એવી પ્રાર્થના સાથે વિરમીએ છીએ.

પોરબંદર,
તા. ૨૬–૬–૭૩
મંગળવાર

અમે છીએ આપના સદાના,
પરમાનંદ છ. શાહ,
પ્રમુખ, લાયન્સ કલબ, પોરબંદર અને તેના સહુ સદસ્યો.

ઉષા નૃત્ય–નાટિકાનું બીજું દૃશ્ય—રાધિકા સ્વરૂપે કુલભગિની શ્રી. નિમાબેન (૧૯૫૨)

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર રચિત પત્તાનો પ્રદેશ–નૃત્ય–નાટિકાનું દૃશ્ય,
પૂ. દીદી દ્વારા તૈયાર કરાવેલ. (૧૯૫૨)

શતાભિનંદન

'ભારતી' તંત્રિણીઓની અભિનંદનગ્રંથની પુષ્પ પર્વણીમાં મારી પ્રસૂન પાંદડીનું ગુલાલછાંટણું કરતાં આનંદ ઉભરાય છે. સુસ્મરણોની સિંદૂરવર્ણી વાદળીઓ ચિદાંકાશમાં આવનજાવન કરે છે. ગુરુકુલના આશ્રમપ્રાંગણનો કીશોરીજીવનનો આનંદભર્યો કલશોર, સહપાઠ સહગાન, સહકાર્યોની સ્મૃતિચિત્રાવલિનાં દશ્યો મનને પ્રસન્નસખ્યના માધુર્યથી ભરી રહ્યાં છે' તમારી વિદ્યાધ્યયનની વિચક્ષણ વિવિધા, સ્વાધ્યાય, સાહિત્ય, સંગીત-નૃત્યકલાનું દાક્ષિણ્ય, ઉન્નતશિખરો સર કરવાની લગન, અને પ્રયત્નોની પરાકાષ્ઠા, ગુરૂજનોની પ્રસન્નતા અને પ્રશંસાના દષ્ટાંતોથી ભરપૂર અધ્યયનકાળનો અધ્યાય અનુશીલક્ષમ હતો. જીવનની ઉત્તરાવસ્થાના આરંભકાળે તેથીય વધારે ક્રિયાશીલ, ગતિશીલ, સાધનાસભર છે. 'ચરૈવૈત્તિ, ચરૈવૈત્તિ'નો આદર્શ અણથક આચરી રહ્યાં છો. તમારા અભિનંદન આનંદિત કરે તે સ્વાભાવિક છે.

વૈભવી દાનવીર પિતાનું વાત્સલ્ય આશ્રમકુળની અનેકાનેક પુત્રીઓમાં બ્હેંચાયેલું, હતું પણ આ વૈભવની વિભાવના તમારા પ્રયત્નોમાં પળભરનુંયે શૈથિલ્ય લાવી નહી. એ વટવૃક્ષની છાયાનાં છોડ શાં તમે ઠીંગરાયાં નહી, એની ડાળીઓના વિસ્તારમાં તમારો પ્રાણ પૂરતાં રહ્યાં. પ્રાપ્ત સિદ્ધિઓ અને પદવીઓ તમારી સાધના અને પ્રાવીણ્યના સુફલો છે. તમારાં અભિનંદન આગવાં છે.

વિદ્યાવારિધી શા, વાક્પ્રશસ્તા, સંગીતનૃત્યકલાપ્રવીણા એવાં 'દીદી'નું વ્યકિતત્વ જીવનની અર્ધશતાબ્દિના આરે સ્થિર પ્રકાશ પાથરી રહ્યું છે, સંસ્થાસભાઓ, વિદ્યા-શાખાઓને અજવાળી રહ્યું છે ત્યારે ઉમરથી અધિકાં-તમને શતાભિનંદન-ગુરુપારેખોએ આ સિદ્ધિઓને નાણી હતી. દેશથી માન્યકલાસંસ્થાએ એને મ્હોર મારી છે. જીવન શતશરદોનું હો અને અભિનંદનો શતસહસ્રગુણાં પામો એવી શુભેચ્છાઓ સ્વીકારશો.

—ભાનુમતિ કોટેચા

卐

સિદ્ધેશ્વરી

આર્ય કન્યા ગુરુકુળ પોરબંદરનો આ વર્ષનો 'ભારતી'નો અંક 'દીદી'નાં પ્યારા નામથી ઓળખાતા પ્રિય સવિતાબેનનાં અભિનંદન ગ્રંથ તરીકે પ્રગટ થવાનો છે, જાણીને બહુ જ પ્રસન્નતા થઈ. દીદી જેવાં તપસ્વિની કલાધારિત્રીને માટે આ સમુચિત સન્માન છે. ગુજરાત લલિતકળા એકેડેમી તરફથી એમનું બહુમાન કરીને પુરસ્કાર અર્પણ કરવામાં આવ્યો તે આપણાં સૌને માટે ગૌરવની વાત છે.

નૃત્યક્ષેત્રે અને વિશેષરૂપે મણિપુરી નૃત્યમાં એમનું સંશોધન, નૈપૂણ્ય, અને સિદ્ધિનાં દર્શન કરવાની થોડા સમયપૂર્વે તક મળી હતી. ત્યારે જ ખરો ખ્યાલ આવ્યો કે વર્ષોથી એકધારાપણાંની મંદ અને ઉપેક્ષિત અવસ્થામાં રહેલી આ નૃત્યશૈલીને તેઓ

સતત પરિશ્રમ અને સાધનાદ્વારા કેવી સુંદર રીતે તેને સંસ્કારી અને સંમાર્જન કરીને બહાર લાવી શક્યાં છે ! અને તેમાં ઉત્કટ અને અભીપ્સાપૂર્ણ સંશોધન કરીને નાવીન્ય આણી શક્યાં છે ? પુરુષોચિત ગણાતી આઇટેમોને પણ તેઓ આત્મસાત્ કરીને દીર્ઘસમય પર્યંત વીરતાપૂર્ણ રજૂઆત કરી શકે છે. આ દ્વારા તેઓ 'સ્વ'માં રહેલી કલા પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિ અને અથાક ચૈતન્યનું દર્શન કરાવે છે.

મણિપુરી નૃત્યશૈલીમાં સામાન્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવાતી પરંપરાગત વેશભૂષા આભૂષણો અને અન્ય શૃંગાર–સામગ્રીમાં તેમણે બહુજ સુરુચિપૂર્ણ ક્રાંતિકારી નાવીન્ય આણ્યું છે, જે દર્શકોનાં મનને અત્યંત પ્રસન્નતા આપીને મોહિત કરી લે છે. વકતૃત્વ ક્ષેત્રે તેમનાં જેવી પ્રાસાદિક અનુભવખચિત અને વિદ્વાનવાણી બહુ ઓછા પાસે સાંભળવા મળી શકશે.

આ ઉપરાંત બીજા અનેક ક્ષેત્રે તેઓએ સતત પરિશ્રમ, પુરુષાર્થ અને સાધન દ્વારા સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે.

આવા આપણાં સૌનાં વહાલા સવિતાબહેન દીર્ઘ તંદુરસ્ત કુશલ આયુષ્યમાન હો અને પોતે અપનાવેલા ક્ષેત્રમાં હજુ વધુ ઊંચેરા શિખરો સુધી પહોંચવામાં સમર્થ બને એવી શુભકામના પાઠવું છું. —પૂર્ણિમા પકવાસા

卐

પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ

ધર્મ તત્વજ્ઞાનના શાસ્ત્રો કહે છે કે જીવને આ સંસારમાં કર્માનુસાર અનેક અવતારો લેવા પડે છે. મનુષ્યજન્મની પ્રાપ્તિ એ દુર્લભ અવતાર છે. આવાગમનના ફેરામાંથી મુક્તિ મેળવવા માટેનું તે અમૂલ્ય દ્વાર છે. મનુષ્યદેહે આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના સતકર્મો, કલ્યાણકાર્યો કરી મોક્ષપ્રાપ્તિ એ જ અંતિમ ધ્યેય છે. મનુષ્ય જન્મની તેમાં જ સાર્થકતા રહેલી છે. ગાંધીજીએ પણ એક સ્થળે કહ્યું છે કે, 'દેહ આપણો નથી, તે આપણને મળેલું એક સંપેતરુ છે.' પુણ્યશ્લોક કુલપિતાજીએ પોતાનું સમગ્રજીવન લોકસેવા–દેશસેવામાં વીતાવ્યું. એવા પ્રતાપી અને પુણ્યશાળી આત્માઓ જગતમાં લોકકલ્યાણ અર્થે જ અવતાર લે છે. પુણ્યશ્લોક કુલપિતાજીની ભાવના અને કર્મની સૌરભ સર્વત્ર પ્રસરી રહેલી છે. ક્ષરદેહે જીવંત ન હોવા છતાં તેઓ અક્ષરદેહે હજુ જીવંત અને અમર છે. તેમનું જીવન એક યજ્ઞ સમાન હતું. તેમણે આદરેલો પુણ્યયજ્ઞ તેમના સંતાનો દ્વારા ચાલુ રહ્યો છે. પૂ. દીદી પણ તેમના કર્મયોગની ભાવનાને અનુસરીને પોતાનું સમગ્ર જીવન કલ્યાણમય કાર્યો કરવામાં વ્યતીત કરે છે. તેમનું જીવન પણ એક યજ્ઞસમું છે. મહાન પિતાના તેઓ મહાન સંતાન છે. પિતૃદત્ત સંસ્કારવારસાને તેમણે ઉજાળ્યો છે. પુણ્યશ્લોક કુલપિતાજી સમાન તેઓ પણ કરુણાળુ, મમતાળુ અને ભાવનાશીલ વ્યક્તિ છે. જીવનને તેમણે એક તપસ્યા તરીકે સ્વીકારી, જીવનના બહુવિધ કલ્યાણકારી મૂલ્યો—ધર્મ સંસ્કૃતિ, કલા, સેવાભાવના, તપ, ત્યાગ. આદિની અખંડ ઉપાસના તેઓ કરતા આવ્યા છે.

અન્યજનો જ્યારે પોતાનું મોટાભાગનું જીવન ક્ષણિક મોજમજા, ભોગવિલાસ, શોખ વગેરે પાછળ પસાર કરે છે, ત્યારે મહાન; સેવાભાવી આત્માઓ તપ અને સાધના દ્વારા ઊર્ધ્વપંથે ગતિ કરે છે.

પૂ. દીદીની જીવનસિદ્ધિઓ ઘણી અપૂર્વ, પ્રેરક અને ઉજ્જ્વલ છે. તેઓ એક મહા-વિદુષી, ધર્મનિષ્ઠ, કર્તવ્યપરાયણ, સંસ્કૃતિપ્રેમી અને કળાઓના ઉપાસક છે. ગુરુકુળ વિદ્યાલય તેમના અનોખા વ્યકિતત્વનો જ આવિર્ભાવ છે. ગીતાની પરિભાષામાં કહીએ તો સ્વ નો વિકાસ-વિસ્તાર છે. પોતાની જાતને-ભાવનાઓને વ્યકત કરી, સાકાર બનાવવા માટે ઘણી મહાન અને સેવાભાવી વ્યકિતઓને એક વિશાળ સંસ્થાની જરૂર પડે છે. આ સંસ્થા દ્વારા જ પુણ્યશ્લોક કુલપિતાજીનું સંસ્કાર-સ્મારક પ્રકાશિત રહ્યું છે. તેમનો કર્મયોગ પ્રોજ્જવલ રહ્યો છે. સંતાનો, સ્વજનો, અને અંતેવાસિઓ તપ, ત્યાગ, કર્મ, સેવાભાવનાની શુભ આહૂતિઓ અર્પી શકે છે. પૂ. દીદી તેના મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રી પ્રેરણા-દેવી છે. તેમના વ્યકિતત્વના અનેક પાસાં છે. અહીં શી શી વસ્તુની ઉપાસના નથી થતી? ભારતમાં સ્ત્રી જીવનને ઉન્નત, ઉજ્જવળ બનાવે, તેમને મુકત રીતે જીવનની પ્રગતિ અને સત્કાર્યો કરવાની તક સાંપડે, વિદ્યા, જ્ઞાન અને સંસ્કારની અખંડ સાધના થઈ શકે, એવું આ તપોવનસમું વિદ્યાલય અન્ય સ્થળે ભાગ્યેજ મળે. આ પાવન તપોભૂમિના કણકણમાં એક પુણ્યશાળી આત્માની સંસ્કાર-સૌરભ વિલસી રહેલી છે. સર્વને તે પ્રેરક અને માર્ગ-દર્શક બને છે. આજના યુગમાં પ્રાચીન વૈદિક સંસ્કૃતિના મુતત્ત્વોનો હ્રાસ થતો જોઈ પૂ. દીદીનું અનુકંપાશીલ હૃદય ખૂબ જ દ્રવી ઊઠે છે. સમગ્ર દેશનું ઉત્થાન કરવાની મહાશકિત સ્ત્રીમાં રહેલી છે, એમ તેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ, મહર્ષિ દયાનંદ, મહાત્મા ગાંધીજી વગેરે મહાપુરુષોના આદેશ અને સંદેશને તેમણે ઝીલ્યો. અને આ ગુરુકુળ વિદ્યાલયનો જન્મ થયો. પુણ્યશ્લોક કુલપિતાજી તથા પૂ. દીદી નારી સન્માનના-નારીગૌરવના જ્યોતિર્ધર છે.

કોઈપણ મહાકાર્યની પરિણતિ તન, મન, અને ધનનું-સર્વસ્વનું સમર્પણ માગી લે છે. પૂ. કુલપિતાજીએ અનેક કઠિનતાઓ વેઠી સંચિત કરેલું દ્રવ્ય માનવ કલ્યાણાર્થે વાપર્યું પરંતુ કેવળ દ્રવ્ય એ સ્થૂલ સંપત્તિ છે. સાચી સંપત્તિ મન અને હૃદયની ભાવનાઓની છે. પૂ. કુલપિતાજી અને પૂ. દીદીએ તન, મન, અને ધન ત્રણે સેવાના મહાયજ્ઞમાં નિયોજ્યા છે.

કળા, શિક્ષણ અને ધર્મની ઉપાસના તેમના જીવનનું પરમ ધ્યેય બની રહ્યું. એક તપસ્વિની દેવી અને સાધિકા તરીકે આપણે પૂ. દીદીને પૂજીએ છીએ. કેમકે તેઓ આજીવન અખંડ સેવાવ્રતને વરેલાં છે.

લલિતકલાઓમાંથી નૃત્યકલાને તેમણે પોતાની આરાધ્યદેવતા ગણી છે. અને તેમાં ઊંચી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. નૃત્યકળાની અખંડ ઉપાસના દ્વારા ને કઠિન તપશ્ચર્યા બાદ તેમણે એક અજેય શિખર સર કર્યું છે. દેશ-વિદેશમાં તેમની કીર્તિ ફેલાયલી છે. તો શું તેમનું કીમતિ પ્રદાન ગુજરાત-પ્રદેશથી જ વણમૂલ્યું રહે? ગુજરાત લલિતકલા અકાદમીએ તેમને પુરસ્કાર અર્પણ કરી, જે બહુમાન કર્યું છે તેમાં સમગ્ર પ્રદેશની શાન, માન, અને ગૌરવ રહેલાં છે.

આ મંગલ-સમારોહ પ્રસંગે તેમનું અભિવાદન કરતાં આપણે આનંદ-ઉલ્લાસ અને ગૌરવ અનુભવીએ છીએ અને હૃદયની અનેક શુભભાવનાઓ પ્રદર્શિત કરીએ છીએ.

—શ્રી રૂપાકુમારી કુઠડિયા
અધ્યાપિકા : આર્ય કન્યા ગુરૂકુલ-પોરબંદર

"THE LEARNED ONE"

Somthing compelling deep down within and an iudividual's life becomes almost a restless pursuit after perfection. Be this in art, music, dance, literature or it can be just a matter of routine existence. but with such a person it gets invested with a special aura of its own.

For, Savita Mehta (Didi to her friends) life has been one long search for self-realisation. 'And even if I am nowhere nearer my goal, the pursuit is proving a great experiance. With every new day is born a new feeling of anticipation, it is as through one is ever growning, ever learning.

Savita Mehta, daughter of a millionaire father, the late Nanji Kalidas Mehta, chooses to become a 'pandita' (the learned one). 'For even now there are questions in me, to which I have to find answers.'

'At the moment, I am trying to grasp life through my dance. When I place 'ghungaroos' around my feet and they dance, forming their owu patterns of rhythm, I am filled with a kind of explosive ecstacy, with a strange, obssessive desire to break free of all bonds and reach out for something that is beyond the meeting line that appers to hold the earth to the sea— somthing that promises to be infinitely beautiful and where perhaps I shall flnd my answer to life.'

For Savita it is Manipnri dance. "The 'gurus' of this form, are known to lead absteminous, disciplined lives, and behind their dedication is a feeling of 'samarpan' (total giving). The movements in Manipuri are light, airy almost ethereal, even its 'tandava' has been described as one that is harder than 'vrija' (thunderbolt) but also as soft as a flower. The feet in Manipuri hardly ever fall harshly on the ground, but gently touch the earth like a bird poisen for flight.

"In Manipur, almost everyone knows dancing, from the king to the lowliest commoner, and they dance even at 70 to 75, and also

when there is a death, for the dance, the Manipuris say, is the rhythmic spirit of life, and it is what I am searching too."

Savita has been honourd in Manipur with the rare coveted title of Jagoi Hanjabi (Fitst class exponent of Manipuri), a degree not awarded for almost the last 200 years. And the people pf Manipur titled her "Second Usha," as a token of their appreciation. And recently, the Government of Gujarat conferred upon her the State award for her excellence in the art of Manipuri dance, the first person to be so honoured.

At this public recognition Savita is pleased, "because in truth it is appreciation of Manipuri, a dance that sprang from the fullness of man's heart towards his Creator.

" 'Nad' the rhythm of sound," says Savita, "is expressed through its three main forms: gan (music), vadan (playing) and nartak (dance). The universe is continually involved in creating eternal,, rhythmic patterns, and probably it is this sence of rhythm that completely claims one while dancing, filling one's entire person, wlth ecstacy, and at that moment it is as through one were embracing the entire universe.

"Nature, life, they too, in a sense, represent patterns of rhythm, and through them we can best worship and realise God. Take Yoga with all its 'kalas', together they create inside you a harmonious rhythm, and there is 'shanti' (peace). Continuity of the same movement is what creates rhythm, which when released, can burst forrh as stupendous energy."

"Man," observed Savita, "was conceived in a state of 'ananda' (happiness), and it is through this that one can best merge with God, described as the eternal 'ananda'."

Savita is also an educationist, who had once dreamed of an institution that shall happily blend in its curriculum lessons in modern technology with classes in traditional culture and values— a dream that today stands concretised as the Arya Kanya Gurukul, Porbandar.

"The concept of education," says Savita, "must extend to the development of finer sensibilities in a human being. Because of the fine arts, one becomes more aware of life, of its beauty and its melody. I would include Sanskrit too as a subject. There are certain eternal values that time does not change— for us these are contained in Sanskrit and yet today our shastries and pundits are starving— and it is quite probable that their learning too will die with them. What moral anchor then, do we propose to leave our children ?"

It is evening and in the mellow sunlight that fills the room, the brass lamp standing at the corner assumes almost a golden halo, and Didi's pale skin to shines, as it absorbs the rays. Perhaps it is the quiet hour, but a rhythm of rare contentment starts beating, growing somewhere inside me and I fall silent— for me, the interview is over.

—Jyotsna Sheth
("Eve's Weekly" July-1973)

SOME TRIBUTES

"....An event of great value and the Mehta sisters' dances clearly explained what to the Western mind is otherwise incomprehensible. One willingly goes to such a school."

–**Mr. Scott Goddard**, the noted English Critic, London.

卐

"......The pure art and perfect technique."

–**Amis De L'Orient**, Paris, France.

卐

"....The charm of the strange movement, the unfailing precision with which the Mehta sisters command every limb of thin bodies; must attract all interested in culture. In this expressive noble gestures lived the Eastern Soul."

–**Aroserzeritung of Arosa - Switzerland.**

卐

"....The dances were of Manipuri style. All the performances gave proof of excellent qualities and were highly appreciated, and above all Miss Savita Mehta herself who figured with admirable grace the Goddess Radha waiting for the Lord Krishna."

– **Tribune De Geneve.**

卐

"....Miss Mehta is a keen educationalist and through her untiring efforts the dignity of dancing has been revived."

–**Dr. S. Zake**, Minister of Education, Uganda.

卐

"...She has dedicated herself like a true Sadhika and has won wide acclaim as an exponent of Manipuri dance. She has not only gone through the rigors of discipline of this school but has learnt all its subtleties, forms and nuances."

Shri Morarjibhai Desai.
Ex-Deputy Prime Minister of India.

"....It is perfectly clear that, like Rukmini Devi, who enforces the most exacting standards of purity and discipline in Bharat Natyam, Savitaben does the same for the Manipuri School of Dancing. Her style is enchanting. At the same time, it is very highly disciplined and conforms to the classical pattern. It gave me great pleasure to pay a *public tribute to her for her art and for the efforts she is making to* recapture for our country a very beautiful part of our old tradition.

-H. V. R. Iengar,
Ex-Governor, Reserve Bank of India.

卐

"....*The* dance *recitals* which were given the other day by Savitaben in Calcutta was quite unique ond it gave us a glimpse of a really fine master of this dance, who combined both technical perfection with soul-fulness. She has integrated in herself the beauty and the tradition of the great dance system of Manipur.

Her art has once again linked up the Eastern end of India with

卐

the Western, and this has been for the enrichment of *Indian culture.*

-Padma-Vibhushan Dr. Suniti Kumar Chatterjee.
the National Professor.

卐

"....Kumari Savitaben transported the house in to a state of rapture by her complete mastery of the Manipuri dancing and this is a series of solo items which merely held the house in a breathless spell of wonderment. It brought to the fore her complete dedication to the spiritual bliss and concord inherent in it, into which she seemed to have *completely submerged her personal entity.*

-Amrita Bazar Patrika

卐

"....Her complete mastery af the Rhythm, Tala, Rasa and Abhinaya of Manipuri dance in its Tandav and Lasya from has kept us spell bound.

Theredances of Savitaben reminds us not of the traditional dancer but of the rishis, sadhikas and Brahmvadinis of Vedic times."

S. Neelkant Singh.
Art Critic, Professor, Imphal, Manipur.

પૂ. દીદીના નેતૃત્વમાં ગુરુકુલની બ્રહ્મચારિણીઓનું આફ્રિકા જતું પ્રવાસ-મંડળ (૧૯૫૨)

આફ્રિકાના છ માસના સફળ સંસ્કાર-પ્રવાસ બાદ પોરબંદર પધારતાં પૂ. દીદી પ્રવાસ-મંડળ સાથે સમુદ્ર કિનારે સ્વાગત. (૧૯૫૨)

ॐ

लोक-संस्कृति के उपासक, लोक-साहित्य के संन्निष्ठ प्रसारक और लोक-कविता के भव्य उद्‌गाता मान्यवर श्रीमान् मेरुभा मेघाणंदभाई गढवी के करकमलों में—

सन्मान-पत्र

लोक-संस्कृति के आम्र-कुंजों के हे मधु-कोकिल,

आपने गुजरात-सौराष्ट्र की लोक-संस्कृति की भव्य परम्परा को तथा लोक-साहित्य की गौरव-मयी अमूल्य संपदा को जीवन्त रखने के लिए जीवन-भर अद्‌भुत साधना और तपस्या की है।

लोक जीवन के श्रृंगार-भूत लोक-गीतों के उदात्त उद्‌गाता बनकर अपने मेघ-निनाद-मयी, धीर-गंभीर, बुलन्द, कंठ-माधुरी से गुजरात, सौराष्ट्र और महा-गुजरात के वन-उपवनों, खेत-खलिहानों, हाट-बाटों और गृह-निकुंजों को रस-पूरित और प्रति-गुंजित किया है।

लोक-गीतों के वसन्त-वैतालिक हे कविपुत्र,

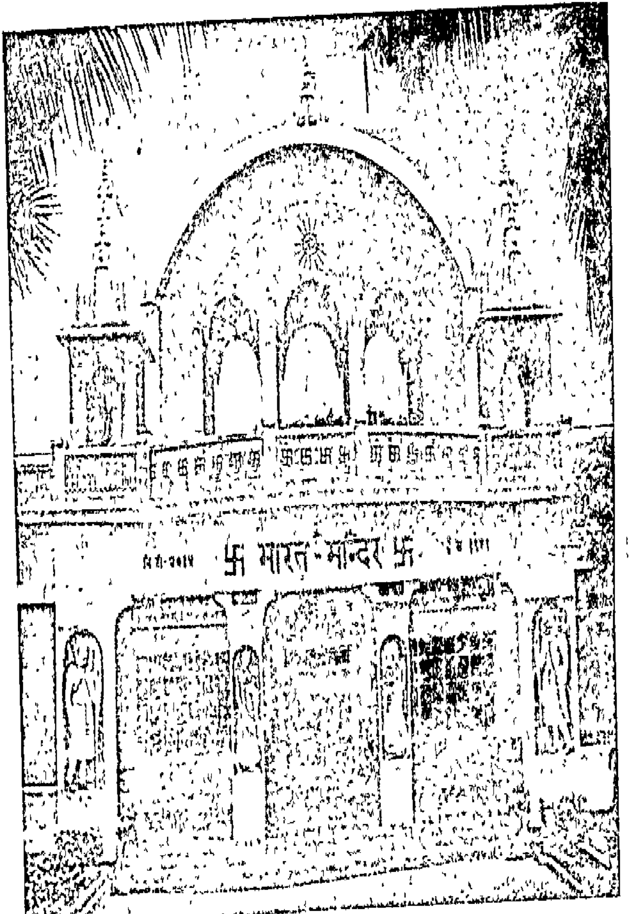
लोक-साहित्य और लोक-गीतों के माध्यम से आपकी सुदीर्घ तपस्या ने हमारे राष्ट्र की परम्परागत सांस्कृतिक संपदा के गौरव और वैशिष्ट्य को प्रबुद्ध और प्राणवंत रक्खा है।

गुजरात राज्यकी ललित कला अकादमी ने आपकी अविरत लोक साहित्य सेवा का अभीष्ट मूल्यांकन करते हुए आपका पूजन और बहुमान किया है। उसकी मंगल-स्मृति में हम सब कुलवासी-जन आपका सादर अभिनन्दन करते हैं, आपको बधाई की स्नेह-सुमनांजलि अर्पित करते हैं।

भगवती माँ भारती आपके जीवन-पंथ को सदा उजागर करती रहे और आप आरोग्य-पूर्ण दीर्घायुष्य और जीवन-मांगल्य प्राप्त करते रहें, यही भावना, कामना और प्रार्थना है।

कुलभूमि
पोरबन्दर
१९७३

हम हैं आपके आर्य कन्या गुरुकुल और महिला विद्यालय की विद्यार्थी बहनें,
गुरुजन और कार्यकर्त्ता-जन।

ભારત મંદિર

જીવનનું ધ્યેય

કુ. મધુરી કેશાઈ શ્રેણી અગિયાર

મનુષ્ય જીવનની ચાર અવસ્થાઓ છે; બાલ્યકાળ અથવા શૈશવાવસ્થા, કિશોરાવસ્થા, યૌવનાવસ્થા અને વાર્ધક્ય આમાંથી પ્રથમ અવસ્થામાં નિશ્ચિંતતા અને રમતિયાળપણું હોય છે. માતાપિતાની છત્રછાયા હેઠળ જીવન નિર્દોષ અને બિન-જવાબદારી ભર્યું વહે છે કિશોરાવસ્થામાં અભ્યાસની ચિંતા અને પરિશ્રમ શરૂ થાય છે. આ કાળ ઉત્સાહનો છે. તેથી બુદ્ધિશાળી બાળક પ્રગતિ કરે છે. અક્ષરજ્ઞાન વાંચન, સામાન્ય-સમજ વગેરે કેળવાય છે. ૧૫-૧૬ વર્ષની વય પછી મુગ્ધ યુવાવસ્થાના પગરણ થાય છે, જગતને કુતૂહલતાથી ને રોમાંચક રીતે વ્યક્તિ નિહાળે છે. આ સમય દરમ્યાન મુગ્ધ હૃદય અનેક પ્રકારની ભાવનાઓ અને તમન્ના સેવે છે. ભાવિ જીવનનું ઘડતર આ ગાળા દરમ્યાન વ્યકિતત્વનો કેવો બીજ નિક્ષેપ થાય છે, તેના ઉપર આધાર રાખે છે. મનુષ્ય અમુક સંસ્કાર વારસાગત ધરાવે છે. પરંતુ વાતાવરણ અને જગતના અનુભવોથી પણ તેનું ઘડતર થતું હોય છે. વિદ્યાભ્યાસ અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો આ કિંમતિ ગાળો છે.

કિશોરાવસ્થા અને પૂર્ણ યૌવનાવસ્થાના સંધિકાળે વ્યકિતહૃદય રમણીય મુંઝવણો અનુભવે છે. હજુ ભાવિજીવન અજ્ઞાત જેવું ભાસે છે. ચિત્ત સ્વપ્નશીલતા અને ભાવના વિહારમાં ઝૂમતું હોય છે, હિલ્લોલતું હોય છે. ધંધો, નોકરી, વ્યવસાય આદિની જવાબદારી આવી રહી હોય છે. તેથી ગંભીર પ્રકૃતિ પણ ધારણ કરે છે. આ કાળ દરમ્યાનજ ધ્યેય નિર્ણય થાય છે. શું થવું છે, અથવા શુ કાર્ય કરવું છે તેનો નિર્ણય આ ગાળા દરમ્યાન કરી તદનુસાર અભ્યાસ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, કલાકૌશલ વગેરે શીખી લેવાનાં હોય છે. કેમકે આ ઘડતરકાળ પૂરો થયા બાદ જીવનમાં સક્રિયપણે સંચરવાનું છે. કોઈ ધંધો કે નોકરી કરે છે, કોઇ ઉદ્યોગો ચલાવે છે. કોઇ વેપારમાં ઝંપલાવે છે. કોઇ ડૉકટર, વકીલ, શિક્ષક પ્રોફેસર, વૈજ્ઞાનિક આદિનો વ્યવસાય કરે છે, તો કોઇ રાજકારણ, સમાજસેવા વગેરે ક્ષેત્રોમાં પોતાના જીવનની નાવ વહેતી મૂકે છે. મનુષ્ય જીવનના બધાં જ ક્ષેત્રોમાં એકી સાથે કાર્ય કરી શકતો નથી. તેથી જીવનના કોઇ એક ક્ષેત્રને પકડી લઇ તે દિશામાં આગળ પ્રગતિ કરી નિષ્ણાત બનવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે. કોઈનું લક્ષ્ય કેવળ ધનસંપત્તિના સંચયનું, વૈભવ, વિલાસ, મોજમજા આદિ ભોગવવાનું હોય છે. તો કોઇ માનવસેવાના કલ્યાણકારી કાર્ય કરવાની ભાવના સેવે છે.

પુરુષ અને સ્ત્રીના ક્ષેત્રો જુદા છે. તેમનાં રસ-રુચિમાં પણ ફેર પડે છે. શક્તિ-અશક્તિમાં પણ ભેદ રહેલો છે. એટલે બુદ્ધિમત્તા, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, શક્તિ, રસરુચિ, ઉત્સાહ, તમન્ના, ભાવનાશાલીતા વગેરે અનેક દૃષ્ટિએ વિચારી મનુષ્યે પોતાના જીવનનું ધ્યેય નક્કી કરવું જોઇએ. વિદ્યાભ્યાસના કાળ દરમ્યાન મુગ્ધ હૃદય અનેક સ્વપ્નો સેવતુ હોય છે. અલબત્ત આ કાળ ખૂબ જ ઉત્સાહને તમન્ના કે ધગશવાળો છે. છતાં તેનામાં પૂર્ણ સ્વસ્થતાપૂર્વક પરિપકવ રીતે વિચારવાની, દૂરગામી દૃષ્ટિથી જોવાની થોડી કચાશ અને મર્યાદા પણ રહેલી હોય છે. તેથી મોટા અનુભવી સ્વજનો, વડિલો, ગુરુજનો વગેરે

શિખામણ, માર્ગદર્શન મેળવાય તો તેમાં કશું ખોટું નથી, ઊલટું સહાયક બને છે. કેમકે ભાવનાશીલ, ઊર્મિશીલ, કુતૂહલપ્રિય મુગ્ધ યુવાન હૃદય અનેક આશા–અભિલાષાઓ, આકાંક્ષા–મહત્વાકાંક્ષાઓ સેવતું હોય છે. અંતિમ ફલપ્રાપ્તિ કે પરિણામનો તે પકવ વિચાર કરી શકતું નથી. સફળતા–નિષ્ફળતાનો કયાસ કાઢી શકતું નથી. પરિણામે કોઈવાર નિરાશા કે આઘાત સાંપડે છે. એટલે કેવળ મુમુત્સા સાથે સ્વસ્થતા, સંયમ, ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા આદિ ગુણો પણ જોઇએ. છતાં ઉત્સાહ અને આત્મશ્રદ્ધા એ મોટા ગુણો છે. એટલે 'આશા અમર છે,' 'હિંમતે મર્દા તો મદદે ખુદા,' 'A will will find a way', 'આગે બઢો', 'ડગલું ભર્યું કે ના હઠવું, ના હઠવું', कर्मण्येवाऽधिकारस्ते । मा फलेषु कदाचन ॥ વગેરે સૂત્રો અને મંત્રોના આદેશ અનુસાર જીવનનું કોઈ ચોક્કસ ધ્યેય તો અવશ્ય બાંધવું જ જોઇએ. પોતાની સગવડતા, અનુકૂળતા, સાધન-સંપત્તિ, પ્રેરણા, શ્રમશક્તિ, તંદુરસ્તી, ઉત્સાહ, મક્કમતા, આત્મવિશ્વાસ વગેરેને અનુલક્ષીને વિચારવું જોઇએ.

વળી મનુષ્યજીવન કેવળ સ્વાર્થ માટે નથી. જીવનમાં પરમાર્થને, પરોપકારને, સેવાને–માનવસેવા, સમાજસેવા કે દેશસેવાને પણ સ્થાન છે મનુષ્યના ઉપર દેવઋણ, પિતૃઋણ, માતૃઋણ, બંધુઋણ, મિત્રઋણ, દેશઋણ આદિ અનેક ઋણ રહેલાં છે, જીવનપર્યંત ચૂકવતાં રહેવાનાં છે. તેનો પણ વિચાર કરી લેવો ઘટે. અને તદનુસાર ધ્યેય નિર્ણિત કરી ધંધો, વ્યવસાય કે અને સેવાકાર્ય પસંદ કરવા જોઇએ.

સંસારનો પંથ એ ગુલાબથી વેરાયેલો પંથ નથી. અનેક ખાડા–ખૈયાઓમાં આથડવું પડે, આઘાત પ્રત્યાઘાત સહન કરવાના આવે, અનેક વિઘ્નો અને સમસ્યાઓ મૂંઝવે, છતાં ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા અને સ્વસ્થતાપૂર્વક આગળ વધવાનું છે. દુઃખ અને નિષ્ફળતાનો વિચાર કરી જીવનથી હારી જવું ન જોઇએ, કે નિરાશ થવું ન જોઇએ. એક કવિએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે "નિશાનચૂક માફ, ન કદી નીચું નિશાન"

સરસ્વતીજીની પાસે આપણે સેવા લઇશું ? કે સરસ્વતીજીની આપણે સેવા કરીશું ? સરસ્વતીની આપણે સેવા કરવાની છે, એનો અનુગ્રહ પામવાનો છે . ..સાહિત્ય, કલા, તત્વજ્ઞાન, એ જનસમાજની સેવા અર્થે રચાયેલી કૃતિઓ નથી, અને તેથી એની કિંમત જનસમાજને થતા લાભ પૂરતી થવી ન જોઇએ. એ લાભ તો જગન્માતા સરસ્વતીના ઊભરાતા પ્રેમનો પ્રસાદ છે.

—આનંદશંકર ધ્રુવ

વતનપ્રેમ દેશપ્રેમ

કુ. શારદા દાવડા શ્રેણી દશમી

સંસ્કૃતમાં એક સુભાષિત છે કે-**जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसि ।** એટલે કે જનની અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી પણ મહાન છે. દરેક માણસ પોતાની જનની અને જન્મભૂમિને ચાહે છે. વોલ્ટર સ્કોટ નામના કવિના કાવ્યની પંક્તિઓ છે:

Breathes there the man
With soul so dead

Who hath never said
This is my own Countryland.

કોણ એવો નગુણો જન હશે કે જે પોતાની જન્મભૂમિ પ્રત્યે માન અને પ્રેમથી ન જોતો હોય ? ખરેખર માતા અને ભૂમિમાતાના આપણાં ઉપર અગણિત ઉપકારો છે. તેનું ઋણ કદી ચૂકવી શકાતું નથી. કવિ મલબારીની પંક્તિમાં કહીએ તો,

'અર્પી દઉં સો જન્મ,
એવડું મા તુજ લ્હેણું !

સંસ્કૃત શાસ્ત્રગ્રંથોમાં ત્રણ પ્રકારના ઋણ ગણાવાયા છે. દેવઋણ, પિતૃઋણ, માતૃઋણ અહીં માતા એટલે જન્મભૂમિ અને જનની બંને. જે ભૂમિમાં આપણે જન્મ લીધો, જેની પૃથ્વી-માટીમાંથી આપણી કાયા બની, જેના હવા-પાણીથી દેહનું પોષણ-સંવર્ધન થયું, તે ભૂમિમાતાને માટે સર્વસ્વસમર્પણ કરવા કોણ તૈયાર ન બને ? જેમ બાળકમાં માતાનું રૂધિર ફરતું હોય છે, માતા તેનું પાલન-પોષણ કરે છે સાર-સંભાળ રાખે છે, તેમ ભૂમિ એ પ્રજા સમસ્તની માતા છે. કેમ કે તેનો જીવનનો આધાર ભૂમિ, તેનાં નદ-નદીનાં જળ વનસ્પતિ વગેરે છે

ગુજરાતીમાં એક કહેવત છે કે 'ઊંટ મરે ત્યારે મારવાડ સામું જુએ.' આ કહેવતમાં એક નાચીજ પ્રાણીને પણ પોતાનું વતન કેવું પ્યારૂં છે તે સૂચિત થયું છે તો બુદ્ધિ-સંસ્કાર-સંસ્કૃતિ જેણે ખીલવ્યાં છે તે મનુષ્ય નિમકહરામ હોઈ શકે ? તેનું હૃદય પ્રેમ અને ભાવનાવિહિન હોઇ શકે ? બાબર મધ્યએશિયાનો વતની હતો હિંદુસ્તાનનો બાદશાહ બન્યા પછી પણ તેને તેના વતનના તરબૂચ યાદ આવતાં. પોતાની માતૃભૂમિના દર્શનને તે ઝંખતો. ગમે તેવી ક્ષુલ્લક ચીજ પણ માતૃભૂમિની હોય તો મનુષ્યનું હૃદય પુલકિત થઇ ઊઠે છે. અંગ્રેજો આપણા દેશમાં શાસન કરતા હતા. ત્યારે તેમને પણ વર્ષે છ મહિને પોતાના દેશમાં ગયા વગર ચેન ન પડતું.

પોતાનું વતન રળિયામણું ન હોય, ત્યાં સારાં વૃક્ષો, ફળ, ફૂલ થતા હોય અથવા કશું જ ન થતું હોય એવો વેરાન પ્રદેશ હોય, અનેક અગવડતાઓ હોય, પાણી અને ખેતીની મુશ્કેલી હોય છતાં તે ભૂમિ માનવીને પ્યારી લાગશે જ. કેમ કે એ ભૂમિના કણ કણમાંથી તેના દેહ, મનનું બંધારણ થયું છે. કવિ પ્રજારામ રાવળ કૃત 'ઝાલાવાડી ધરતી' ગીત સ્મરણીય છે. આવળ-બાવળ-બોરડીથી ભરેલો એમનો વતન પ્રદેશ શુષ્ક જેવો ભાસે છે, લીલો ડુંગર નથી છતાં આ રણપ્રદેશ જેવી શુષ્ક ભૂમિને પણ તેઓ દેવની વિરાટ હથેળી

કહી નવાજે છે ! ગમે તેવી ભૂમિ પણ તેના સંતાનને પ્યારી લાગે જ. ગુજરાતી–અંગ્રેજી સંસ્કૃત વગેરે દરેક ભાષાના કવિઓએ વતન પ્રેમ–દેશપ્રેમનાં અગણિત ગીતો રચ્યાં છે ને ભવ્ય અંજલિઓ અર્પી છે. ગુજરાતીમાં નર્મદ, ત્રિભુવન વ્યાસ, ઉમાશંકર જોશી, ખબરદાર, બોટાદકર, ચંદ્રવદન મહેતા, પૂજાલાલ, મેઘાણી, નાનાલાલ વગેરે કવિઓનાં ગીતો–કાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે.

આ સર્વ કવિઓએ ગુજરાતની પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ, માનવસમાજ, તેનાં નદી, નાળાં જળાશયો, જંગલો, પર્વતો, ખેતર, ઉદ્યાનો પશુ–પક્ષીઓ, જવલંત ઇતિહાસ વગેરેની ઉમંગપૂર્વક પ્રશંસા કરી છે. કાકાસાહેબ કાલેલકરે 'જીવનલીલા' વગેરે પુસ્તકોમાં પોતાની ભારતભકિત આર્દ્ર હૃદયે દર્શાવી છે.

જન્મભૂમિનો માત્ર જન્મસ્થળનો પ્રદેશ એવો સંકુચિત અર્થ ન લેવો જોઇએ. સમગ્ર દેશને પણ લક્ષમાં લેવો જોઇએ. પ્રજા પોતાના દેશ ખાતર તન, મન, અને ધન કે જરૂર પડયે પ્રાણાર્પણ કરે છે. અપભ્રંશમાં એક દૂહો છે કે, "પોતાની ભૂમિ પારકા (દુશ્મનો)વડે ચંપાય ત્યારે પુત્ર જીવ્યો તોય શું ? અને મર્યો તોય શું ? જીવતાં મૃત્યુ પામેલા સમાન જ છે." માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરવું જ જોઇએ. યુદ્ધકાળે ભૂમિનાં સંતાનો એટલું જ કહે કે, "ખબર છે એટલી કે માતની હાકલ પડી છે !"

કેવળ યુદ્ધમાં ભાગ લઇને જ દેશભક્તિ દર્શાવી શકાય એવું નથી. યુદ્ધમાં ભાગ લેતા સૈનિકોને વસ્રો, ખાદ્યપદાર્થો, દવા વગેરે જરૂરિયાતની ચીજો અર્પવાથી પણ દેશપ્રત્યેનું ઋણ ચૂકવ્યું ગણાય

ચંદ્રવદન મહેતા કૃત "કલ્યાણ" નામની કવિતામાં પોતાનો પુત્ર યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામ્યા છતાં; વૃદ્ધ માતા શોક કરતી નથી. દેશ ખાતર તે સર્વસ્વનું બલિદાન આપવા તત્પર છે. કરસનદાસ માણેક કૃત એવા જ એક અન્ય કાવ્ય, "અણોવન માવડી" માં એક વૃદ્ધ જનેતાના પાંચ સંતાનો યુદ્ધમાં મરી ફીટ્યા, દેશના રક્ષણાર્થે બલિદાન આપી દીધું, ત્યારે માતા શોક કરતી નથી અને તે દેશના અન્ય સર્વ યુવાનોની પોતાને માતા તરીકે ઓળખાવે છે.

આપણા દેશની આઝાદીનો ઇતિહાસ ખૂબ જવલંત અને તેજસ્વી છે. ગાંધીજી અને તેમના સમકાલીન દેશનેતાઓ, દેશસેવકો અને દેશભક્તોની એક મોટી હારમાળાના ત્યાગ, બલિદાન અને સમર્પણ ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે લખી રહ્યા છે.

ભગતસિંહ, સાવરકરભાઇઓ, સુભાષચંદ્ર બોઝ, અરવિંદ, ગાંધીજી, જવાહરલાલ, રાજેન્દ્ર પ્રસાદ, વલ્લભભાઇ પટેલ, ચક્રવર્તી રાજ ગોપાલાચારી, લાલ, બાલ અને પાલની ત્રિપુટી, શાસ્ત્રીજી અને ઇન્દિરા ગાંધી પર્યંત દેશભક્તો ની તેજસ્વી હારમાળા જોવા મળે છે. તેમની વીરતા, ભક્તિભાવના અને સેવાકાર્ય અનન્ય પણે પ્રકાશે છે.

દેશપ્રેમ ગમે તે ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરી બતાવી શકાય. સંત, સાહિત્યકાર, કવિ, વિદ્વાન, સમાજસેવક, અને રાજપુરુષ–સૌ પોતપોતાની રીતે શક્તિ–મતિ મુજબ દેશસેવા, દેશસંરક્ષણ અને દેશની સમૃદ્ધિ કે વિકાસ અર્થે કાર્યો કરે છે. એક કવિએ ગાયું છે તે મુજબ દરેક વ્યક્તિનો એક જ જીવનમંત્ર હોઇ શકે:–

લીધો જનમ તે ગમે
થવું જ રાખ આ ભૂમિમાં.

શ્રમનું મહત્વ

કુ. હેમલત્તા પટેલ શ્રેણી નવમી

ઇશ્વરે મનુષ્યને હાથ–પગ–બુદ્ધિ આપેલાં છે. પરંતુ, મનુષ્ય તેનો બરાબર ઉપયોગ કરતો નથી. આ જગતમાં કેટલાંક માણસો કેવળ બુદ્ધિજીવી છે, કેટલાક શ્રમજીવી છે. ખરી રીતે બધી ઇન્દ્રિયો એક બીજાની પૂરક છે. દરેકનો યથોચિત ઉપયોગ કરવો જોઇએ. તો જીવનમાં આરોગ્ય, આનંદ, રસ, શાન્તિ શકિત વગેરે પ્રપ્ત થાય. બુદ્ધિજીવી અને શ્રીમંત લોકો શારીરિક શ્રમ ઓછો કરે છે. શારીરિક શ્રમ કરનાર ખેડૂત, મજૂર ખાણિયા વગેરે પ્રમાણમાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ ઓછો કરે છે. તેથી સાંસ્કારિક દૃષ્ટિએ તેમનું જીવન પછાત રહે છે. તન, મન, અને બુદ્ધિ બધું કસાવું જોઇએ. તો જ મનુષ્ય દીર્ઘાયુષી અને આરોગ્યવંત બને. શ્રમજીવીઓની કાયાને જો પૂરતું પોષણ ન મળે તો તે ઘસાઇ જાય છે. દમ વગેરે વ્યાધિઓ લાગુ પડે છે. પ્રમાણસર અને માફકસરનો જ શ્રમ ઉપયોગી નીવડે છે. શ્રીમંતો બિલકુલ શારીરિક શ્રમ કરવામાં માનતા નથી, તો તેમનું શરીર પણ ચરબી વાળું, અદોદળું, કઢંગુ, મેદયુકત બની જાય છે. અને લોહીના દબાણ, લોહીના વિકાર વગેરે દર્દોથી પીડાય છે. હૃદય બંધ પડી જવાના મોટા ભાગના કિસ્સા ચરબીવાળા લોકો અને શ્રમવિહિન જીવન જીવનારના વિશેષ હોય છે. માટે જીવનમાં બધું પ્રમાણસર હોવું જાઇએ.

હરેક મનુષ્ય માટે પગવડે ચાલવાનો શ્રમ અત્યંત જરૂરી છે. આરોગ્યના તમામ ગ્રંથોમાં તેનુ મહત્વ દર્શાવાયું છે. ગાંધીજી પણ ચાલવાની કસરત ઉપર ખૂબ ભાર મૂકતા ગાંધીજી. વિનોબા ભાવે અને રવિશંકર મહારાજ જેવી સંત વિભૂતિઓએ દેહની પાંસેથી જેટલું કામ લીધું છે તેટલું અન્ય કોઇએ ભાગ્યેજ લીધું હશે. ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં એકવાર એક દિવસમાં ૫૫ માઇલ જેટલું ચાલ્યા હતા. અમેરિકાના પ્રથમ પ્રેસિડેન્ટ અબ્રાહમ લિંકન પરિશ્રમ કરીને જ ઉચ્ચ જગ્યાએ પહોંચ્યા હતા. શ્રમમાં તેઓ ગૌરવ સમજતા. ટોલ્સ્ટોય જેવી મહાન વ્યકિત વૃધ્ધાવસ્થામાં પણ લાકડાં ફાડવા અને ચીરવાનું કાર્ય કરતાં. આમ શ્રમ એ જીવનનું ભૂષણ છે, દૂષણ નથી. તેનાથી આરોગ્ય અને આયુષ્ય વધે છે. હૃદય અને ફેફસાં મજબૂત બને છે. શરીર અને મન નીરોગી કે ખડતલ બને છે.

ઘણીવાર ખોટી શરમ, સામાજીક મોભો, પ્રમાદ વગેરેને લીધે મનુષ્ય શ્રમ કરતો નથી. પણ તે ખોટું કહેવાય. તે વિકાસને રુંધે છે. અનુભવ ઓછો મળે છે. ગાંધીજી કહેતા કે ઇશ્વર બીજે દિવસે જીવનને માટે પૂરતી શક્તિ આપે જ છે. તેથી દરેક દિવસની શકિત વાપરી જ નાંખવી જોઇએ ગાંધીજી, ટોલ્સ્ટોય, રાજાજી રાજેન્દ્રપ્રસાદ વગેરેએ સ્વાવલંબીપણું. અને સ્વાશ્રયથી શ્રમનોજ આદર્શ વ્યક્ત કર્યો છે, શ્રમથી બુદ્ધિ તેજસ્વી તેજસ્વી બને છે, તીક્ષ્ણ બને છે. જે એક વ્યક્તિને માટે સાચું છે, તે સમગ્ર સમાજ, દેશ અને માનવજાતને માટે પણ સાચું છે. શ્રમ વડે જ સમાજ અને દેશની ઉન્નતિ થાય છે. આબાદી અને સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. રશિયા, જાપાન, અમેરિકા, ઇઝરાયેલ વગેરે દેશોના માનવીઓ શ્રમનું

વિચાર દાખલ કરી દો છો કે, 'હા, હું બાળક છું એટલે જ મને કશું આપવામાં આવતું નથી. હું મોટો થાઉં ત્યાં લગી મારે વાટ જોવી પડશે. હું મોટો થઇશ કે મને જોઇતી બધી ચીજો મળશે.' એટલે હું કહું છું કે આ રીતે બાળકને સુધારી શકાતું નથી. ખરી વાત તો એ છે કે બાળકને ઉછેરીને મોટું કરવું એ સહેજ પણ સહેલી વસ્તુ નથી. આ પછી બાળકની સાથે કામ લેવાનો એક બીજો રસ્તો રહે છે, બાળક જે માગે તે આપતા રહેવું, આ વિષે હું વાત કહી ગઇ છું પણ આ પદ્ધતિમાં મુશ્કેલી એ છે કે બાળકને એક વસ્તુ આપ્યા પછી તરત જ એ બીજી વસ્તુ માગશે અને એમ કયાંય અટકયા વિના તે કાયમ નવું નવું માગ્યા જ કરશે કારણ કે કામનાનો નિયમ જ એવો છે, તે કદી તૃપ્ત થતી નથી. એટલે તમે આ પદ્ધતિ બદલીને, બાળક જો પૂરતું બુદ્ધિશાળી હોય તો તેને આમ કહી શકો છો કે, 'જો ભાઈ તેં એક વસ્તુ માટે આટલી બધી બૂમરાણ કરી મૂકેલી, પણ હવે તને તે આપ્યા પછી તો તું એની કશી પરવા કરતો જ નથી. એ મૂકીને હવે વળી તું કોઇ બીજી વસ્તુ જ માગવા લાગે છે. એ તને આપીશું ત્યારે પણ તું વળી આમ જ કરવાનો.' પણ બાળક જો ચતુર હશે તો વળી એવો જવાબ પણ આપશે કે, 'હા, મારી ઇચ્છામાંથી મને મુક્ત કરવો હોય તો તે માટેનો સારામાં સારો રસ્તો એ છે કે હું જે જે માગું તે તે મને આપતાં રહેવું'

ઘણા લોકો પોતાના જીવનભર આમ જ માનતા રહે છે. તેમને પોતાની કામનાઓને વશ કરવાનું કહેવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ જવાબ આપે છે, 'કામનાને જીતવાનો એક જ ઉત્તમ માર્ગ છે, તેને તૃપ્ત કરી લેવી.' પરંતુ આ રીતે તો તમે એક પછી એક કામનાના વિષયોને માત્ર બદલતા રહો છો. આ રીતે તમારી કામના જિતાશે નહિ. કામનામાંથી મુક્ત થવાને માટે તમારે એ વૃત્તિને જ કામનાની આખી ગતિને જ બદલી લેવાની રહે છે. અને એ કરવા માટે તો તમારે ખૂબ જ જ્ઞાનની, સમજશકિતની અને અનુભવની જરૂર રહે છે. અને બાળકો પાસેથી તમે આ વસ્તુઓની આશા નહિ રાખી શકો. પહેલું તો બાળકમાં વિચાર કરવાની એટલી બધી શકિત જ હોતી નથી અને તમે એને આ વાત સમજાવી શકવાના પણ નથી. એ તમારી કરેલી દલીલોને સમજશે જ નહિ, અને એટલે જ માબાપો પાસે સામાન્ય રીતે માત્ર એક જ રસ્તો રહે છે. બસ કર હવે, 'તું તો મારું માથું ખાઇ ગયું!' એમ કહીને તેઓ બાળકને બોલતું બંધ કરી દે છે. અને એ રીતે આ મુશ્કેલીમાંથી માબાપો મુકત થઇ જાય છે.

પરંતુ આ પણ કંઈ નિરાકરણ તો નથી જ. આ વસ્તુ કરવી ઘણી જ કઠણ છે. તેને માટે તમારે સતત પ્રયત્ન કરવાનો રહે છે, અવિચલ ધીરજથી કામ કરવાનું રહે છે. જગતમાં એવા ઘણા બધા લોકો છે કે તે બાળક મટી ગયા હોય છે છતાં જિંદગીભર બાળક જેવા જ રહે છે. તેઓ બુદ્ધિની વાતને સમજી શકતા જ નથી હોતા. તમે એમને કહો કે, તમે ભાઇ જરા પણ બુદ્ધિનો ઉપયોગ નથી કરતા, તમારી ઇચ્છાઓને સતત પૂરી પાડવાનું કામ શકય નથી. તો એની સામે એ લોકો માત્ર એટલો જ વિચાર કરવાના કે, 'ઊહ, આ તે કેવાં માણસો છે, આપણું કહ્યું જરાયે કરવાના નહિ.' અને વાત ત્યાંજ પૂરી થવાની.

બાળકને માટે તમે એક વસ્તુ અજમાવી શકો છો અને તે એ કે તમે એની ઇચ્છાઓની દિશા બદલી આપો, બાળકને તમે વધુ સારી

વસ્તુઓની ઇચ્છા કરતું કરો. વધુ સારી એટલે વધુ સાચી, અને મેળવવામાં વધુ મુશ્કેલ હોય તેવી વસ્તુ સમજવાની. દા. ત. બાળક જ્યારે ઇચ્છાઓથી ભરેલું બની માગણીઓ કરવા લાગે ત્યારે તમે તેનામાં એક વધુ ઉચ્ચ પ્રકારની ઇચ્છા મૂકી આપો. એટલે કે, તમે એવું કરો કે બાળક માત્ર એક કામચલાઉ સંતોષ આપે તેવી સ્થૂલ વસ્તુઓ માગવાને બદલે તેનામાં તમે જ્ઞાન મેળવવા માટેની, નવું નવું શીખવા માટેની, જીવનમાં મહાન બનવાની કે, એવી એવી બીજી ઇચ્છા જાગૃત કરી આપો. આ રીતે તમે બાળકને કેળવવામાં ખરેખર ઘણી સારી શરૂઆત કરી શકશો. આ બધી વસ્તુઓ મેળવવી વધુ મુશ્કેલ હોય છે એટલે એ માટે પ્રયત્ન કરતાં બાળકની સંકલ્પશક્તિ વધુ વિકાસ પામશે, વધુ બળવાન બનશે. આ મુશ્કેલી જો સ્થૂલ પ્રકારની પણ હશે, દા. ત. તમે બાળકને જો એક ઢીંગલી બનાવવાની આપો કે કોઇ કોયડો ઉકેલવાનું સોંપો કે 'ધીરજ'ની રમત રમવાનું કહો તો એ માટેની મહેનત કરતાં કરતાં બાળકમાં એકાગ્રતા, ખંત, વિચારોની અમુક રીતની સ્પષ્ટતા એવું ઘણું વિકાસ પામવામાં મદદ થશે. આ રીતે તમે બાળકની સંકલ્પશક્તિને ખોટી પ્રવૃત્તિમાંથી વાળી લઇને સાચી પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે દોરી શકશો. હા, એ સાચું છે કે તમારે, માબાપોએ આ બાબતમાં સતત ધ્યાન આપતાં રહેવું પડશે તેમજ મહેનત પણ ઘણી કરવી પડશે. પરંતુ, બાળકને વિકસાવવાનો વધુમાં વધુ ભરોસાદાર માર્ગ તો આ જ છે. હા, એ સહેલો તો નથી, પણ સૌથી અસરકારક તો છે જ.

આમ આપણે જોઇએ છીએ કે બાળકને 'ના' કહેવાથી તે સુધરતું નથી તો તેને 'હા' કહેવાથી પણ તે સુધરતું નથી. હું કેટલાંક માબાપોને જાણું છું કે જેઓ પોતાનાં બાળકોને મન ફાવે તેમ કરવા દેતાં હતાં. એક બાળક એવું હતું કે એના હાથમાં જે કાંઇ આવે એને તે ખાવાનો પ્રયત્ન કરતું. આવું બાળક કુદરતી રીતે જ માંદુ પડી જાય અને છેવટે એ છોકરો એટલો બધો કંટાળી ગયો કે તેની આ ટેવ ચાલી ગઇ. આ છતાં આ પદ્ધતિમાં જોખમ છે. આનો એક બીજો દાખલો પણ છે. એક બાળકના હાથમાં એકવાર દીવાસળીની પેટી આવી ગઇ. ઘરમાંથી કોઇએ તેને અટકાવ્યું નહિ. અને પરિણામે એના સાથે રમતાં રમતાં દાઝી ગયું, જો કે પછીથી તે દીવાસળીની પેટીને કદી અડયુ નહિ. પરંતુ, આ પદ્ધતિ કોઇવાર મહાઆફતરૂપ પણ બની શકે છે. કેટલાંક બાળકો—અને મોટા ભાગનાં બાળકો—ખૂબ જ આંધળિયાં કરનારાં હોય છે. અને એવાં બાળકોનો કોઇ ઇચ્છા કબજો લઇ લે છે ત્યારે પછી એમને દુનિયામાં કોઇ વસ્તુ અટકાવી શકતી નથી. કેટલાંક બાળકોને દિવાલની ધાર પર કે પછી ઘરોનાં છાપરાં પર ચાલવાનો શોખ હોય છે તો વળી કેટલાંક ને પાણી દેખાય કે તરત જ તેમાં કૂદી પડવાનું મન થતું હોય છે. કેટલાંક તો એવાં હોય છે કે રસ્તા પરથી કોઇ મોટર પસાર થતી હોય તે જ વખતે બરાબર તેમને રસ્તો ઓળંગવાનું જોખમ ખેડવામાં ગમત પડે છે. આવાં બાળકોને જો તેમનું મનફાવતું કરવા દેવામાં આવે તો પછી એ પ્રયોગ કોઇવાર પ્રાણઘાતક પણ નીવડી શકે છે. કેટલાંક માબાપો પોતાનાં બાળકોને આવી સ્વતંત્રતા આપતાં પણ હોય છે અને તે માટેનું જોખમ ખેડવા પણ તૈયાર હોય છે. એમનું કહેવું એમ હોય છે કે બાળકને તમે અટકાવો તેથી કાંઇ તેનામાં સુધારો થતો નથી. બાળકને તમે કોઇ વસ્તુની ના પાડો તો સામાન્ય રીતે બાળક એમ નથી માની લેતું કે એ ના પાડેલી વસ્તુ ખરાબ છે.

તેઓ તો એમજ માનતાં હોય છે કે આ મોટાં માણસોને કોઈ અમુક વસ્તુ આપવી નથી હોતી એટલે જ તેઓ વસ્તુ ખરાબ છે એમ કહી દે છે. જો આમ છે તો પછી બાળકને પૂરી સ્વતંત્રતા આપી દેવી એ જ શું વધારે સારૂં નથી ? આ રીતની દલીલ પેલાં માબાપો કરતાં રહે છે. આની પાછળનો સિદ્ધાંત એવો છે કે તમારે કોઇપણ ભોગે વ્યકિત સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવું જ જોઇએ. જગતમાં તાજાં આવેલાં આ નવાં બાળકો આગળ ભૂતકાળના અનુભવો મૂકવાની કશી જરૂર નથી. એમને પોતાને જ અનુભવો મેળવવા દેવા જોઇએ. ભૂતકાળના કશા પણ બોજા હેઠળ આવ્યા વિના તેમણે પોતાના જ પ્રયોગો કરવા જોઇએ. મેં એકવાર એવી સૂચના મૂકેલી કે જ્યારે કોઇ અકસ્માત થવાનો સંભવ હોય તો બાળકને તે માટે ચેતવણી આપવી જ જોઇએ અને મને જવાબ મળેલો કે આ કામમાં તારે માથું મારવાની જરૂર નથી. પણ પછી મેં આગ્રહ-પૂર્વક કહ્યું કે આમાં તો બાળકનું મોત પણ થઇ જાય અને તેનો જવાબ મળ્યો કે, 'થાય તો શું થઇ ગયુ ? દરેક જણે પોતાના ભાવિને ભોગવવાનું છે. બીજાના કામમાં માથું મારવાનો કોઇને પણ હક્ક નથી તેમજ ફરજ પણ નથી. માણસ જો મૂર્ખાઇ ભરેલાં કામ કરતો રહેશે તો તેનાં પરિણામ તેણે જાતે જ ભોગવવાં પડશે. અને પછી મોટે ભાગે તે આપોઆપ જ તે રીતનાં કામ કરતો અટકી પડશે. અને આ વસ્તુ બીજાઓ તેને અટકાવે તે કરતાં હજાર દરજ્જે વધુ સારી છે !' વાત તો ખરી છે. આવા ઘણા પ્રસંગોમાં માણસ કુદરતી રીતે અટકી તો જાય છે જ. પણ ફેર માત્ર એટલો જ હોય છે કે આપણે ધાર્યું કે ઇચ્છયું હોય તેના કરતાં કોઇ જુદી જ રીતે તે અટકી જાય છે.

તમે જ્યારે કોઈ એક સિદ્ધાંત બાંધી લો છો અને એને જ વળગી રહેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગો છો ત્યારે જ વસ્તુ મુશ્કેલ અને ગૂંચવણવાળી બની જાય છે. ખરી રીતે જોતાં તો દરેક પરિસ્થિતિ જુદી જુદી હોય છે અને એ હરેક પરિસ્થિતિને બરાબર રીતે પહોંચી શકાય એ રીતની શકિત મેળવવા માટે તમારે આખુંયે જીવન એની પાછળ ખરચવાનું રહે છે.

(મધર ઇન્ડિયા. જાન્યુ. ૧૯૫૫)

રેલાશે આવતી છો ને બધી ખારાશ પૃથ્વીની
સિંધુના ઉરમાંથી તો ઊડશે અમીવાદળી

—પૂજાલાલ

આફ્રિકા–પ્રવાસ પછી કુલભૂમિમાં પધારતાં પૂ. દીદી તથા પ્રવાસ-મંડળ—હર્ષઘેલી કુલબાળાઓ સાથે (૧૯૫૨)

સર્વપલ્લી ડૉ. શ્રી. રાધાકૃષ્ણન્ સંસ્થાની મુલાકાત પધારતાં,
આશીર્વાદ આપી, સરસ્વતી-મંદિરમાંથી વિદાય લેતા,
આચાર્યશ્રી. દીદી સાથે (૧૯૬૨)

ગુજરાત-રાજ્યના કેળવણી-પ્રધાન માનનીયા
શ્રી. ઈન્દુમતીબેન શેઠ સંસ્થાની મુલાકાતે પધારતાં
પૂ. કુલપિતાશ્રી તથા પૂ. દીદી સાથે (૧૯૬૬)

શ્રી વિષ્ણુભાઇ ભટ્ટ
અધ્યાપક : આર્ય કન્યા ગુરુકુલ

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જણાવ્યું કે અનેક જન્મોમાં ચિત્તની ખરાબીનું સંશોધન કરી, ઇન્દ્રિયોને વશમાં કરી કલ્યાણ માર્ગ પર સાધનાપૂર્વક ચાલતા માનવીને અન્તમાં સફળતા, સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તપ, જ્ઞાન અને કર્મની તુલનામાં યોગ સર્વોત્તમ છે. માટે જ યોગી બનવું ઉચિત છે. પણ સાથે સાથે ઇશ્વરની શ્રદ્ધા અત્યન્ત જરૂરી છે. શ્રદ્ધા વગર સઘળું નકામું છે. એક શાયરે કહ્યું છે,

> " શ્રદ્ધાઓ નથી હોતી ત્યારે,
> હીરાઓ પત્થર લાગે છે;
> શ્રદ્ધાઓ બરાબર બેસે તો
> પત્થરમાં ય ઇશ્વર લાગે છે."

શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધા વચ્ચે ડોલતી રહેલી જીવન નાવ કયે આરે જઇને ઊભી રહેશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં પણ જીવનનાવને સાચા આરે, મુક્તિ કે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની ગોદમાં લઈ જવા માટે ઇશ્વરી શ્રદ્ધા જ શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી જ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનને જાણી શકાય છે.

સાતમો અધ્યાય જ્ઞાન–વિજ્ઞાન યોગનો છે. એકથી અનેક ભાવની પ્રાપ્તિ તેનું જ નામ વિજ્ઞાન અને અનેકથી એકની તરફ જવું એજ જ્ઞાન. આને આપણે દૃષ્ટિ કહીએ તો અસ્થાને ન ગણાય. આ બે પ્રકારની દૃષ્ટિઓમાં વિજ્ઞાન દૃષ્ટિ રચનાની પ્રક્રિયા છે તેને સંચાર પણ કહી શકાય. જ્ઞાનદૃષ્ટિ પ્રલય અથવા મૂળ સ્રોતનો ખ્યાલ આવે છે, અને અનેકમાં વ્યાપ્ત એકતાનો અનુભવ કરાવે છે. તેને પ્રતિસંચાર પણ કહી શકાય. વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ અત્યન્ત પ્રાચીન અને વૈદિક દૃષ્ટિ છે. એક મૂળ સ્રોતથી આ વિવિધ સૃષ્ટિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઇ તેની ઊંડી સમજ પ્રાચીન ભારતીય દર્શન અને ધર્મ–ગ્રંથોમાં પ્રાપ્ત થાય છે

પરા. અપરા પ્રકૃતિનો ભેદ અને સ્વરૂપની ચર્ચા કરતાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છે. આખા વિશ્વમાં ત્રણ પ્રકારની રચના છે.

(૧) અપરા પ્રકૃતિ
(૨) પરા પ્રકૃતિ
(૩) ઇશ્વર

આ ત્રણમાં અપરા પ્રકૃતિ ભૌતિક તેમજ જડ છે. તેના ઉપર પરા પ્રકૃતિની સંજ્ઞા જીવ છે, જે ચેતન છે, પરંતુ તેને અપરા પ્રકૃતિ રુપ શરીરનો આશ્રય લેવો પડે છે. માટે જીવને શરીરી કહેવામાં આવે છે. આ બન્નેની ઉપર ઇશ્વર તત્વ છે. વસ્તુતઃ ઇશ્વરનો જ અંશ જીવ છે. જે અપરા પ્રકૃતિ યા ભૌતિકતાની નીચે હોય છે. હવે પ્રશ્ન એ થવાનો પરા અને અપરા પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ શું છે ? ગીતાના આ બે શ્લોક તેના સ્વરૂપની સ્પષ્ટતા કરે છે.

> 'भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
> अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥४॥
> अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्।
> जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥५॥

આ વિષયની ચર્ચા પુરાણોમાં પણ થયેલી છે. આપણે વિશ્વની વિવેચના કરીએ તો સૌથી પહેલાં પંચભૂત જોવા મળે છે. જેને આપણે પંચતત્વ પણ કહીએ છીએ. આ પાંચ તત્વોથી સુક્ષ્મ મન છે. તેનાથી સુક્ષ્મ અહંકાર. કયાંક કયાંક અહંકાર અને મનને એક જ તત્વના બે રૂપ માનવામાં આવે છે. અહંકારથી સુક્ષ્મ બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિને મહતત્વ પણ કહે છે એ મહતત્વથી પણ સુક્ષ્મ પ્રકૃતિ છે, જેને અવ્યક્ત કહેવામાં આવે છે. પ્રકૃતિ પોતે જ્યારે અવ્યક્ત અવસ્થામાં રહે છે ત્યારે તેના ત્રણ ગુણ સામ્ય અવસ્થામાં રહે છે.

અહીં પ્રશ્ન થશે કે સામ્ય અવસ્થા એટલે શું ?

જ્યારે સત્વ અને તમ આ બે ગુણોમાં રજોગુણ મગ્ન રહે છે અને પોતાનો વિશેષ પ્રભાવ પ્રકટ નથી કરતો ત્યારે તેને ગુણોની સામ્ય અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. ત્યારે પ્રકૃતિ અવ્યકત દશામાં રહે છે. પરંતુ જ્યારે રજોગુણ અથવા ગતિતત્વ પ્રબળ થઇ જાય છે. ત્યારે પ્રકૃતિમાં મહત્તત્વ અહંકાર અને પંચભૂતોનો ક્રમશઃ વિકાસ થઇ જાય છે. પ્રકૃતિની આ વ્યકત દશાને ખ્યાતિ પણ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેમાં સમસ્ત રચના પ્રકટ ભાવમાં આવી જાય છે.

મહત્તત્વ અને અહંકારનો ભેદ પણ સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવો જોઇએ. તત્વ જ્ઞાનની ભાષામાં સમષ્ટિ એટલે મહત્તત્વ અને વ્યષ્ટિ એટલે અહંકાર અથવા મન. અંગ્રેજીમાં સમષ્ટિનો યુનિવર્સલ અને વ્યષ્ટિને ઇન્ડિવીજુઅલ કહેવામાં આવે છે. સમષ્ટિભાવની જ્યારે શકિત કોઇ બિન્દુ પર અભિવ્યકત થાય છે ત્યારે તેને મન યા અહંકાર' કહેવામાં આવે છે. તે જ કેન્દ્રમાં આવેલી ચેતના જીવ કહેવાય છે.

સૃષ્ટિની રચના માટે આ પ્રકૃતિ પહેલાં એક પૂતળું તૈયાર કરે છે. તેમાં પાંચ ભૂત. મન અને અહંકાર તથા બુદ્ધિ એ આઠ તત્વ અલગ અલગ રહે છે. પરંતુ આ પ્રકૃતિ અચેતન અને જડ છે. આ બધાને એક સુત્રમાં બાંધનાર ચેતન તત્વ જીવ છે. એ જડની અપેક્ષાથી ઊંચી સત્તા ધરાવે છે. એટલા માટે તો ફકત જડ પ્રકૃતિને અપરા અને તેના પર પ્રતિષ્ઠિત ચેતનાત્મક જીવને પરા કહેવામાં આવે છે. અપરા અને પરા પ્રકૃતિના બીજા પણ નામ છે જે અપરા, ભૌતિક પ્રકૃતિને ક્ષર અને પરા પ્રકૃતિને અક્ષર કહેવામાં આવે છે. તત્વજ્ઞાનમાં ભૂતોની સંજ્ઞા ક્ષર છે. અને કુટસ્થ જીવનની સંજ્ઞા અક્ષર છે. જે ગીતામાં કહ્યું છે.

" क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर
उच्यते " १५ / १६

આપણે જ્યારે તત્વોનો વિચાર પ્રકૃતિ તરફથી કરીએ છીએ ત્યારે અપરા અને પરા સંજ્ઞાઓનો ઉપયોગ કરીએ છીએ પણ જ્યારે પુરુષ તરફથી તત્વોનો વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે પરા પ્રકૃતિને અક્ષર પુરુષ અને અપરા પ્રકૃતિને ક્ષર પુરુષ કહેવામાં આવે છે. આ બંનેની ઉપર અને તેનો નિયામક (સંચાલન કરનાર) અવ્યય પુરુષ છે. ગીતામાં તેને પુરુષોત્તમ કહ્યા છે. તેને અજ કહે છે. જીવની મુશ્કેલી (પ્રશ્ન) એ છે કે તે પ્રકૃતિના પ્રલોભનોથી ઉપર આવી અવ્યય પુરુષ યા પુરુષોત્તમ ઇશ્વરનો અનુભવ કરે. પ્રકૃતિની સંજ્ઞા અને વ્યવસ્થાને જાણવું તેનું નામ વિજ્ઞાન અને પ્રકૃતિથી ઊપર આવી ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવો (ઓળખવો) તે જ્ઞાનની દૃષ્ટિ છે. આ અધ્યાયની શરૂઆતમાં ભગવાને અર્જુનને આજ કહ્યું છે કે હું તને વિજ્ઞાન અને જ્ઞાનની બન્ને દૃષ્ટિ બતાવું છું કારણ કે બન્નેને જાણવાથી મનુષ્યનું જ્ઞાન પરિપૂર્ણ થાય છે.

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન બન્ને મળી જે નવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને કૃત્સ્ન જ્ઞાન કહે છે. કોઈ માણસ ફક્ત વિજ્ઞાનમાં રસ ધરાવે છે અને યથાસંભવ સુક્ષ્મ રીતે પ્રકૃતિની રચના પર વિચાર કરે છે. કોઇ એવા પણ હોય છે જે પ્રકૃતિની અવહેલના કરે છે અને ફક્ત ચૈતન્ય તત્વ ઇશ્વિરમાં જ રસ ધરાવે છે. આ બન્નેમાંથી પ્રથમ પ્રકારના માણસોને કર્મમાર્ગી અને દ્વિતીય પ્રકારને જ્ઞાનમાર્ગી કહેવામાં આવે છે. આ બન્ને પોતાનામાં અધૂરા છે. તેમને પૂરા થવા માટે બન્ને ગુણોને એક કરવાની જરૂર છે. ગીતાના ઉપદેશનો પણ આજ અર્થ છે.

આપણે જેને અપરા પ્રકૃતિ કહી તે એક પૂતળું છે, જેને આપણે શરીર કહીએ છીએ. આ શરીરમાં જે પાંચ ભૂત છે તે પોતાની શક્તિથી પંચીકરણ પ્રક્રિયા દ્વારા રુપ, રસ, ગંધ, શબ્દ, સ્પર્શ આ પાંચ તન્માત્રાઓને અને તેમનો અનુભવ કરવા માટે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનો વિકાસ કરી લે છે. આ વીસ તત્ત્વો વગર શરીરનો પૂરો વિકાસ થતો નથી આ પરથી સમાજમાં જન્મ લેતાં ખોડ ખાંપણવાળા બાળકોમાં ઉપરના વીસમાંથી કોઇ તત્ત્વનો અભાવ હોવો જોઇએ જેથી તેમનામાં કુરુપતા જોવા મળે છે. એમ વિચારીએ તો કદાચ અસ્થાને નહિ ગણાય છતાં પણ આગળ કર્મની જે ચર્ચા ભગવાને કરી છે એટલે એ વિચારને આપણે અહીં જ અટકાવી દઇએ.

દશ ઇન્દ્રિયો પર જે શક્તિ નિયમિત અનુશાસન કરે છે તે મન છે. તેને ઇન્દ્રિયાનુગામી મન કહેવામાં આવે છે. કોઇપણ ઇન્દ્રિયનો સંબંધ મનથી તૂટી જાય એટલે તે પોતાનું કામ કરતી બંધ થઈ જાય છે. આ જ મનનું ઊંચું સ્વરુપ અહં અથવા વ્યષ્ટિની ચેતના છે. જે એક એક શરીરમાં પ્રકટ થાય છે. જેટલા શરીર છે તેટલા જ 'અહં' છે. પ્રત્યેક અહં જુદા જુદા જીવ અથવા શરીરી છે. તેને જ શરીરની ગતિ અથવા ચૈતન્ય શકિતના રુપમાં આપણે બીજામાં જોઇએ છીએ અને કરીએ છીએ.

હવે આપણે એ પ્રકારની સમિષ્ટિની કલ્પના કરીએ જે આ અલગ અલગ વ્યષ્ટિયો અથવા જીવ રુપ ચૈતન્ય કેન્દ્રોનું સ્રોત છે. તેને મહત્તત્વ કહે છે. આ શબ્દોનો અર્થ જાતે જ પ્રકટ કરે છે જે મહાન છે તે જ સમષ્ટિ છે.

વૈદિક ભાષામાં મહાન અથવા સમષ્ટિને મહિમા. પરમેષ્ઠિયાવિરાજ વગેરે કહેવામાં આવે છે. વિરાજ અથવા મહત્તત્વની અંદર પરમ પુરુષ ઇશ્વિરનો સૃષ્ટિ સંકલ્પ પ્રકટ થાય છે તે સંકલ્પને કામ અથવા મન કહેવામાં આવે છે અને તે અનેક વ્યક્તિગત કેન્દ્રોના રુપમાં ઉત્પન્ન (પ્રકટ)થાય છે. એક એક બ્રહ્માન્ડ અથવા જગત તેનું કેન્દ્ર છે. આ રીતે પ્રત્યેક વ્યકિત અથવા પ્રાણી પણ તે જ મહાન તત્ત્વના વ્યષ્ટિ ભાવમાં આવેલું રુપ છે.

ટૂંકમાં અપરા અને પરા પ્રકૃતિનો ઉપદેશ આપીને ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ ઇશ્વર તત્વની વ્યાખ્યા કરે છે. ગીતામાં તેમણે ઘણી જગ્યાએ પોતાને તેમજ ઇશ્વિરને અજ્ઞેય માન્યા છે અને એટલા માટે તો કહ્યું છે કે હું અનેક રુપોમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છું અને આ આખું વિશ્વ મારામાં એવું પરોવાયેલું છે જેમ ઘણા મન એક દોરામાં પરોવાયેલા હોય. મારાથી ઊપર કંઇજ નથી. હું જ સંસારની ઉત્પત્તિ અને (પ્રલય) નાશનું સ્થાન છું. પૃથ્વીની ગંધ અને અગ્નિનો પ્રકાશ (તેજ) હું છું. બધાજ ભૂતો અને પ્રાણીઓનું સંનાતન બીજ પણ હું જ છું.

જીવન પ્રાણ અથવા જીવરૂપી ચેતના પણ હું છું. જડ પ્રકૃતિમાં જે સત્વ, રજ અને તમસ્ નામના ત્રણ ગુણો છે તે બધા મારા કારણે છે. તે મારાથી ઉત્પન્ન થાય છે, હું તેમનાથી નહિ આ ત્રણ ગુણો મળીને બનેલ પ્રકૃતિ મારી દિવ્ય માયા છે. તેમાંથી નીકળવું મુશ્કેલ છે. પણ જો કોઇ તેમાંથી સફળતા પૂર્વક નીકળી જાય છે તે મારી નજીક આવી જાય છે. પ્રકૃતિના ભેદોથી ઉપર આવી તેમાં વ્યાપ્ત ઈશ્વર તત્વને જાણવું એજ જ્ઞાન છે. બહુજ ઇશ્વરનું રુપ છે એવું માનવાવાળા જ્ઞાની મહાત્મા દુર્લભ છે.

લોકો ભેદ દૃષ્ટિને કારણે અનેક દેવોની ઉપાસના કરે છે. [ગી. ૭/૨૦] એ સારૂં છે. હું નથી ઇચ્છતો કે તે પ્રકારના ભેદમયી શ્રદ્ધાને દૂર કરું. પરંતુ તે પૂજા–શ્રદ્ધાનું ફળ મર્યાદિત છે. તે થોડા સમય માટે મનને પ્રભાવિત કરે છે. દેવોને પૂજવા વાળા તે જ દેવોને પ્રાપ્ત કરે છે. પણ જે તેનાથી ઉપર જઈ ઇશ્વરની ઉપાસના કરે છે તે મને પામે છે. અને તેને જ ઇશ્વરનું સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

હું તો અવ્યય અને અવ્યકત છું મને અલગ અલગ દેવોના રુપમાં પ્રકટ થયેલો માનવું તે ઊંચી સમજ ન કહેવાય ઈશ્વરને જીવોના વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય બધા જ જન્મોનો ખ્યાલ છે, છતાં અનાદિ અનંત ઇશ્વરને કોણ જાણી શકે છે?

જરા મરણથી છૂટવા માટે ઈશ્વરને જાણવા જ એક માત્ર સાધન છે. આ માટે આ માટે કેટલીય વાતોને સ્પષ્ટ અને જૂદી જૂદી જાણવી જરૂરી છે અને એ વાતો છે. બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ, અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞ. મનુષ્ય આટલું જાણી લે તો લખચોરાસીના ફેરામાંથી બચી જાય.

*

વ્યકિત અને સમાજમાં મનુષ્યત્વની શકયતાઓના સમતોલ સર્વાંગીણ વિકાસ દ્વારા જ માનવજાતિનો ઉધ્ધાર થઈ શકશે. યુરોપની સલામતીએ માનવ જીવનના આધ્યાત્મિક લક્ષ્યોને માન્ય કરે એમાં રહેલી છે; અન્યથા એ પોતાના આત્મહીન સંગઠન અને પ્રકાશહીન જ્ઞાનના ભાર નીચે કચડાઇ જશે. આ આધ્યાત્મિક લક્ષ્યોને જે ભૌતિક ચોકઠામાં તથા માનસિક-પરિસ્થિતિમાં સિધ્ધ કરવાના છે તેમની પિછાણમાં એશિયાની સલામતી રહેલી છે.

—શ્રી અરવિંદ

ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મચારીની આચાર-સંહિતા

શ્રી. શંકરદેવ વિદ્યાલંકાર
પ્રાધ્યાપક, ગુરુકુલ મહિલા કૉલેજ, પોરબંદર.

卐

सह नौ यशः सह नौ ब्रह्मवर्चसम् ॥

प्रभु कृपा थी गुरु अने शिष्य समानरूप थी यशस्वी थाओ।

अने गुरु-शिष्यना ज्ञाननुं तेज साथ वृद्धि पामो ॥

ઉપનિષદ્ એટલે આર્યજાતિની જ્ઞાન વાટિકાના દિવ્ય પ્રસૂનો, ફળો અને દિવ્ય ઔષધિઓ: ઉપનિષદ્‌માં માનવીના આધ્યાત્મિક અને લૌકિક બન્ને પ્રકારના જીવનનાં પ્રકર્ષ માટે ઉદાત્ત પ્રકારનું જ્ઞાન-ભોજન પીરસવામાં આવ્યું છે: ઇશોપનિષદ્ પોતેજ કહે છે-

विद्यां च अविद्यां च यस्तद् वेद उभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा, विद्ययोऽमृतमश्नुते ॥

અર્થાત્— જે માણસ અવિદ્યા એટલે લૌકિક-જ્ઞાન અને વિદ્યા એટલે આત્મિક જ્ઞાન, બન્નેને એકીસાથે પ્રાપ્ત કરે છે, તે લૌકિક-જ્ઞાન વડે મૃત્યુ અર્થાત્ સાંસારિક કષ્ટોને તરીને, અધ્યાત્મ-જ્ઞાનથી અમૃતત્વને, પરમ આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉપનિષદ્ એટલે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે ગુરૂની પાસે જઇને શ્રદ્ધા પૂર્વક બેસવું. ગુરુગૃહમાં એમના સાન્નિધ્યમાં રહીને બ્રહ્મચર્ય-પૂર્વક જ્ઞાનોપાસના કરવી. उप એટલે સમીપ, અને निषद् એટલે બેસવું. આ આખી પ્રક્રિયામાં ઉપનિષદ્‌કાલીન આર્યોની શિક્ષણપદ્ધતિનું સ્વરૂપ ઉપસ્યા આવે છે.

આવા આશ્રમ અર્થાત્ ગુરુકુલીય તપોવનના શાંત એકાંત વાતાવરણમાંથી અધ્યાત્મ જીવનની પ્રેરણા પ્રબુદ્ધ થાય છે, આધ્યાત્મિક જીવન વિકાસ પામે છે, સમૃદ્ધ બને છે.

આચાર્યપ્રવર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનજી આપણને બતાવે છે કે ઉપનિષદ્-કાલીન ભારતમાં આવું વાતાવરણ વધુ સુલભ હતું. કારણ કે ગુરુકુલાશ્રમોમાં એક જ સ્થાન પર ઘર, વિદ્યાલય અને મંદિરનું પ્રેમાળ અને પવિત્ર વાતાવરણ સર્જાયેલું હતું. ત્યાંના શિક્ષકો અહર્નિશ આધ્યાત્મિક જાગરણ માટે, ચારિત્રિક પ્રબોધ માટે અને તે પ્રબોધ પ્રમાણે જીવન જીવવા માટે સંકલ્પવાન્ હતા.

આ ગુરુકુલ આશ્રમો તપસ્વી ઋષિ-મુનિયોના નિવાસસ્થાન હતા. તે આશ્રમો અધ્યાત્મજીવન, સદાચાર અને શીલ પ્રાપ્તિના કેન્દ્રસ્થાન હતા. સાથે સાથે આ આશ્રમો નાના વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણકેન્દ્ર પણ હતા. સમાજ અને રાષ્ટ્રના બાલકોને નાની વયમાં આ આશ્રમોમાં મોકલી દેવામાં આવતા. ત્યાં ગુરુજનો તેમને પોતાના નિજના બાલકોની જેમ સ્નેહપૂર્વક રાખતા. શિક્ષણકાલ દરમ્યાન તે બાલકો

બ્રહ્મચારી કહેવાતા. તેઓ ગુરુની અને ગુરુ-પરિવારની સેવા કરતા, ગુરુ આશ્રમની વાટિકા અને ખેતરોને સાચવતા, આશ્રમની ગાયોનું પાલન કરતા, ગુરુજી માટે વનમાંથી સમિધાઓ અને ફળફળાદિ લઇ આવતા સમીપની વસ્તીઓમાંથી ભિક્ષા પણ લઇ આવતા.

આ બધા વ્રતી બાલકો ખૂબ જ સાદું સરળ અને તપસ્યાપૂર્ણ જીવન ગાળતા. એ આખી જીવન પ્રક્રિયા માટે વેદમાં અત્યંત અર્થવાહી અને સુંદર શબ્દ યોજવામાં આવ્યો છે–**ब्रह्मचर्य**.

બ્રહ્મચારી એટલે વ્રતી, વર્ણી, જ્ઞાનાર્થી–અન્તેવાસી, બટુ, શિષ્ય. બ્રહ્મચારી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઘણી અર્થવાહક અને બોધપ્રદ છે. બ્રહ્મ એટલે ભગવાન અને બ્રહ્મ એટલે જ્ઞાન. **ब्रह्मणि चरति इति ब्रह्मचारी** અર્થાત્ જે બાલક ભગવાન્‌માં વિચરણ કરે, ભાગવત પ્રેમની અનુભૂતિ માટે પુરુષાર્થ કરે, તપસ્યા કરે તે બ્રહ્મચારી.

બીજો અર્થ— બ્રહ્મ એટલે જ્ઞાન, જે બાલક વિવિધ વિદ્યાઓના શિક્ષણ માટે ગુરુકુલાશ્રમમાં રહીને તપસ્યા કરે તે બ્રહ્મચારી.

આ બ્રહ્મચર્ય શબ્દમાં, વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં પાળવામાં આવતા બધી ઇંદ્રિયોના સંયમ, વ્રતો, સદાચારના નિયમો અને કર્તવ્યોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. બ્રહ્મચર્ય એટલે તપ અને સંયમપૂર્વક વિદ્યાની ઉપાસનાનું પવિત્ર વ્રત. **ब्रह्मचर्यं परं तपः ।**

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં ફરીથી બતાવે છે–

ब्रह्मचारी आचार्य कुलवासी, अत्यन्तं आत्मानं आचार्यकुले अवसादयन् ।

અર્થાત્– બ્રહ્મચારી ગુરુકુલમાં રહીને પોતાની જાતને આચાર્ય માટે સર્વભાવે ખપાવી નાંખે છે. આવી તપસ્યા અને જીવન–પ્રક્રિયાથી તે બાલકમાં જ્ઞાનની શક્તિ અને તેજસ્વિતા પ્રકટ થાય છે. અને તે બ્રહ્મજ્ઞાની બને છે.

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્ ફરીથી બતાવે છે–

यदा वै बली भवति, अथ उत्थाता भवति, उत्तिष्ठन्' परिचरिता भवति, परिचरन् उपसत्ता भवति, उपसीदन् द्रष्टा भवति, श्रोता भवति, मन्ता भवति, बोद्धा भवति, कर्त्ता भवति, विज्ञाता भवति ॥

અર્થાત્– બ્રહ્મચર્યના તપથી બાલક બલવાન થઇને ઊઠીને ઊભો થાય છે, પછી તે ગુરુની પરિચર્યા કરે છે. ગુરુ પાસે જઇને બેસે છે. પછી તે ગુરુના જીવનને ધ્યાનપૂર્વક જૂએ છે. તેના ઉપદેશનું સ્મરણ કરે છે. તેનું મનન કરે છે, તેને સમજે છે. તે પ્રમાણે આચરણ કરે છે. આમ કરતાં છેવટમાં તેને વિજ્ઞાન એટલે અપરોક્ષની અનુભૂતિ થાય છે. તે બ્રહ્મવિદ્ બને છે. ઉપનિષદ્‌ની વિચારણા પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્ થવું એ માનવીય જીવનની સૌથી મોટી ઉપલબ્ધિ ગણાય. ઉપનિષદ્ કહે છે– **ब्रह्मविद् ब्रह्म एव भवति**. અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્ પુરુષ બ્રહ્મમાં ભગવાનમાં વિચરણ કરે છે. પરમ આનંદને પામે છે.

અત્રે બ્રહ્મચારીના આચારની એક મહત્વ પૂર્ણ વસ્તુ **शुश्रूषा** નો વિશેષ અર્થ જાણી લેવો જોઇએ. લોક પ્રચલિત અર્થગ્રહની દૃષ્ટિએ **शुश्रूषा** નો અર્થ સેવા થાય છે. પરંતુ એનો મૂલ ધાત્વર્થ શ્રોતું **इच्छा शुश्रूषा** અર્થાત્ શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા એવો થાય છે. વ્રતી બાલક ગુરુના ઉપદેશ શ્રવણની ઇચ્છાનો અધિકારી ત્યારે જ બની શકે જ્યારે તે અહર્નિશ શ્રદ્ધા પૂર્વક ગુરુસેવામાં તત્પર રહે. આવું શ્રદ્ધામય અને તપસ્યાપૂર્ણ જીવન ગાળનાર વ્યક્તિના ગૌરવનું સુંદર વર્ણન મુંડક ઉપનિષદ્ આ પ્રમાણે કરે છે.

तपः श्रद्धे ये हि उपवसन्ति अरण्ये
शांता विद्वान्सो भैक्षचर्यां चरन्तः ।
सूर्य-द्वारेण ते विरजा प्रयान्ति
यत्राऽमृतः पुरुषो हि अव्ययात्मा ॥

અર્થાત્ જે જ્ઞાની લોકો શાંત અને સમાહિત ચિત્ત થઇને તપ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક સાદું અને સરળ જીવન અરણ્યમાં ગાળે છે તેઓ રજોગુણ-રહિત થઇને અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરે છે.

આવા તપોનિષ્ઠ અને સંયમી જીવન માટે બ્રહ્મચારીની આચાર-સંહિતા ઘણી મહત્વની છે. બ્રહ્મચર્ય-કાળ એટલે તન અને મનની સમસ્ત શક્તિઓનો સંગ્રહ-કાળ, તેમાં આલસ્ય, શૈથિલ્ય, અનિયમિતપણું, વિલાસ અને આરામને સ્થાન નહિં હોય :-

મહર્ષિ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન-વેદવ્યાસજી મહાભારતમાં કહે છે-

सुखार्थिनां कुतो विद्या
कुतो विद्यार्थिनां सुखम् ।
सुखार्थी नः त्यजेद् विद्याम्
विद्यार्थी वा त्यजेत् सुखम् ॥

તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ બ્રહ્મચારીના આદર્શને આ પ્રમાણે નિરૂપિત કરે છે-

युवा स्यात् साधु अध्यापकः,
आशिष्ठः द्रढिष्ठः बलिष्ठः,
तस्य एव सर्वा पृथिवी वित्तपूर्णा स्यात् ॥

અર્થાત્- (૧) તરુણ બ્રહ્મચારીએ વિદ્યાભ્યાસમાં ખૂબ ધ્યાન આપવું જોઇએ

(૨) તે અનુશાસન-પ્રિય, શિસ્તબદ્ધ હોવો જોઇએ.

(૩) તે દૃઢ-નિશ્ચયી અર્થાત્ દૃઢ-સંકલ્પ હોવો જોઇએ.

(૪) તે શારીરિક દૃષ્ટિથી દૃઢ, પુષ્ટ, બલિષ્ઠ હોવો જોઇએ.

આવા તપસ્વી બ્રહ્મચારીને પૃથિવીની સમસ્ત સંપદા પ્રાપ્ત થાય છે.

આવો તપોદીપ્ત અને વિદ્યાવાન્ બ્રહ્મચારી પોતાનો ગુરુકુલવાસ સમાપ્ત કરીને, સ્નાતક બનીને જ્યારે દેશમાં પાછો આવે છે ત્યારે દેશના વિદ્વાનો અને માન્ય પુરુષો તેનું અભિનંદન કરે છે. સ્વાગત કરે છે, કે આજે આપણા રાષ્ટ્રનો એક તપઃપૂત બ્રહ્મચારી આપણી વચ્ચે આવી રહ્યો છે. અથર્વવેદ વર્ણન કરે છે.

तं जातं द्रष्टुं अभिसंयन्ति देवाः ।

જ્યારે બાલકનો વેદારંભ સંસ્કાર અર્થાત ગુરુકુલ-પ્રવેશનો વિધિ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેના વડીલો તરફથી બ્રહ્મચારીની આચાર સંહિતા તરીકે આ પ્રમાણે ઉપદેશ અને આદેશ આપવામાં આવે છે-

૧ આજથી તું બ્રહ્મચર્ય વ્રતમાં દીક્ષિત થાય છે.
૨ તારે સંધ્યોપાસના અને ભોજન પહેલાં શુદ્ધ જલનું આચમન કરવું જોઇએ.
૩ ખાલી બેસવું નહિ સદા કર્મ-પરાયણ રહેવું.
૪ દિવસે સૂવું નહિં
૫ આચાર્ય પાસે વેદ-વિદ્યા અને બીજી વિદ્યાઓ અને શાસ્ત્રો ભણવા.
૬ બાર વર્ષ સુધી વેદ-શાસ્ત્રની એક એક શાખા માટે બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરવું.
૭ ક્રોધ અને અસત્ય ભાષણ કરવું નહિં.
૮ દુરાચારથી દૂર રહેવું.

૯ કોમલ પથારી અને પલંગ વગેરે ઉપર સૂવું નહિં. તારે માટે ભૂમિ-શય્યા જ સારી કહેવાય.

૧૦ ગાન-તાન અને મોજ-મજાના જલસા કરવા નહિં.

૧૧ સુગંધ અને અંજન વિગેરેનું સેવન કરવું નહિં.

૧૨ અતિસ્નાન, અતિભોજન, અતિનિદ્રા, અતિજાગરણ, નિંદા, લોભ, મોહ, ભય, શોક, વિગેરે નહિં કરવા.

૧૩ નિત્ય બ્રાહ્મ-મુહૂર્તમાં ઉઠીને શૌચ, દંતધાવન, આસન, સ્નાન વિગેરે નિત્યકર્મોમાં પ્રમાદ કરવો નહિં.

૧૪ ક્ષૌરકર્મ કરાવવું નહિં.

૧૫ બેલગાડી, ઘોડાગાડી, હાથી, ઉંટ વગેરેની સવારી કરવી નહિં.

૧૬ માંસ ભોજન, રૂક્ષ આહાર મદ્ય-સેવન અને વિલાસ-પૂર્ણ ઉજાણી કરવી નહિં.

૧૭ નગર-નિવાસ અને છત્ર-ધારણ નહિં કરવા. પગરખાં નહિં પહેરવાં

૧૮ પોતાના શરીર અને મનને સર્વ રીતે પવિત્ર રાખી બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન કરવું.

૧૯ સદા સંયમપૂર્ણ આહાર-વિહાર કરતાં વિદ્યાની ઉપાસના કરવી.

૨૦ સદ્વર્તન, અલ્પભાષણ અને સંસ્કારિતા માટે પ્રયત્ન કરવો.

૨૧ માતા, પિતા આચાર્ય અને અતિથિને દેવ-સમાન ગણવા.

૨૨ મેખલા એટલે કૌપીન ધારણ કરવી.

૨૩ ગુરુજીના હોમ-કર્મ માટે સમિધાઓ લાવવી તથા આચાર્યના બીજા પ્રિયકર્મો કરતા રહેવું.

૨૪ આચાર્યના અધર્માચરણનું અનુકરણ કરવું નહિં.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્‌માં સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. **स्वाध्याय-प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।** અર્થાત્ પોતે જ્ઞાનવાન્ થઇને લોકોમાં જ્ઞાનના વિસ્તાર અને પ્રચાર માટે પ્રગતિશીલ રહેવું તેની સાથે **ऋत, सत्य, तप, दम, शम, अग्निहोत्र** અને **समाज-सेवा** વિગેરે માટે ખાસ આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો છે.

ऋतं च स्वाध्याय प्रवचने च ।
सत्यं च स्वाध्याय-प्रवचने च ।
तपश्च स्वाध्याय-प्रवचने च ।
दमश्च स्वाध्याय-प्रवचने च ।
शमश्च स्वाध्याय-प्रवचने च ।
अग्निश्च स्वाध्याय-प्रवचने च ।
मानुषं च स्वाध्याय-प्रवचने च ।

દમ એટલે બાહ્યઇંદ્રિયોનું દમન. શંકરાચાર્યજી દમની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે.

निग्रहो बाह्य वृत्तीना-
दम इत्यभिधीयते ।

મહર્ષિ વેદવ્યાસ પણ એમજ બતાવે છે **मनसो दमनं दमः ।** **शम** એટલે અન્તઃકરણની વૃત્તિઓનું શમન **शमः चित्त-प्रशान्तता ॥**

સ્મૃતિકાર મનુ મહારાજ પણ ઉપનિષદ્‌ની આચાર સંહિતાનું પૂર્ણપણે સમર્થન કરે છે-

वर्जयेन्मधु मांसं च गंधं माल्यं रसांस्त्रियः ।
शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥
अभ्यंगं भजनं चाक्ष्णोः उपानच्छत्र धारणम् ।
कामं क्रोधं च मोहं च नर्तनं गीत वादनम् ॥

शूद्रं च जनवादं च, परिवादं तथाऽनृतम् ।
स्त्रीणां च प्रेक्षणालंभं, उपघातं परस्य च ॥

આવી તપસ્યાઓથી બ્રહ્મચારી જ્ઞાન અને બલના તેજથી દીપી ઊઠે છે. પોતાની પ્રજ્ઞા, શીલ, ચારિત્ર્ય અને તપ વડે તે આખા રાષ્ટ્ર માટે અભિમાનનો વિષય બને છે.

ꕥ

સાંદીપની ગુરુજીના આશ્રમમાં ભણેલા સુદામાજી જ્યારે પોતાના સહપાઠી દ્વારકાધિપતિ શ્રીકૃષ્ણજી પાસે ગયા હતા, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણજીએ એમને ખાસ પૂછ્યું હતું–હે મિત્રવર, આપણે સાથે સાથે ગુરુકુલમાં ભણતા, તે ગુરુકુલ-નિવાસના દિવસો તને સાંભરે છે ? તે આશ્રમ, જ્યાં ભણીને દ્વિજ અંધકારને પાર કરે છે.

શ્રીમદ્‌ભાગવતકાર આ પ્રસંગનું મનોરમ વર્ણન કરે છે–

कच्चिद् गुरुकुले वासं
ब्रह्मन् स्मरसि नौ यतः ।
द्विजो विज्ञाय विज्ञेयं
तमसः पारमश्नुते ॥

આમ બધાં જ ઉપનિષદો આચાર્ય અને બ્રહ્મચારીની મધુર સંસ્કૃતિથી મહેંકી રહ્યાં છે.

आयुः तेजो बलं वीर्यम्
प्रज्ञा श्रीश्च महायशः ।
पुण्यं सुप्रीति मत्वं च
प्राप्यते ब्रह्मचर्यया ॥

ꕥ

વિષયમાત્રનો નિરોધ એ જ બ્રહ્મચર્ય છે. જે બીજી ઇન્દ્રિયોને જ્યાં ત્યાં ભમવા દઈ એક જ ઇન્દ્રિયને રોકવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તે નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરે છે.....બ્રહ્મચર્ય એટલે બ્રહ્મની-સત્યની શોધમાં, ચર્યા એટલે કે એને લગતો આચાર.

—ગાંધીજી

ꕥ

શમ (મનની શાંતિ), દમ (ઇન્દ્રિયોનું દમન), તપ, શૌચ (પવિત્રતા), ક્ષાંતિ (ક્ષમા), આર્જવ (વિચાર, વાણી અને વર્તનની એકતા), જ્ઞાન (પરમાત્મા સંબંધી જ્ઞાન), વિજ્ઞાન (પરમાત્મા સંબંધી અનુભવ), અને આસ્તિકતા (શ્રદ્ધા) એ સ્વભાવથી જ બ્રાહ્મણના કર્મો છે.

—ગીતા

શ્રીમતી તારાબહેન એચ. દવે B. A.
અધ્યાપિકા, આર્ય કન્યા ગુરુકુલ

ચકવાને સંસ્કૃતમાં ચક્રવાક પક્ષી કહે છે. આ પક્ષીના પાત્રનો પ્રતીક તરીકે સુંદર વિનિયોગ કરી કવિએ અહીં ધ્વન્યાત્મક નિરૂપણ કર્યું છે.

કવિસમયના આ પાત્રો–ચક્રવાક અને ચક્રવાકીને ગાઢ પ્રેમ છે. પરંતુ, તેમને દૈવનો શાપ છે કે દિવસે તેઓ ભેગાં રહી ક્રીડા કરી શકે, પણ રાત્રે તેમને અનિવાર્યપણે છૂટાં પડવું પડે. ચંદ્રનો શીતળ પ્રકાશ તેમને દઝાડે બાળે. તેથી બન્ને પંખી નદીના સામસામે કાંઠે બેસી રુદનની આર્ત્ત ચીસો પાડયા જ કરે છે.

મિલન શક્ય નથી, અને વિરહયાતના સહી જતી નથી.

કવિશ્રી કાન્તે આ માન્યતાને અનુલક્ષીને 'ચક્રવાકમિથુન' નામે એક ઉત્તમ ખંડકાવ્યની રચના કરી છે. ચક્રવાકયુગલના પાત્રપ્રતીક દ્વારા જીવનમાં પ્રણયની તૃષા, ઝંખના, અતૃપ્તિ અને કરુણતાનું દર્શન કરાવ્યું છે; દૈવની ગહનલીલા કે વિધિવક્રતાનું વેધક નિરૂપણ કર્યું છે.

કાવ્યના આરંભમાં નદીતટ અને પર્વતરાજિનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે.

પ્રસરી રહી ચોપાસ,
શાખાઓ શૈલ રાજની.
ન જણાય જશે કેવી,
સંધ્યા એ મધ્ય આજની !

ભાવિ આગાહીનું પણ અત્રે ગમગીન સૂચન થયેલું છે. ચક્રવાકયુગલની અનેક પ્રકારની

હે ચકવા !

હે ચકવા, મત રોય, તુંથી હું દુઃખિયો ઘણો,
પણ આંસુ આંખ ન જોય, મર ફાટે આખું હૃદય.

રાત પ્રહરની ચાર. કેવળ આડી તાહરે,
જુગ જુગની લંગાર, હું ને પ્રિય બિચ, બંધવા !

રુવે ન વ્હાણો વાય, ચકવા, સાદી વાત એ,
સૂર ઊગે નિશ જાય, એ કળ હાથ કશે અને ?

એ કળ આવે હાથ, તે તટ આ તટ જો મળે,
કે જો આવે બાથ સૂરજ, રેણુ નહીં પડે.

સૂરજ સહે ન રેણુ, હોય ન તટ આકાશને,
ચકવા, ઉરનાં વ્હેણ મળતાં દધિ, વ્હેવું મટે

વ્હેણ નહીં, નહીં પૂર, ઓસરવું વધવું નહીં,
જલસાગર ચકચૂર, કેવલ લ્હેર છલી રહી.

—સુન્દરમ્

કવિશ્રી સુન્દરમ્ ગુજરાતી સાહિત્યના એક સમર્થ અને પ્રતિષ્ઠિત કવિ છે. તેમના 'યાત્રા' કાવ્યસંગ્રહમાં આધ્યાત્મિક અનુભૂતિનાં અનેક કાવ્યો જોવા મળે છે; પાર્થિવ પ્રેમને બદલે અપાર્થિવ પ્રેમનાં, પ્રભુમિલનના કે ઝંખનાના ગીતો જોવા મળે છે. પ્રેયને બદલે શ્રેય તત્વની ઝંખના કે ઝાંખી અને તેની અભિવ્યકિત અનેક કાવ્યોમાં ચોટદાર અને હૃદયંગમ વાણીમાં થયેલી છે.

'હે ચકવા !' કાવ્યમાં પણ સાદી–સરળ અને છતાં મધુર પદાવલીમાં કવિએ એક ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિનું લાઘવપૂર્વક નિરૂપણ કર્યું છે.

ભારતના વડાપ્રધાન શ્રીમતી ઇંદીરા ગાંધી તથા
ગુજરાતના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી હિતેન્દ્રભાઇ દેશાઇને
ભારતમંદિરનું દર્શન કરાવતાં સંસ્થાના આચાર્યા
શ્રી મવિતાબહેન મહેતા (૧૯૬૭)

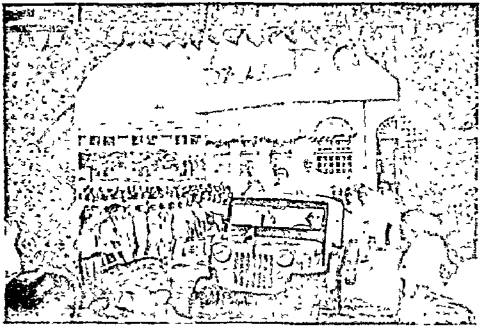

તારા-મંદિરની મુલાકાત લઇને ભારત-મંદિરને દર્શને
જતાં મા. શ્રી ઇંદિરા ગાંધી પૂજ્ય દીદી સાથે.

वडाप्रधान श्रीमती इन्दिरा गांधी के आशीर्वचन

गांधीजी और नहेरुजी दोनों ही लड़कियों की शिक्षा को महत्व देते थे । उन्होंने भारतीय महिला के लिये बहुत से
द्वार खोले । आगे बढ़ना और देश को बढ़ाना, यह देश की महिलाओं का कर्तव्य है । इसके लिए शिक्षा, स्वास्थ्य, अनुशासन
और कला सब ही की आवश्यकता है । साथ ही साथ देश-सेवा की भावना और अपने देश की सभ्यता की पहचान भी चाहिये ।
यह संस्था देखकर खुशी हुई । मविताबहन को इस सुन्दर कार्य के लिए बधाई देती हूँ ।
ता. २५-९-१९६७

इन्दिरा गांधी

ભારતના વડાપ્રધાન શ્રીમતી ઈંદિરા ગાંધી સંસ્થાની મુલાકાતે પધારતાં
સંસ્થાનું દર્શન કરાવતાં પ. દીદી (૧૯૬૭)

શ્રી જવાહરલાલ નેહરૂ આકાશ–ગૃહના દર્શન કરી ભાવભીની વિદાય લેતાં ભારતના
વડાપ્રધાન તથા ગુજરાત રાજ્યના વડાપ્રધાન વચ્ચે આચાર્યા શ્રી. દીદી.

ક્રીડા કવિ આલેખે છે. બીજી તરફ દિવસને અંતે સંધ્યાના ઓળા ઊતરી રહ્યા છે. આનંદ ઉલ્લાસમાં મગ્ન આ નિષ્પાપ યુગલ વિરહસંભવને જાણે ભૂલી ગયું હતું. સંધ્યા થતાં જ તેનું સ્મરણ દિલમાં મુંઝવણ પેદા કરે છે. આ વિરહનો કદી અંત જ નહીં ? ભોળી ચકવાકી પોતાના દયિત ચકવાક કને ફરિયાદ કરે છે, અને આર્જવપૂર્વક વિનવે છે.

પાષાણોમાં નહીં નહીં હવે
આપણે નાથ રહેવું !
ચાલો એવા સ્થલમહીં,
વસે સૂર્ય જેમાં સદૈવ !

ધીર ચક્રવાક ઉત્તર આપે છે :–

લાંબા છે જ્યાં દિન પ્રિય સખિ !
રાત્રિએ દીર્ઘ તેવી !
આ ઐશ્વર્યે પ્રણયસુખની
હાય ! આશા જ કેવી !

અંતમાં, વિરહથી વાજ આવી ગયેલું આ વ્યથિત યુગલ સૂર્યના પ્રકાશને જોવા માટે ઊંચે ને ઊંચે આકાશમાં ચઢે છે. અને સૂર્ય અસ્ત થતાં નીચે પડતું મૂકે છે

અમિત એ અવકાશ તણી મહીં
ક્યહીં અચેતન એક દિસે નહીં !

કાવ્યનો અહીં કરુણ અંત આવે છે. આ રીતે કવિનું વિશિષ્ટ પ્રણયદર્શન આ કાવ્યમાં વ્યક્ત થયું છે.

પ્રણયની પણ તૃપ્તિ થતી નથી.
પ્રણયની અભિલાષ જતી નથી.

કાવ્યનો સૂર નિરાશા અને દર્દનો છે, અતૃપ્તિનો છે. જ્યારે સુન્દરમ્‌ના કાવ્યનો સૂર સમાધાનનો છે. દૈવના શાપ કે કરુણતા વિશે કશી ફરિયાદ નથી. કાન્તનું કાવ્ય વૃત્તવૈવિધ્ય-યુક્ત સુદીર્ઘ ખંડકાવ્ય છે, જ્યારે સુન્દરમ્ કૃત આ કાવ્ય માત્ર એક જ છંદમાં વહેતું, સરળ બાનીયુક્ત ચિંતનાત્મક ઊર્મિકાવ્ય છે. બંને કાવ્ય વચ્ચે આકૃતિ અને દર્શનની બાબતમાં ઘણો તફાવત છે. એક જ પાત્રપ્રતીકને અનુલક્ષીને જુદા જુદા કવિઓ કેવી પોતાની વિશિષ્ટ અનુભૂતિને અભિવ્યક્ત કરે છે, તે બંને કાવ્ય સાથે વાંચતા પ્રતીત થાય છે.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ આ કાવ્યપણ વિરહવેદનાને વાચા આપતું જણાય.

હે ચકવા ! તું થી હું દુઃખિયો ઘણો.
તથા
જુગજુગની લંગાર, હું ને પ્રિય બિચ બંધવા !

એ પંક્તિઓમાં જાણે પત્નીવિયોગે ઝૂરતા કવિહૃદયની અંતર્ગૂઢધનવ્યથા છલકાય છે. પ્રેમીજનને પોતાના પ્રિયપાત્રના વિરહની ક્ષણેક્ષણ યુગ યુગ જેવડી દીર્ઘને દુઃખપૂર્ણ લાગે છે.

પંતુ કાવ્યમાં માત્ર પ્રણયદર્દનું જ નિરુપણ નથી. કાવ્યમાંથી આધ્યાત્મિક અર્થ પણ નિષ્પન્ન થાય છે. કવિ અને ચકવાક બંને અહીં જીવાત્માના પ્રતીકો બનીને આવે છે, એમ ઘટાવી શકાય. ચકવાક અબૂધ–અજ્ઞાન જીવ છે. કવિ જ્ઞાનદૃષ્ટિએ સમધાન મેળવી, આનંદના બૃહત્‌સાગરમાં, પ્રેમના મહોદધિમાં ડૂબી જાય છે, લીન બની જાય છે.

જીવાત્મા શિવતત્વથી–બ્રહ્મતત્વથી વિખૂટો પડી ગયો છે. ચૈતન્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મસિંધુમાં ભળી જવાની તેને તીવ્ર લગની લાગી છે. જળવિણ જેમ મત્સ્ય તરફડે તેમ તે તરફડે છે.

દુન્યવી પ્રણયઅર્થે તરફડતા ચક્વાકના તરફડાટ કરતાં આ વધુ ઘેરો અને તીવ્ર

તરફડાટ છે. એટલે કવિ ધૈર્ય અને સંયમપૂર્વક અબૂધ ચકવાકને સમાશ્વાસન આપે છે. "તારે તો માત્ર ચાર પ્રહરનો વિયોગ છે. મારે તો યુગોનું છેટું પડી ગયું છે. અશ્રુ સાર્યે શું વળે ? રુદનથી કંઇ સવાર પડી જવાનું નથી. 'સૂર ઊગે નિશ જાય.' સૂર્ય ઊગશે ત્યારે નિશા–રાત્રિ આપોઆપ ચાલી જવાની છે."

અહીં રાત્રિ કે અંધકાર એ અજ્ઞાનતાનું સૂચન કરે છે. જ્ઞાનપ્રકાશ થતાં જ આપોઆપ શિવનું–બ્રહ્મતત્વનું દર્શન થશે.

માયામાં લિપ્ત અજ્ઞાનજીવના પ્રતીકરૂપ ચકવાકને કવિ જ્ઞાનદષ્ટિથી જોવા આ રીતે પ્રેરે છે. વાસના અને વેદના ખંખેરી નાંખી બ્રહ્મરૂપી પ્રેમપારાવાર સચ્ચિદાનંદના મહોદધિમાં નિત્ય કલ્લોલ કરવાનું સૂચવે છે. જીવનરૂપી નદી બે કિનારા વચ્ચે વહે છે. બે જુદા તટ જ ન હોવા જોઇએ. એમ કયાં બને ? આકાશને તટ નથી. અથવા નદી સમુદ્રમાં ભળી જાય છે પછી ત્યાં જુદાપણું રહેતું નથી.

ચકવા, ઉરનાં વ્હેણુ મળતાં દધિ, વ્હેવું મટે.

સમુદ્ર એટલે બ્રહ્મસિંધુ. જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે કોઇ પટંતર રહેલું છે. એને તત્વજ્ઞાનીઓ માયાનું આવરણ કહે છે. જ્ઞાનનો પ્રકાશ થતાં જીવાત્મા પરમતત્ત્વમાં વિલીન થઇ જાય છે, અખંડ અને નિર્વિકાર બ્રહ્મરૂપી ચૈતન્યસિંધુમાં સચ્ચિદાનંદનો અનુભવ કરી રહે છે. આ ચૈતન્યસિંધુ અંગે અખાની કેટલીક પંક્તિઓનું સ્મરણ થાય છે.

૧ ચિદ્દઆર્ણવ સદા ભરપૂર, અખા,
ઉત્પત્ય, સ્થિતિ, લય, લહેરીપૂર

*

૨ ચૈતન્ય બ્રહ્મ સદોદિત સદા
સહજ કલ્લોલ કરે છે ચિદા !

*

૩ અખા, શમી રહે તું તુજ માંય !

*

૪ ચૈતન્ય સિંધુમાં ઓ રે અખા,
કરો બ્રહ્મકલ્લોક !

આવું ગહન–ગંભીર તત્વજ્ઞાન કવિએ કેવી લલિત–મધુર પદાવલીમાં નિર્દેશ્યું છે !

વ્હેણુ નહીં, નહીં પૂર,
ઓસરવું વધવું નહીં
જલસાગર ચકચૂર
કેવળ લ્હેર છલી રહી.

*

અહો મહાકાળની વાસુકીફણા
હા ! સર્વભક્ષી યમ કેરી યંત્રણા
તથાપિ મૃત્યુ રસનાં નથી–નથી,
સૌંદર્ય ને સ્નેહ અજિત મૃત્યુથી.

—ન્હાનાલાલ

૧૫ મી ઓગસ્ટ (સ્વાતંત્ર્ય દિન)

કુ. શાંતા રાઠોડ, શ્રેણી નવમી

પંદરમી ઓગષ્ટ એ ભારતનો સ્વાતંત્ર્ય દિવસ છે. ૧૯૪૭ની પંદરમી ઓગસ્ટે ભારતે આઝાદી મેળવી, તેનો ઉત્સવ આજ ૨૫ વર્ષથી ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવાય છે. ભારત અંગ્રેજોની ગુલામીમાંથી મુકત થયું. આ આઝાદી પ્રાપ્ત કરવા માટે વર્ષો સુધી અનેક દેશસેવકોએ તપશ્ચર્યા, ભોગ અને બલિદાન આપ્યાં. મહાત્મા ગાંધીજી આ સર્વ દેશભક્તોમાં મોખરે હતા. તદુપરાંત લોકમાન્ય તિલક, ગોખલેજી, લાલા લજપતરાય, બિપિનચંદ્રપાલ, મોતીલાલનહેરુ, જવાહરલાલ નહેરૂ, વલ્લભભાઈ પટેલ, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ, ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી વગેરે અનેક દેશભક્તોનો ઇતિહાસ અનોખો છે.

આપણે જે આઝાદી મેળવી તે જગતમાં ખૂબજ વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. એ આઝાદીની લડત ગાંધીજીએ સત્યને અહિંસાના શસ્ત્રોથી લડી. લોહીનું ટીપું પાડ્યા વિના આવડા મોટા દેશને પરદેશી સત્તાની ચુંગાલમાંથી મુકત કરવો એ આશ્ચર્યકારક બીના કહેવાય શ્રી મેઘાણી કૃત એક કાવ્યની નીચેની પંકિતઓમાં એ પરમ તપસ્વી મહાત્મા ગાંધીજીને અને તેમની સાધનાને–પ્રેરણાને કેવી ઉમદા અંજલી અર્પી છે !

શી રીતે જાગિયો આ
    અજગર સરખો સુપ્ત તોતિંગ દેશ ?
કોની ફૂંકે રૂઝાયા.
    દિલદિલ ભરિયા કલેશ–ધિક્કાર–દ્વેષ ?
કોણે આ ભસ્મપુંજે
    નવીન જીવનની ચેતના–છાંટ છાંટી ?
મુર્દામાં પ્રાણ ફૂંક્યા
    મુલક મુલકની વિસ્મયે આંખ ફાટી ?

('યુગવંદના')

ગાંધીજીએ મારવાને બદલે મરવાનો, ભોગ આપવાનો, બલિદાન આપવાનો, મંત્ર સૌને શીખવ્યો આ વિશિષ્ટ ક્રાંતિકારક યુદ્ધનો ઇતિહાસ ખૂબજ ભવ્ય, જ્વલંત અને તેજસ્વી છે. સત્યાગ્રહના આન્દોલનો, મહાપુરુષોના જેલગમન–ગાંધીજીના ઉપવાસ વગેરેથી રોમાંચક અને ભરચક છે. આ યુદ્ધથી હિંસા ઉપર અહિંસાએ વિજય મેળવ્યો. માતા વસુંધરા કૃતાર્થ થઈ

મળ્યું તુ જગત આપને કેવું, બાપુ ?
પરાધીન, નિષ્પ્રાણ, દૈન્યે કુમેલું !
અને કેવું અમને જગત આપ્યું આપે ?
નવા પ્રાણથી મુકિતના થગગને જે ?
તમે જે રીતે જે કરી આ શક્યાં તે
કરી કોણ ક્યારે કદીયે શક્યું છે ?

(મનસુખલાલ ઝવેરી)

આ રીતે આપણો સ્વાતંત્ર્ય દિન ખૂબ જ ઉજ્જવળ અને ગૌરવાન્વિત છે. કેદખાનામાં સુવર્ણની થાળીમાં મિષ્ટાન્ન મળે તો પણ શા કામનું ? ભલે માટીના વાસણમાં સાદુ ભોજન મળે પણ સ્વતંત્રતા તે સ્વતંત્રતા. એની મીઠાશ કોઇ ઓર છે. કવિ મેઘાણીની પંકિતઓમાં :–

તારા નામમાં, ઓ સ્વતંત્રતા,
મીઠી આ શી વત્સલતા ભરી !
મુરદાં મસાણેથી જાગતાં
એવી શબ્દમાં શી સુધા ભરી !

✲

મારા દેશના સહુ શોષિતો
દુનિયાના પીડિતો–તાપિતો
ખુણે ખુણે ગાય તારાં ગીતો
એનાં ભૂખ્યાં પેટ છતાં એને
કેવી મોંઘી તું કેવડી માવડી !

('યુગવંદના')

ભારતની રાજધાની દિલ્હીમાં આ દિવસે મોટી પેરેડ યોજાય છે. લાલકિલ્લા ઉપર જાહેર ધ્વજવંદન થાય છે લાખોની મેદની ઉત્સાહ-પૂર્વક આ શુભ દિવસે ધ્વજવંદન કરે છે. આપણા પ્રથમ વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુએ આરંભના પંદરેક વર્ષ દેશનું સુકાન સંભાળ્યું દરવર્ષે ૧૫મી ઓગસ્ટે તેઓ ધ્વજારોહણ કરતા. ને ઉમદા ભાષણ આપતા. એ ભાષણો ખૂબ પ્રેરક અને જોશીલા છે. દેશાભિમાન યુકત છે. ત્યારપછી વડાપ્રધાન લાલબહાદુર શાસ્ત્રીજીએ બે વર્ષ ૧૫મી ઓગસ્ટે ધ્વજા-રોહણ કરી ખૂબ ગૌરવશાળી ભાષણો આપ્યાં છે. છેલ્લાં છ–સાત વર્ષથી ભારતના સર્વોચ્ચ સ્થાને બિરાજતાં પ્રથમ મહિલા વડાપ્રધાન શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધી લાલકિલ્લા ઉપર ધ્વજ ફરકાવે છે અને દેશને એકતા, સંપ, સહકાર, અને પ્રગતિનો સંદેશો આપે છે. આકાશમાંથી હેલીકોપ્ટરો અને વિમાન મારફત પુષ્પવર્ષા થાય છે. નીચે ભૂમિ ઉપર તોપના અવાજોની સલામી, વિવિધ વાદ્યોના ઉત્તેજક સૂરો, સઘળું વાતાવરણ જીવંત, ઉત્સાહી, પ્રેરક અને હર્ષોન્માદી હોય છે.

ભારતના શહેરે શહેરમાં, નગરે નગરમાં નાના ગામડે ગામડે ધ્વજારોહક્રિયા થાય છે. આનંદોત્સવ યોજાય છે. પ્રવચનો થાય છે. મનોરંજન કાર્યક્રમો ગોઠવાય છે. રાત્રે રોશની હરીફાઇઓ યોજાય છે. નગરનાં મકાનો, જાહેર સંસ્થાઓ સુશોભિત બને છે. આકાશવાણી પરથી ભારતની આઝાદીના બુલંદ ગીતોના સૂર વહેતા મૂકાય છે.

અપૂર્વ અને અનોખું જુસ્સાદાર વાતાવરણ સર્જાય છે. 'જનગણ મન અધિનાયક જય હે !'ના બુલંદ સ્વરોથી આકાશ અને ધરતી ગાજી અને ગૂંજી ઊઠે છે. શાળા-મહાશાળાઓમાં—

'ભારત માતા કી જય'
'મહાત્મા ગાંધીજી કી જય'
'જવાહરલાલ કી જય'
'આરામ હરામ હૈ !'
'લાલબહાદુર શાસ્ત્રી કી જય'
'જય જવાન ! જય કિસાન !'
'ઇન્દિરા ગાંધી કી જય,'
'વીર શહીદો અમર રહો !'
'વંદે માતરમ્....વંદે માતરમ્'

વગેરે નારા અને નાદથી વાતાવરણ ઘોષિત બને છે.

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ છે કે તેણે યોગ્ય સમયે ઝંડાવંદન કરવું, દેશભક્તિ દર્શાવવી રાષ્ટ્રની શાન જાળવવી, અને ગૌરવને અક્ષત રાખવું. કેમકે આ વિજયનો, માંગલ્યનો, ધન્યતાનો દિવસ છે. આપણા ત્રિરંગી ઝંડાની શાન હમેંશા બઢતી રહો, આકાશમાં તે ઊંચેને ઊંચે ફરકયા કરો, ભારતના ગૌરવ અને પ્રતાપને, પ્રભાવ અને પ્રગતિને દીપાવ્યા કરો એજ પ્રાર્થના.

વિજયી વિશ્વ ત્રિરંગા પ્યારા
ઝંડા ઊંચા રહે હમારા.

*

સપ્નસિંધુની અંજલિ વહેતો
સમીરણ તુજને ભેટે.

ખંડખંડની આશિષ છોળો
ઉદધિ-તરંગો છાંટે.
ઝંડા ! થાકેલા જગનો
દીસે છે તું આશા દીવડો !

※

નીલગગનથી હાથ ઝુલાવી
વિશ્વ નિમંત્રણ દેતો.
પીડિત જનની બાંધવતાના
શુભ સંદેશા કહેતો
ઝંડા ! કરજે જગતેડાં
પ્રજા સઘળીના અહીં મેળા

※

કુમળા બાળ, કિશોર, બુઝર્ગો
સહુ તુજ કાજે ધાયાં
નર નારી નિર્ધન-ધનવંતો
એ સબ ભેદ ભુલાયાં
ઝંડા સાહિદ રહેજે, હો !
રૂધિરનાં બિન્દુ બિન્દુ તણો

※

તું સાચું અમ કલ્પતરુવર·
મુક્તિફળ તુજ ડાળે,
તારી શીત સુગંધી નથી કો
માનસ-સરની-પાળે

ઝંડા ! જુગ જુગ પાંગરજે,
સુગંધી·ભૂતલ પર ભરજે !

※

આઠે પહોર હુંકારા કરતો
જાગ્રત રહે ઉમંગી !
સાવધ રહેજે ! પહેરો દેજે,
અમે ન રહીએ ઊંઘી
ઝંડા ! સ્વરાજ્યના સંત્રી
રહો તુજ ઝાલર રણઝણતી !

※

(કવિ મેઘાણી : 'યુગવંદના')

※

ચિંતનકણિકાઓ.

ભોજન કેવળ શરીર યાત્રાને અર્થે હોય, ભોગને અર્થે કદી નહિ. તેથી તે ઓસડ સમજીને સંયમ પૂર્વક લેવાની જરૂર છે.

※

આપણે બાહ્ય ભયથી મુક્તિ મેળવવી છે. પણ અંતરમાં જે શત્રુ રહ્યાં છે, તેનાથી તો ડરીને જ ચાલવાનું છે.....એને જીતી લઈએ તો બાહ્ય ભયોનો ઉપદ્રવ એની મેળે મટે.

※

ધર્મનું મૂળ એક છે, જેમ વૃક્ષનું. પણ તેને પાંદડા અસંખ્ય છે.

※

દેહ આપણો નથી, એ આપણને મળેલું સંપેતરું છે. જેમ રૂપિયો તેમ દેહ, સારા કામમાં ખરચવો ઘટે. --ગાંધીજી

મારા દેશના સહુ શોષિતો
દુનિયાના પીડિતો–તાપિતો
ખુણે ખુણે ગાય તારાં ગીતો
એનાં ભૂખ્યાં પેટ છતાં એને
કેવી મોંઘી તું કેવડી માવડી !

('યુગવંદના')

ભારતની રાજધાની દિલ્હીમાં આ દિવસે મોટી પેરેડ યોજાય છે. લાલકિલ્લા ઉપર જાહેર ધ્વજવંદન થાય છે લાખોની મેદની ઉત્સાહ-પૂર્વક આ શુભ દિવસે ધ્વજવંદન કરે છે. આપણા પ્રથમ વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુએ આરંભના પંદરેક વર્ષ દેશનું સુકાન સંભાળ્યું દરવર્ષે ૧૫મી ઓગસ્ટે તેઓ ધ્વજારોહણ કરતા. ને ઉમદા ભાષણ આપતા. એ ભાષણો ખૂબ પ્રેરક અને જોશીલા છે. દેશાભિમાન યુકત છે. ત્યારપછી વડાપ્રધાન લાલબહાદુર શાસ્ત્રીજીએ બે વર્ષ ૧૫મી ઓગસ્ટે ધ્વજા-રોહણ કરી ખૂબ ગૌરવશાળી ભાષણો આપ્યાં છે. છેલ્લાં છ–સાત વર્ષથી ભારતના સર્વોચ્ચ સ્થાને બિરાજતાં પ્રથમ મહિલા વડાપ્રધાન શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધી લાલકિલ્લા ઉપર ધ્વજ ફરકાવે છે અને દેશને એકતા, સંપ, સહકાર, અને પ્રગતિનો સંદેશો આપે છે. આકાશમાંથી હેલીકોપ્ટરો અને વિમાન મારફત પુષ્પવર્ષા થાય છે. નીચે ભૂમિ ઉપર તોપના અવાજોની સલામી, વિવિધ વાદ્યોના ઉત્તેજક સૂરો, સઘળું વાતાવરણ જીવંત, ઉત્સાહી, પ્રેરક અને હર્ષોન્માદી હોય છે.

ભારતના શહેરે શહેરમાં, નગરે નગરમાં નાના ગામડે ગામડે ધ્વજારોહક્રિયા થાય છે. આનંદોત્સવ યોજાય છે. પ્રવચનો થાય છે. મનોરંજન કાર્યક્રમો ગોઠવાય છે. રાત્રે રોશની હરીફાઇઓ યોજાય છે. નગરનાં મકાનો, જાહેર સંસ્થાઓ સુશોભિત બને છે. આકાશવાણી પરથી ભારતની આઝાદીના બુલંદ ગીતોના સૂર વહેતા મૂકાય છે.

અપૂર્વ અને અનોખું જુસ્સાદાર વાતાવરણ સર્જાય છે. 'જનગણ મન અધિનાયક જય હે !'ના બુલંદ સ્વરોથી આકાશ અને ધરતી ગાજી અને ગૂંજી ઊઠે છે. શાળા-મહાશાળાઓમાં—

'ભારત માતા કી જય'
'મહાત્મા ગાંધીજી કી જય'
'જવાહરલાલ કી જય'
'આરામ હરામ હૈ !'
'લાલબહાદુર શાસ્ત્રી કી જય'
'જય જવાન ! જય કિસાન !'
'ઇન્દિરા ગાંધી કી જય,'
'વીર શહીદો અમર રહો !'
'વંદે માતરમ્....વંદે માતરમ્'

વગેરે નારા અને નાદથી વાતાવરણ ઘોષિત બને છે.

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ છે કે તેણે યોગ્ય સમયે ઝંડાવંદન કરવું, દેશભકિત દર્શાવવી રાષ્ટ્રની શાન જાળવવી, અને ગૌરવને અક્ષત રાખવું. કેમકે આ વિજયનો, માંગલ્યનો, ધન્યતાનો દિવસ છે. આપણા ત્રિરંગી ઝંડાની શાન હમેંશા બઢતી રહો, આકાશમાં તે ઊંચેને ઊંચે ફરકયા કરો, ભારતના ગૌરવ અને પ્રતાપને, પ્રભાવ અને પ્રગતિને દીપાવ્યા કરો એજ પ્રાર્થના.

વિજયી વિશ્વ ત્રિરંગા પ્યારા
ઝંડા ઊંચા રહે હમારા.

*

સપ્તસિંધુની અંજલિ વહેતો
સમીરણ તુજને ભેટે.

અંડખંડની આશિષ છોળો
ઉદધિ તરંગો છાંટે.
ઝંડા ! થાકેલા જગનો
દીસે છે તું આશા દીવડો !

❊

નીલગગનથી હાથ ઝુલાવી
વિશ્વ નિમંત્રણ દેતો.
પીડિત જનની બાંધવતાના
શુભ સંદેશા કહેતો
ઝંડા ! કરજે જગતેડાં
પ્રજા સઘળીના અહીં મેળા

❊

કુમળા બાળ, કિશોર, બુઝર્ગો
સહુ તુજ કાજે ધાયાં
નર નારી નિર્ધન–ધનવંતો
એ સબ ભેદ ભુલાયાં
ઝંડા સાહિદ રહેજે, હો !
રૂધિરનાં બિન્દુ બિન્દુ તણો

❊

તું સાચું અમ કલ્પતરુવર
મુક્તિફળ તુજ ડાળે,
તારી શીત સુગંધી નથી કો
માનસ–સરની–પાળે

ઝંડા ! જુગ જુગ પાંગરજે,
સુગંધી ભૂતલ પર ભરજે !

❊

આઠે પહોર હુંકારા કરતો
જાગ્રત રહે ઉમંગી !

સાવધ રહેજે ! પહેરો દેજે,
અમે ન રહીએ ઊંઘી

ઝંડા ! સ્વરાજ્યના સંત્રી
રહો તુજ ઝાલર રણઝણતી !

❊

(કવિ મેઘાણી : 'યુગવંદના')

❊

ચિંતનકણિકાઓ.

ભોજન કેવળ શરીર યાત્રાને અર્થે હોય, ભોગને અર્થે કદી નહિ. તેથી તે ઓસડ સમજીને સંયમ પૂર્વક લેવાની જરૂર છે.

❊

આપણે બાહ્ય ભયથી મુક્તિ મેળવવી છે. પણ અંતરમાં જે શત્રુ રહ્યાં છે, તેનાથી તો ડરીને જ ચાલવાનું છે.....એને જીતી લઈએ તો બાહ્ય ભયોનો ઉપદ્રવ એની મેળે મટે.

❊

ધર્મનું મૂળ એક છે, જેમ વૃક્ષનું. પણ તેને પાંદડા અસંખ્ય છે.

❊

દેહ આપણો નથી, એ આપણને મળેલું સંપેતરું છે. જેમ રૂપિયો તેમ દેહ, સારા કામમાં ખરચવો ઘટે. ––ગાંધીજી

'ચિત્રાંગદા' નું પ્રણયદર્શન

પ્રો. એચ. એચ. દવે. M. A.
પ્રાધ્યાપક, ગુરુકુલ મહિલા કૉલેજ, પોરબંદર.

બહુરત્ના વસુન્ધરા ભારતમાતાએ ઉત્પન્ન કરેલ અનેક નવરત્નોમાંના એક મહર્ષિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર હતા. ભારતીય કળા, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિમાં તેમનું પ્રદાન અસાધારણ છે તેમની સર્જકપ્રતિભાના પરિપાકરૂપ તેમની ઉત્તમ સાહિત્ય કૃતિઓએ વિશ્વમાં આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેમના સાહિત્ય સર્જનમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉચ્ચ સનાતન મૂલ્યોનો આવિષ્કાર થયેલો જોવા મળે છે તેમની પ્રતિભા સર્વતોમુખી હતી તેઓ કવિ અને કલાકાર હતા, સ્રષ્ટા સાથે જ એક મહાન દ્રષ્ટા પણ હતા. સંસ્કૃતમાં કવિને ઋષિ કહેવામાં આવ્યો છે. **कविर्मनीषि परिभूः स्वयंभूः** કવિવર ટાગોર એક એવા મનીષિ હતા, માનવજીવનના ઊંડા અભ્યાસી અને સમર્થ ચિંતક હતા. માનવજીવનનું માંગલ્ય શામાં રહેલું છે. તે તેમની તેજસ્વી પ્રભાવશાળી પ્રજ્ઞા જોઈ શકતી. એવી પ્રજ્ઞાને જ સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ પ્રતિભા કહી છે. **प्रज्ञा नवनवोन्मेष शालिनी प्रतिभा मता ।**

આવા પ્રજ્ઞાવંત કવિની એક કૃતિ 'ચિત્રાંગદા' માં માનવજીવનના એક સર્વવ્યાપક તત્ત્વ–પ્રેમનું આદર્શ દર્શન આપણને જોવા મળે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો 'ચિત્રાંગદા' એ પ્રણયના અમર ઉદ્‌ગાતાનું સર્જન છે. તે કવિવર ટાગોર 'ચિત્રાંગદા'ના સાત દૃશ્યોમાં સાધે છે. અને નાટકો કાવ્યનો રસાનુભવ કરાવે છે.

આમ તો, સ્નેહનું કે પ્રણયનું નિરૂપણ લગભગ ઘણા કવિઓના ટૂંકા ઊર્મિકાવ્ય, ખંડકાવ્યથી માંડીને મહાકાવ્ય સુધી તથા ટૂંકીવાર્તા, નાટકથી માંડી બૃહદ્‌કાય નવલકથા સુધી થયેલું આપણને જોવા મળે છે. પરંતુ મહાકવિઓની કૃતિઓમાં પ્રેમનું નિરૂપણ કે દર્શન કંઈક વિશેષ ધરાવતું હોય છે. તેઓ માત્ર અમુક ભાવપરિસ્થિતિનું નિરૂપણ કે વાસ્તવિક નિરૂપણ કે સ્રીપુરુષના હૃદયમાં ચાલતા સંચલનો, ઊર્મિઓ, સંઘર્ષો, આવેગો, મંથનો વગેરે આપીને જ અટકી જતા નથી. મૂળથી માંડીને અંતિમ ફલાગમ પર્યંત–આદર્શ પરિસ્થિતિ સુધીનું દર્શન કરાવતા હોય છે. અને તેથી જ એ દર્શનમાં સંપૂર્ણ તાત્ત્વિક મીમાંસા આપણે મેળવીએ છીએ. વિશ્વના કવિઓ–કાલિદાસ, ભવભૂતિ, ટાગોર, શેકસપિયર આદિની કૃતિઓમાં એ અનુભવાશે. શેકસપિયરની નાટ્યકૃતિઓમાં કામનું અપ્રતિહતબળ, સ્નેહની અભિલાષા–આકાંક્ષા, પ્રણયની અતૃપ્તિ, મંથનો, ભાવાવેગો, વિધિની વક્રતા તથા માનવીની નિર્બળતા કે ભૂલના પરિણામરૂપે સર્જાતી મહાભયંકર કરુણતા–વગેરેનું દર્શન થાય છે. ગુજરાતી કવિઓ કાંત–કલાપી આદિના કાવ્યોમાં પણ શેક્સપિયર-શેલી–કીટ્સ આદિના કાવ્યોમાં દેખાતો કે પ્રણયની અતૃપ્તિ, નૈરાશ્ય અને વિધિની વક્રતા કે પ્રકોપનો જ સૂર સંભળાય છે.

પરંતુ, ભારતીય સંસ્કૃતિના શાશ્વત મુલ્યોને પિછાણનાર કવિકુલગુરુ કાલિદાસ, ભવભૂતિ, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ગોવર્ધનરામ, નાનાલાલ વગેરેની સર્જનકૃતિઓમાં પ્રેમનું મૂર્ત તેમજ અમૂર્ત, ભાવનાશાળી અને આદર્શ નિરૂપણ અને દર્શન આલેખાયેલું પ્રતીત થશે. અલબત્ત કળાદષ્ટિએ તથા અન્ય ગુણોમાં આ

સઘળા કવિઓની કૃતિઓમાં ઉચ્ચાવચતા હોઈ શકે છે, પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉમદા તત્ત્વોના ભાવનામય ઉદ્‌ઘોષ કે સૂરની બાબતમાં સઘળે એકતાના દર્શન થશે. ભવભૂતિનો પ્રેમનો આદર્શ 'ઉત્તરરામચરિત' નાટકના નીચેના શ્લોકમાં વ્યકત થયો છે.

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु य-
द्विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः ।
कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्स्नेहसारे स्थितं
भद्रं प्रेम सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्राप्यते ॥

કાલિદાસે 'શાકુન્તલ'માં કામનું બળ, વિધિનો પ્રકોપ, વિપ્રલંભની વેદના, માનવીની નબળાઈ, પ્રારબ્ધ વગેરે શેકસપિયરની જેમ બતાવેલ જ છે. પરંતુ, શેકસપિયરનું દર્શન એટલેથી અટકી જાય છે, સમાપ્તિ પામે છે. દંપતીનું પુનર્મિલન કે અચલપ્રતિષ્ઠિત તપઃપૂત સ્નેહનું દર્શન તેમના નાટકોમાં ઘતું નથી. પ્રો. સી. એન. પટેલના શબ્દોમાં, 'સ્ત્રી-પુરુષના પ્રેમ સંબંધમાં રહેલા કામના અંશને વૃક્ષના મૂળ ધારણ કરતી જમીન સાથે સરખાવી શકાય; અને એ પ્રેમવૃક્ષ ઉપર ખીલેલાં પુષ્પો તે સ્ત્રી-પુરુષના હૃદયમાં પરસ્પર ઉત્પન્ન થતી કોમળતાની, આદરની, ભકિતની ઊર્મિઓ. શેકસપિયર સામાન્ય રીતે પ્રેમવૃક્ષ પર ખીલેલાં પુષ્પો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. કાલિદાસની કવિતામાં મૂળ અને પુષ્પો બંને નિરૂપાયાં છે.' એટલે ભારતીય તત્વજ્ઞ કવિઓ-કાલિદાસ, ભવભૂતિ, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર માત્ર વિધિની વક્રતા, પ્રકોપ કે શાપ દર્શાવી અટકી જતા નથી. પરંતુ, પ્રેમીયુગલને અગ્નિકસોટીમાંથી પસાર થઈને, વિશુદ્ધ કુંદનસમ બનીને અન્તિમ માંગલ્યની સ્થિતિ પર્યંત પહોંચતા બતાવે છે. વિધિના પ્રકોપ અને શાપની સાથે વિધિની સાહાય્ય, શાપમોચન અને વરદાનનું પણ નિરૂપણ કરે છે. શ્રી ટાગોરના જ શબ્દોમાં, 'મોહમય હોઈ જે અકૃતાર્થ બને છે, તે જ પ્રેમ મંગલમય થઈ કૃતાર્થ બને છે. સૌંદર્યને સંયત રાખનાર ધર્મભાવના જ અચળ છે, અને પ્રેમનું શાંત સંયત કલ્યાણરૂપ જ શ્રેષ્ઠ રૂપ છે. સંયમમાં સૌંદર્યની યથાર્થ શ્રી છે, અને ઉચ્છું ખલતામાં તેની વિકૃતિ થાય છે. પ્રેમ એ જ પ્રેમનું અંતિમ સાર્થકય નથી. મંગલ જ પ્રેમનું પરમલક્ષ્ય છે.' ટૂંકમાં, પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની વિચારધારા અનુસાર બે પ્રકારનું પ્રેમદર્શન જોઈ શકાય છે. એક શેકસપિયર આદિનું કરુણાસભર દર્શન અને બીજું કાલિદાસ-ટાગોર આદિનું માંગલ્યસભર દર્શન-કવિવર ટાગોરે 'પ્રાચીન-સાહિત્ય'માં 'શાકુન્તલ' અને 'કુમાર સંભવ' વિશે મૌલિક વિવેચના આપી છે. પોતાને માન્ય આ દર્શન અનુસાર 'ચિત્રાંગદા'માં પણ કામ અને પ્રેમ વચ્ચેનો ભેદ, અવસ્થા, વિકાસ અને પરિણામનું નિરૂપણ તેઓ કરે છે. અર્જુન-ચિત્રાંગદાના સ્થૂલ શારીરિક પ્રણયમાંથી-વ્યક્તિનિષ્ઠ પ્રેમમાંથી આત્માના અદ્વૈત સુધીનો વિકાસ બતાવી સમષ્ટિ પર પ્રતિષ્ઠિત આદર્શ માંગલ્યમય સ્થિતિનું દર્શન તેઓ કરાવે છે.

કાલિદાસની જેમ પોતાના કાવ્ય-નાટકનું વસ્તુબીજ તેમણે મહાભારતમાંથી લીધું છે, અને તેમાં અનુકૂળ ફેરફારો કરી અભિનવ રજૂઆત કરી છે. એકવાર શાંતિનિકેતનથી કલકત્તા જતાં મુસાફરી દરમ્યાન ચૈત્રપ્રકૃતિની વાસંતી પુષ્પશોભા જોતાં તેમના ચિત્તમાં પ્રેમ અને સૌંદર્યની ક્ષણિકતા અને શાશ્વતતા અંગે વિચારો ઉદ્‌ભવ્યા. અને તેમાંથી આ કૃતિનો જન્મ થયો. પ્રકૃતિના વાસંતી સૌંદર્ય-પરથી નારીના યૌવન, સૌંદર્ય અને પ્રેમ અંગે કંઈક ઝાંખી, અનુભૂતિ થઇ કે કંઇક દર્શન લાધ્યું. અને તે આ કૃતિમાં આવિર્ભાવ પામ્યું.

એક લાલિત્ય સભર અને આદર્શ ભાવનામય કૃતિ પ્રગટ થઇ. મહાભારતની ચિત્રાંગદાની વાર્તા તેમાં આધારરૂપ કે સાધનરૂપ બની નિમત્ત બની કેમ કે કવિના દર્શનને અનુકુળ ફેરફારોથી તેનું રૂપ સમૂળગું બદલાઇ ગયું છે. અને તે એક નવો અભિનવ અવતાર પામે છે. મહાભારતમાં ચિત્રાંગદાની કથા ૨૭ અનુષ્ટુપ્ શ્લોકોમાં કહેવાયેલી છે.

મૂળ કથાનો તંતુ આટલો છે. તપશ્ચર્યા કરવા નીકળેલો અર્જુન અનેક દેશોમાં પરિભ્રમણ કરીને મણિપુર આવે છે. ત્યાંના રાજા ચિત્રવાહનની અતિસ્વરૂપવાન કન્યા ચિત્રાંગદાને જોઈ તે મોહિત થાય છે. રાજાને તે પોતાનો પરિચય આપે છે. અને તેથી તેના પ્રતાપ ને પ્રભાવથી પ્રસન્ન થઈ, ચિત્રાંગદાને વરવાની તેની ઇચ્છાને એક શરતે માન્ય કરે છે. ચિત્રવાહનના પૂર્વજ રાજા પ્રભંજન નિઃસંતાન હતા. તેમને ભગવાન શંકરની તપશ્ચર્યા પછી વરદાન મળેલું કે 'તારા વંશમાં કદી કન્યા નહિ જન્મે'. પણ ચિત્રવાહનને ત્યાં ચિત્રાંગદાએ કન્યા જન્મીને એ અમોઘ વરદાનને વ્યર્થ કર્યું. રાજાએ તેને પુત્રતુલ્ય ગણી પુરુષોચિત સંસ્કારોથી ઉછેરી. વંશવૃદ્ધિનો પ્રશ્ન તેને મૂંઝવતો હતો. તેથી અર્જુન સમક્ષ તેણે શરતરૂપે પ્રથમ સંતાનની માગણી કરી. અર્જુને તે કબૂલ રાખી. અને બંનેના લગ્ન થયાં. મહાભારતના 'શકુન્તલોપાખ્યાન'માં પણ શરતની વાત આવે છે. પરંતુ કાલિદાસ ટાગોર જેવા પરિણતપ્રજ્ઞાવાળા કવિઓને પ્રેમ અને લગ્ન જેવી પવિત્ર, સ્વયંભૂ બાબતમાં શરતનું તત્વ ઔચિત્યવાળું અને સ્વીકાર્ય ન લાગે તે સ્વાભાવિક છે. એટલે પોતાના ઇષ્ટ દર્શનને અનુકુળ તેમણે મૂળકથામાં આમૂલ ફેરફારો કર્યા છે. કહો કે મૂળ કથાનો કાયાકલ્પ થઈ, ગયો છે . સંસ્કૃત નાટયશાસ્ત્રની પરિભાષામાં કહીએ તો 'શાકુન્તલ' કે 'ચિત્રાંગદા'નું વસ્તુ 'ઉત્પાદ્ય' ન હોતાં 'આહાર્ય' ભલે હોય. પરંતુ, પૌરાણિક કથાના ખોખામાં બંને કવિઓએ નવાં રસ, ધ્વનિ, સૌંદર્ય અને તેજ પૂર્યા છે. દર્શનનો અપૂર્વ પ્રભાવ એ તેની વિશિષ્ટતા છે. અને કવિના ક્રાંતદર્શન રૂપે પ્રગટતું જીવનનું કોઇ સનાતન કે મંગલ તત્વ એ મહત્વનું છે. બંને મહાકવિઓની કૃતિમાંથી અવનવીન લાવણ્ય પણ નીતરે છે.

'ચિત્રાંગદા'ની મૂળકથામાં ત્રણ પાત્રો છે. અને અર્જુનનું પાત્ર તેમાં કેન્દ્રસ્થાને છે. કવિના નાટકમાં ચિત્રાંગદાના પિતા ચિત્રવાહનનું પાત્ર આવતું નથી મદન તથા વસંતના પાત્રો પણ સાધનરૂપ જ છે. અને અર્જુનને બદલે ચિત્રાંગદા કેન્દ્રસ્થ પાત્ર છે. મૂળમાં અર્જુન ચિત્રાંગદાના લાવણ્ય પર મોહિત થાય છે એમ નિરૂપણ છે. નાટકમાં ચિત્રાંગદા અર્જુનના પૌરુષ અને વીરત્વથી પ્રભાવિત બની તેને મેળવવા અને પરણવા ચાહે છે. પુરુષવેશે યુવરાજરૂપે તે રાજકાજ કરે છે, યથેચ્છ વિહરે છે, ધનુર્વિદ્યા શીખી છે. પણ સ્ત્રીસુલભ લજ્જા, ભય કે વિલાસચાતુરી તે જાણતી નથી. એક દિવસ શિકારની શોધમાં પૂર્ણાનદીને તીરે ગાઢ વનમાં તેનો અર્જુન સાથે મેળાપ થાય છે. અર્જુન અરણ્યમાં સન્યાસી વેશમાં બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળતો હોય છે. અર્જુનના વિરત્વ વિશે ચિત્રાંગદાએ ઘણું સાંભળ્યું છે. પ્રત્યક્ષ મળવાની ને હરાવવાની તેને ઘણા વર્ષોની તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી. પરંતુ, આજે અર્જુનને જોતાં તેનું સઘળું શૌર્ય–વીર્ય ધૂળમાં મળી ગયું પુરુષવેશમાં હોવા છતાં, ચિત્રાંગદાને સ્ત્રી તરીકે ઓળખી જઇ, તેને ચિત્રવત્–બબૂચક જેવી–ઊભેલી ને વિચાર કરતી મૂકીને અર્જુન વિસ્મય પામતો વનમાં ધીમે ધીમે ચાલ્યો જાય છે. ભાનમાં આવતાં

ચિત્રાંગદાને અનહદ પશ્ચાતાપ થાય છે. સ્રીસુલભ લજ્જા અને રોમાંચનો તેને પ્રથમવાર અનુભવ થાય છે..

ચિત્રાંગદાને હવે પોતાના પુરુષવેશ તરફ તિરસ્કાર છૂટે છે. સાચા સ્રીત્વથી અને સર્વાત્મસમર્પણભાવથી તે અર્જુનને મેળવવા ઝંખી રહે છે. બીજે દિવસે પ્રભાતે પુરૂષવેશ દૂર કરી, લાલ સાડી સજી, હાથે કંકણુ ધારણ કરી, પગે નૂપુર પહેરી, કટિભાગે મેખલા બાંધી, લજ્જા અનુભવતી તે વનમાં શિવમંદિરમાં તપશ્ચર્યા કરતા અર્જુનને મળવા ઊપડી. અર્જુન સમક્ષ દીન બની પ્રેમની યાચના કરી. પરંતુ, 'મેં બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કર્યું છે, પતિયોગ્ય નથી હું, વરાંગને !' એવો ઉત્તર સાંભળી, પરાભવ પામી, નિરાશ વદને, પોતાની જાતને ધિક્કારતી પાછી ફરી. આ તેનું અર્જુન સાથેનું બીજું મિલન ! આ ચિત્ર, 'કુમાર સંભવ' માં, શિવ પાસેથી અનાદર પામી **शुन्याजगाम भवनाभिमुखी कथंचित्** એવી પાર્વતીના ચિત્રની યાદ આપી જાય છે.

ખંડિતા નારી હવે દેવોનું શરણું લે છે. કેમકે તેને લાગે છે કે પોતાનો સાચો પરિચય આપવા માટે તો બહુ ધૈર્ય જોઇએ, દિવસો જોઇએ, સારી જિન્દગી જતી રહે, જન્મજન્માન્તર વ્રત લેવાં પડે' એટલે મદન તથા વસંત પાસેથી વરદાન લઇ, અપૂર્વ લાવણ્યવતી બની, અર્જુનને આકર્ષવા નીકળી. સરોવરના સ્વચ્છ જળમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ નિહાળી તે વિસ્મય પામતી હોય છે. તે જ સમયે દૂરથી વૃક્ષઘટામાં સૂતેલા અર્જુનની નજર આ નવસૌંદર્યસંપન્ન રમણી ઉપર પડે છે, અને તે મોહિત બને છે. નવયૌવના નારીના રૂપચંચળ દેહને પામવાની અદમ્ય કામના તેનું મન કરી રહે છે. પોતે જેનો એકવાર અનાદર કરેલો તે જ આ મણિપુરના રાજાની કન્યા ચિત્રાંગદા છે, એમ એ ઓળખી શકતો નથી. દેવોના વરદાનને લીધે પણ ઓળખાવું મુશ્કેલ હતું. સૌંદર્ય કામને ઉત્તેજે છે.

अपूर्वोऽयं धनुर्वेदो मन्मथस्य महात्मनः ।
शरीरमक्षतं कृत्वा भिनत्यन्तर्गतं मनः ॥

એવી ધનંજયની પણ સ્થિતિ થઇ !

રાતદિવસ કામવિહ્વળ બની જેની અત્યંત ઝંખના કરી રહ્યો હતો, તે રુપરમણીને પોતાની સામે ઊભેલી અને પ્રણયાતુર જોઇ તે ચકિત બને છે, ને બોલી ઊઠે છે : 'ખ્યાતિ મિથ્યા છે, વીરત્વ મિથ્યા છે,....આજે મને સપ્તલોક સ્વપ્નસમ ભાસે છે. માત્ર તું જ એક પૂર્ણ છે, તું સર્વ છે, તું વિશ્વનું ઐશ્વર્ય છે, તું જ સકલ દૈન્યનું મહત્ અવસાન છે, સકલ કર્મનું વિરતિ સ્થાન છે....ચોદિશથી દેવની અંગુલિ જાણે મને નિર્દેશ કરે છે કે આજ તમારા અલૌકિક પ્રકાશમાં કીર્તિકિલષ્ટ જીવનનું પૂર્ણ નિર્વાણ છે.'

થયું ! **संमोहात् स्मृतिविभ्रमः ।** મોહાંધ અર્જુન કશું સાંભળતો નથી. **कामी स्वतां-पश्यति ।** કામીજનો પોતાની બાબતનું જ ચિંતવન કરે છે ! સગાંવહાલાં, કર્મ, ફરજ, સઘળું ભૂલી જાય છે. અર્જુનને પણ રાજકાજ, સગાંસંબંધી, તપશ્ચર્યા, વ્રત વગેરેનું વિસ્મરણ થયું. તેનો આત્મા કર્તવ્યવિમુખ કર્મશૂન્ય બન્યો. પરંતુ, સૌંદર્યોપભોગ એ સાચો પ્રેમ નથી. શારીરિક પ્રણયની પરિણુતિ આત્મલગ્નમાં થવી જોઇએ. વ્યક્તિનિષ્ઠપ્રેમ સમિષ્ટિનિષ્ઠ બનવો જોઇએ. કાકાસાહેબના શબ્દોમાં, 'પ્રેમ અનંત છે, પ્રણય પરિમિત છે, પ્રેમની પરિણતિ આત્મોત્સર્ગ અને આત્મૌપમ્યમાં છે. પ્રણયની પરિણુતિ–પરિણામ ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ અને ગ્લાનિમાં છે. પ્રણયની પેઠે પ્રેમ, પુરુષાર્થને હણે નહીં, યશને મલિન કરે

નહીં, 'આપણે બે'ની સંકુચિતતા ધારણ કરે નહીં. પ્રણયમાંથી મુક્ત થાય તે જ પ્રેમને ઓળખી શકે છે.'

પોતાના ક્ષણિક રૂપને જોઇ, વ્રતભંગ કરી, એક અણનમ વીરને અત્યંત દીન બની પ્રેમની યાચના કરતો જોઇ, ચિત્રાંગદાને હૃદયમાં દુઃખ થાય છે. તે કહે છે: 'ધિક્, પાર્થ, શું છે મારી પાસે? શું દેખો છો મારા માં? કોને માટે તમે પોતાને ભૂલી જાઓ છો? એક ક્ષણ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરી અર્જુનને કરો છો અનર્જુન? અહા! કયાં ગઇ પ્રેમની મર્યાદા? કયાં ગયું નારી સન્માન! હાય! મારા અમર અંતરાત્માના આ ક્ષણસ્થાયી કપટવેશે વિજય મેળવ્યો! આ હું નથી, હું નથી, પાર્થ! આ તો કોઈ દેવની છલના છે. તમારું શૌર્ય, વીર્ય, મહત્વ મિથ્યા વસ્તુને પદે ન ધરો, જાઓ પાછા ફરો!' પરંતુ ભોગલીન અર્જુન કશું સમજવા ઇચ્છતો નથી. અને દેવોએ આપેલું સૌંદર્યનું વરદાન જ ચિત્રાંગદાને શાપરૂપ થઇ પડે છે! તેની કાયા જ જાણે તેની સપત્ની થઇ! પ્રતિદિવસ તે સપત્નીને સ્વહસ્તે સજાવીને અર્જુનને સમર્પણ કરવામાં તેનું અંતર ભડકે બળવા લાગ્યું. અનંગદેવને વરદાન પાછું લઇ લેવાનું કહેવા તે ગઇ. પરંતુ, દેવોએ વર્ષની અવધિ સુધી રાહ જોવાનું તેને સાંત્વન આપ્યું. 'યથાકાળે તાપક્લિષ્ટ તારા લાવણ્યની પાંખડી આપોઆપ ખરી પડશે, ત્યારે તું તારા ખરા ગૌરવમાં પ્રગટ થશે. પછી તને નિરખીને અર્જુન પોતાને નૂતન સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું માનશે.'

વર્ષ પૂરું થવાની અવધિ નજીક આવી. તે દરમ્યાન અર્જુનને પોતાના ભોગજનિત જીવનથી અવસાદ આવ્યો અને કર્તવ્યવિમુખતા સાલવા લાગી ચિત્રાંગદામાં તે કોઇ સ્થાયી તત્ત્વ શોધી તેનો પૂર્ણ પરિચય પામવા તલસી રહ્યો. ચિત્રાંગદાને કહ્યું:– 'બીજાં મનુષ્યોની જેમ નામ, ઠામ, ગોત્ર, ગૃહ, દેહ, મન, વાચા વગેરે સહસ્ર બંધનોમાં તું યે બધાં કે ચોબાજુથી તારો સ્પર્શ અને અખંડ નિર્ભયતામાં હું વાસ કરું.'

અહીં અર્જુનની સમષ્ટિ સાથે એકરૂપ થવાની તાલાવેલી જોઇ શકાય છે. શ્રી ઉમાશંકર જોશી 'મેઘદૂત'ના અવલોકનમાં દર્શાવે છે, તે પ્રમાણે 'માનવી પ્રણય ઉપર કોઇ શાપ હોય તો તે એકમાં પૂરાવું એ છે. ભરીભરી સૃષ્ટિમાં એકમાં પૂરાવા જનારના હૃદયમાં શૂન્યતા જામે છે.........(શકુન્તલાનું) હૃદય ભરીભરી સૃષ્ટિનું સ્વાગત કરે છે. અને એની ઉપરથી આપમેળે શાપ ઊતરે છે. મેઘદૂતનો યક્ષ વિરહીરૂપે વલવલતો આપણી આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે. પરંતુ, વિરહના તાર ઉપર એનું જે વેદનાગીત ગુંજે છે. તેમાં એ સમગ્ર સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિ સાથે એકરસ થાય છે, એ જ એનું શાપમોચન છે. દુષ્યંત બીજાની વેદના બૂઝે છે...તે ક્ષણે દુર્વાસાના શાપની અસર પૂરી થાય છે.'

અર્જુન અને ચિત્રાંગદાની બાબતમાં પણ આમ જ બને છે. વનવાસીઓ પાસેથી રાજકુમારી ચિત્રાંગદાની શૌર્ય–વીર્યની વાતો સાંભળી મુગ્ધ થતો તે પણ કર્મક્ષેત્રમાં ઝંપલાવવા અધીરો થઇ રહ્યો વારંવાર ચિત્રાંગદાને તે ગૃહની યાદ આપવા લાગ્યો. ભોગમય પ્રમાદી જીવનથી ગુંગળામણ અનુભવવા લાગ્યો. બીજી બાજુ, ઉછીના લીધેલા સૌંદર્યથી તીવ્ર ખિન્નતા અનુભવતી હોવા છતાં, ધીરજપૂર્વક ચિત્રાંગદાએ ફરી એકવાર અર્જુનની સૌંદર્યાસક્તિ જાણવા પૂછી જોયું: 'જેને બાંધવા ઇચ્છો છો, તેણે બંધન કયાંય જાણ્યા નથી. એ તો કેવળ મેઘની સુવર્ણ–પ્રભારૂપ, તરંગની લીલારૂપ છે. હજી વર્ષ તો પૂરું થયું નથી, એટલામાં જ થાકયા? વધુ

દિવસ તેનું આનન્દમધુ ધરાઇ ધરાઇને પી લો. પછી પેલો મધુતરસ્યો ભમરો કાલ સાંજે આપણે ચૂંટી લીધેલા માધવી પુષ્પની આશે આશે ભમતો હતો. તેમ ફરી ફરીને મારી સ્મૃતિની માયાજાળમાં વારંવાર આવશો નહિ.'

છેવટે, અર્જુનની 'સુખમાં ને દુ:ખમાં, સારે તેમ નરસે દિવસે, છાતી સરસું ચાંપી રખાય' એવા ધનની માગણી સાંભળી ચિત્રાંગદાએ કહ્યું: 'હે કૌતેન્ય ! આ લાલિત્ય.... શિરિષસમું સુકુમાર આ રૂપ........ધૂળમાં રોળી દઉં તો તે ક્ષતિ સહેવાશે તમથી ?.... રાત્રિની ક્રીડાસહચરી દિવસની કાર્યસહચરી થાય........તો શું તે આપના વીર હૃદયને રુચશે ?' અર્જુન તરફથી સંમતિરૂપે 'તારો કંઇક પરિચય મહીંમહીં તારી વાતોમાંથી મને મળે છે. તેના આગળ તારો આ સૌંદર્યરાશિ મને કેવળ માટીની મૂર્તિ લાગે છે.' એવો જવાબ સાંભળી, વરદાન પૂરું થવાના પ્રભાતે ચિત્રાંગદાએ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરી, 'અક્ષય અને અમરપ્રેમ-ભર્યું' ' નારીહૃદય તેને ચરણે ધર્યું'. માયાવી સૌંદર્યરૂપી હિરણ્યમય પાત્રથી ઢંકાએલું સત્ય જાણે અપાવરણ પામ્યું'.

કાકાસાહેબના શબ્દોમાં, કહીએ તો આ રીતે 'પાર્થિવ સૌંદર્યના દર્શનથી આકર્ષણનો ઉદ્ભવ થાય છે. આકર્ષણની પરિણુતિ આકંઠ વિષયોપભોગમાં થાય છે આકંઠ વિષયો-પભોગમાં વિષાદનું સ્વરૂપ પકડે છે. વિષાદમાંથી પ્રેમનું દર્શન થાય છે. પ્રેમ સૌંદર્યનું કવચ ભેદી સત્યને જાણવા ચાહે છે, અને સૌંદર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉત્કંઠા સત્યના સાક્ષાત્કારથી શમી જાય છે.'

આમ, નાટકનું પ્રણયદર્શન મુખ્યત્વે ચિત્રાંગદાના પાત્રદ્વારા આવિર્ભાવ પામે છે. નવયૌવના રમણી પોતાના બાહ્ય શારીરિક રૂપ, છટા અને લાવણ્યથી જે પ્રેમ પ્રાપ્ત કરે છે તે આગંતુક, ઉછીનું લીધેલું હોઇ ક્ષણિક છે. ક્ષણિક સૌંદર્ય ક્ષણિક મોહ ઉપજાવે છે. શાશ્વત પ્રેમનું પ્રાગટ્ય મોહમુક્ત ચરિત્ર-શકિત દ્વારા થાય છે. યૌવનવસંત પાસેથી મળેલું રૂપ અચિરંતન વરદાન હતું. પ્રેમનો આધાર ચિરંતન હોવો જોઇએ. બાહ્ય આકર્ષણ પર તે નિર્ભર ન હોય. સત્યની આરાધના કરતો પ્રેમ જીવનને ઊર્ધ્વગતિ આપી માંગલ્ય તરફ લઇ જાય છે.

❊

આનંદ, સૌંદર્ય અને રસનું નિર્માણ-સર્જન એ કવિતાનું સ્વકર્મ સ્વધર્મ છે. આખા જીવનમાં આ તત્વો વત્તાઓછા અંશે સ્ફુટ-અસ્ફુટ છે, તેનો આછો-પાતળો શુદ્ધ-અશુદ્ધ અનુભવ દરેકને થાય છે, પરંતુ એ તત્વોને એક ઉચ્ચ પ્રકર્ષમાં અનુભવગમ્ય કરવાનું કાર્ય કળા કરે છે.' એ કાર્ય સાધવાની પધ્ધતિ-પ્રક્રિયા એ કળાની પોતાની આગવી ખૂબી, વિશિષ્ટતા છે. કવિતા માનવ વ્યવહારની પ્રાકૃત વાણીનો આશ્રય લે છે, છતાં તેને એવી અપ્રાકૃત રીતે પ્રયોજે છે કે તેમાંથી એક અનન્ય અસાધારણ રસપ્રકર્ષ અનુભવાય છે.

—સુન્દરમ્.

ઉમા-મહેશ્વર

ઇન્દ્રવજ્રા

કૈલાસવાસી તન પદ્મપુંજઃ
કંઠે ધર્યું વ્યાઘ્રજ રશ્મિમુંજઃ
દેવી ગુણો-રૂપ ન શક્તિ જાણું
હે દેવના દેવ, ઉમેશ વંદું. ૧

શિર્ષે વહે જાહ્નવી ઘોઘ ભારે
બાલેન્દુ કાલાપ પરે પ્રકાશે
કંઠે ઉરે ભુજ પરે ભુજંગઃ
ગ્રીવા વિષે નીલ પ્રચંડ વિષઃ ૨

વિશાલ હસ્તે પરશુ ત્રિશૂલઃ
નિર્ભીક અંધાર સ્મશાન કૂલ
ધારી મહારુંઢ કરાલ માલા
અંગાગ શ્વેતાંબર ભસ્મધારા. ૩

શ્વેતાંગ સુરૂપ્ય ગિરિ સમાન
પદ્માસને રાજત શાંત પ્રાણઃ
ગંભીર ઉન્મેષ સમાધિ લગ્નઃ
સાક્ષાત્ સ્વયં બ્રહ્મ આનંદ-મગ્નઃ ૪

અંકે ઉમા, દ્વાર પ્રદેશ વીર
નંદી મહાઘોષ કરંત સિંહઃ
શૃંગે પિનાકે ગાજતું ભૂતવૃંદ
ભૂતેશ તાપે નવ, વૈર બુંદઃ ૫

જેના પ્રતાપે ભગિનિ સમાનઃ
ગંગા ઉમા સ્નેહ વિશેષ માનઃ
ના દ્વેષ-ઉદ્વેગ-અગાધ રાગ-
વર્ષાવતાં, ધન્ય ગણી સુભાગ. ૬

ગૌરી પ્રતાપે-વનરાજ ભૂલે
હિંસા તણો ભાવ, મહોક્ષ મૂલે
રેણા પરે આખુ રમે હમેશઃ
ખેલે, મયૂરો સહ સર્પ શેષઃ ૭

શ્રી. મેહરા તથા રીયર–એડમિરલ શ્રી. નંદા સાથે આચાર્ય પૂ. શ્રી દીદી.
પૂ. કુલપિતાજીની જયંતી પ્રસંગે સંસ્થામાં પધારતાં (૧૯૬૭)

૨મા વર્ષમાં પ્રવેશતાં પૂ. શ્રી કુલપિતાજી પાસે આશીર્વાદ લેવા જતાં આચાર્યા શ્રી. દીદી, કુલભ્રાતાઓ પરિવાર સહિત શાંતિ–કુટીર (૧૯૬૭)

નિર્લેપ રાગી વિજયાદિ હાથઃ
યોગી મહા-ગૌરી નિવાસ સાથ
પ્રારંભ વાદ્યાદિ ડિંડિમ હસ્ત
ધારી ધનુ તાંડવ નૃત્ય મસ્તઃ ૮

એ તાંડવ ભેરી ડિંડિમ વાતા
ને ગીત-સંગીત, ભૂતાદિ ગાતા,
આકાશ પાતાળ ધરા ય ગાજે,
સ્વર્ગાદિ દેવો મન મોદ પામે. ૯

તોટક

ધન ધાન્ય ધરા દશચાર મળ્યાં
નવ રત્ન, મહાસુર, દાનવની-
ઘન મૈત્રી થતાં-વિષ આખરમાં
ભયભંગ થવા નીલકંઠ થયા ૧૦

તપથી રિઝતા, વચને પડતા
બાળથી ન ડર્યા, કર રાવણના
નગરાજ તળે દબણી જ દીધા
રિપુ કૈંક વિમાસણમાં પડિયા ૧૧

સુત સગરતણા ઉધ્ધાર થવા
અવતાર-મહા સ્વર્ગંગ તણા
-ઝિલવા શિરમાં કટિબદ્ધ થયા
બળવાન નહિ, ત્રિપુરારિ સમા ૧૨

ઇન્દ્રવજ્રા

કામાંધ ભસ્માસુર ભાન ભૂલે-
-જાણ્યા નહિ ઇશ પરાક્રમોને,
એકાથ ભુજંગ વિચિત્ર નૃત્યે-
-ભસ્માંગ કીધો ઘડિ અષ્ટભાગે ૧૩

બાંધી મહાપુર અજેય ખીણે
પીડે પ્રજાને મતિમંદ થૈને
કાલાગ્નિ ક્રોધાંધ અરિ ત્રિપુરઃ
હણ્યો મહાદૈત્ય કરાલ શૂલઃ ૧૪

ઇન્દ્રવંશા

નિર્દોષ ઉમા અપવાન પામતાં,
ઉદ્વિગ્ન થઇ–યજ્ઞ વિદારવા જતા.
દેવો મહાસ્થાન સ્વીકારતા થયા.
દક્ષાદિનો ધ્વંસ પ્રત્યક્ષ પામતા. ૧૫

તાપે તપેલી નગરાજ દુહિતા
નિર્લેપ સ્નેહે–દિનરાત ઝંખના

ઇન્દ્રવજ્રા

પૂર્વે મહાયજ્ઞ વિખ્યાત ધ્વંસ
સાક્ષાત્ પેખી ભજતી મહેશઃ ૧૬

ગંભીર શૃંગાર રસે રસેલો
યુધ્ધે મહાદેવ પરે ચડેલો,
એ માર સ્કંધે શરપંચ ગાજે
તાકી રહ્યો દેવ સ્વકાર્ય કાજે ૧૭

ઇન્દ્રવંશા

ઉગ્રે વિચાર્યું પલમાત્રમાં બધું
રૂપે ગુણે ગર્વિષ્ઠ,–કાર્ય કામનું
ઉન્મેષ નેત્રો પ્રજ્વલિત અગ્નિ શાં
ભસ્મી થયો કામ નિમેષ માત્રમાં ૧૮

કીધી પરીક્ષા બહુ પાર્વતી તણી
તાપે તપાવી નવવર્ણ શી મણિઃ
દેવી ચળી ના લવલેશ ચિત્તે
પામી પુનઃ શંકર- લગ્ન નિમિત્તે ૧૯

અનુષ્ટુપ્

વાણી અર્થ સમાયુક્ત, મહેશ–પરમેશ્વરી
સાધતાં રૂપ અદ્વૈત, ગંગા જેમ મહોદધિ. ૨૦

રચયિતા : શ્રી હરખજી લક્ષ્મીરામ દવે.
નિવૃત્ત અધ્યાપક, : ગુરુકુલ-ચોકી (સોરઠ)

ટિપ્પણ

કડી (૧) પદ્મપુંજ=ધોળા કમળનો ઢગલો; વ્યાઘ્રજ=વાઘનું ચામડું બાંધ્યું; રશ્મિમુંજ=મુંજનામના ઘાસની દોરી. તેનાથી વ્યાઘ્રચર્મ બાંધ્યું છે. (૨) બાલેન્દુ=બીજનો ચંદ્ર; કાલાપ=જટા; ગ્રીવા=ડોક; શ્મશાન કુલ=સ્મશાનનો કિનારો. (૩) સુરુપ્યગિરિ=રૂપાના પર્વત સમાન. (૬) મહોક્ષ=વૃષભ. (૭) આખું=ઉંદર. શ્રેણ ઉપર ઉંદર રમે છે. (૮) મયૂરો શેષ-સર્પ સાથે રમે છે. ગૌરી સાથે છે. છતાં નિર્લેપ. (૯) ડિંડિમ=ડમરૂ. ભેરી=શરણાઈ; વાતા=વગાડતા. મોદ=દર્પ. (૧૦) દશ ચાર=૧૪ રત્નો મળેલાં તે. મહાસૂર=ઇન્દ્ર; ૧૧-૧૨ રાવણે કર-હાથથી કૈલાસને ઉપાડી નીચે નાખવા પ્રયત્ન કર્યો- મહાદેવે તેને પગથી દબાવી દીધો. સગરરાજાના ૬૦ હજાર પુત્રોની સદ્ગતિ કરવા ભાગિરથને જટામાં ઝીલી (૧૩-૧૪) ભસ્માસુરને ત્રિપુરારિના નાશનો ઉલ્લેખ છે. (૧૫) દક્ષના યજ્ઞનો નાશ. (૧૬-૧૭) કામદેવનો નાશ (૧૮) ઉગ્ર=મહાદેવ, શંકર, મહેશ. (૧૯) પાર્વતીની પરીક્ષા કરી. 'કુમારસંભવ'ની યાદી. (૨૦) વાણી અને અર્થ સમાન શંકર પાર્વતી. 'રઘુવંશ'ની યાદી. મહોદધિ અને ગંગા જેવું મિલન.

જીવનસરિતા

જીવનના પ્રતીક સમી નદી ક્યાંથી આવે છે. અને ક્યાં જાય છે ? શૂન્યમાંથી આવે છે અને અનંતમાં સમાઇ જાય છે. શૂન્ય એટલે અલ્પરૂપ, સૂક્ષ્મ પણ પ્રબળ; અને અનંત એટલે વિશાળ અને શાંત. શૂન્ય અને અનંત બંને સરખાં જ ગૂઢ છે, બંને અમર છે. બંને એક જ છે. શૂન્યમાંથી અનંત-એ સનાતન લીલા છે. કૌશલ્યા અને દેવકીના પ્રેમમાં સમાવા માટે જેમ પરબ્રહ્મે બાલરૂપ ધારણ કર્યું, તેમ કારુણ્યથી પ્રેમાદ્રને અનંત પોતે જ શૂન્યરૂપ ધારણ કરી આપણી આગળ ઊભું થાય છે. જેમ જેમ આપણી આકર્ષન શક્તિ વધે છે તેમ તેમ શૂન્ય વિકસતું જાય છે, અને પોતાનો જ વિકાસવેગ સહન ન થવાથી મર્યાદા ઓળંગી કે તોડી અનંત બની જાય છે, બિંદુનો સિંધુ બની જાય છે. માનવજીવનની પણ આજ દશા છે. વ્યક્તિમાંથી કુટુંબ, કુટુંબમાંથી જાતિ, જાતિમાંથી રાષ્ટ્ર, રાષ્ટ્રમાંથી માનવ્ય, માનવ્યમાંથી ભૂમા વિશ્વ, આમ હૃદયની ભાવનાઓ વિકસતી જાય છે. ગામમાંથી પ્રાંત પ્રાંતમાંથી દેશ અને દેશમાંથી વિશ્વ એમ આપણે સ્વનો વિકાસ કરી સર્વમાં સમાઇ જઇએ છીએ. નદીનો અને જીવનનો ક્રમ સરખો જ છે નદી નામરૂપનો ત્યાગ કરી સમુદ્રમાં અસ્ત થઇ જાય છે. અસ્ત થયાં છતાં તે નષ્ટ થતી નથી. ચાલ્યાં જ કરે છે. જીવનનો અને જીવનમુક્તિનો પણ એ જ ક્રમ છે.

—કાકા કાલેલકર

બાને નામે

શ્રી છગનભાઇ પરમાર,
આચાર્ય, બાનુબા કન્યા વિદ્યાલય, પોરબંદર

'તારી બાને' કેટલું બધું દુઃખ થાત, બેટા, આજે જીવતી હોત તો ? તારા માટે કેવાં કેવાં સ્વપ્ન એ બિચારી સેવ્યા કરતી ! 'મારો બિપિન તો બહુ ડાહ્યો ને લાયક થવાનો, ખૂબ ભણીગણીને મોટો મોટો માણસ બનવાનો,' એવું એવું એ કહ્યા જ કરતી..... છેક છેલ્લી ઘડીયે પણ એ જ ભલામણ 'જો જો, મારા બિપિનને ક્યારેય ઓછું આવવા ન દેતા. એને ખૂબ ભણાવજો–ગણાવજો, હો ! મોટો માણસ બનાવજો.'

બોલતાં બોલતાં નરોત્તમદાસની આંખ છલકાઇ આવી, અવાજ તરડાઇ ગયો, છતાં એવી જ આંખે ને એવા જ અવાજે એમણે ઉમેર્યું–જાણે એ બધાંની કોઇ જીવનવિધાયક અસર બિપિન પર પાડવા માગતા હોય તેમ:

'એની આ ઉમેદ પાર પાડવાનું મેં વચન આપ્યું, મોંમાં પાણી દીધું, ત્યારે જ એણે શાંતિથી દેહ છોડયો... સ્વર્ગમાં બેઠી બેઠીયે આપણા ઉપર મીટ માંડી રહી હશે.... તારામાં બિપિન, જે દિવેલાઇ દેખાય છે એ તારી બાનો જ વારસો છે. એ વારસાને તું દીપાવશે તો જ એના આત્માને શાંતિ વળશે.....ત્યારે બેટા, તું તો તોફાની ને રખડુ થતો જાય છે !'

બારતેર વર્ષનો બિપિન એકકાન, એકચિત્ત થઇને પિતાને સાંભળી રહ્યો હતો. પિતાનો ગળગળો સાદ સાંભળી તેનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. બોલ્યો ત્યારે તેનોયે સાદ ગળગળો થઇ ગયો: 'સમજું તો હુંય છું, બાપુજી ! પણ કાંઇ ચાલતું નથી મારૂં ઘણું ઘણું કરૂં છું મનને કાબૂમાં રાખવા, પણ એ તો કૂતરાની પૂંછડી જાણે ! જરીક ઢીલું મૂકું કે વાંકું !' જરાવાર રહીને: 'કેવા ભલા છો બાપુજી, તમે ! મારાં બા પણ, તમે કહો છો, બહુ જ લાયક હતાં, મને પણ બહુ લાયક બનાવવા માગતાં'તાં. તો ય હું કેમ આવો નાલાયક નીવડ્યા ?' અને બિપિન ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડયો.

બિપિનનો છેવટનો મૂંઝવણભર્યો પ્રશ્ન સાંભળીને નરોત્તમદાસ ચમકયા. પત્નીનાં સ્મરણોનો જાણે જળસ્રોત તેમના મન પર ફરી વળ્યો. અનેક અવનવા ભાવોનાં મોજાં મુખ પર ઊછળવા લાગ્યાં, પણ તરત જ તેમણે આ બધાં આંદોલનો દબાવી દીધાં, ને બિપિનને વહાલ કરતાં બોલ્યા:

'કોચવા નહિ બેટા ! તું તો હજી બાળક છે. છતાં આટલી કોશિષ કરે છે તો જરૂર સુધરી જઇશ. તારી બા જેવો જ લાયક થઇશ. મન આડું અવળું દોડે કે તારી બાને સંભારવી. એની ઉમેદનું, એના ગુણનું રટણ કર્યા કરવું; એટલે મન એની મેળે ઠેકાણે આવી જશે.... અને બીજું, રખડુ છોકરાઓનો સંગ ન કરવો. એવાઓને સંગે આપણે પણ બગડીએ.'

'સાચું કહું, બાપુજી ?' બિપિને સંકોચથી છતાં નિખાલસતાથી કહ્યું: 'રખડુ હું જ છું. હું જ બીજાઓને બગાડું છું.....આપણી શેરીમાં પેલી વાઘરણ માગવા આવે છે ને, એને કે'છે, ડાકણનો વળગાડ છે. એકવાર શેરી વચ્ચે એને

ઓથાર આવ્યો'તો. માણસો ભેગાં થઇ ગયેલાં. હું પણ જોવા ગયેલો...મને પણ, બાપુજી, કાંઇક એવું થાય છે, વળગાડ જેવું લાગે છે.'

નરોત્તમદાસ ચોંકી ઊઠયા, પણ તરત જ સ્વસ્થતા ધારણ કરી લીધી: 'એવા વહેમમાં ન ફસાઇએ, બિપિન ! હલકાં માણસો સ્વાર્થ સાધવા ખોટો ખોટો દેખાવ કરે. એવા ખોટા માણસોનો વિશ્વાસ ન કરીએ. તને વળગાડ જેવું શું હોય, બેટા ?'

'એ તો કોણ જાણે, બાપુજી, પણ થોડીક વાર વર્ગમાં ભાણું ત્યાંતો રખડવા જવાનું એવું જોશ આવે કે ન પૂછો વાત. વળગાડ જ જાણે ! મનને મારવા બાને ખૂબ યાદ કરું, પણ રહેવાય નહિ. પાણી પીવાની રજા પડે કે દફતર લેતાકને ભાગી છૂટું ત્યારે જ ચેન પડે. સાથે બેચાર છોકરાઓને પણ ખેંચતો જાઉં. ભાગેડુ બીજાને ય ભાગેડુ બનાવે.'

'ભાગેડુ' શબ્દે અને એ અંગેના વિધાને નરોત્તમદાસના હૃદય પર જાણે કારમો મર્મઘા વાગ્યો ! છતાં એ ઘાની વેદના હૃદયમાં જ સમાવી કે શમાવી દઇને બોલ્યા: 'તે તારા માસ્તર કાંઇ કહેતા નથી ?'

'માસ્તર તો ઘણુંય કહે છે. ઘેર ભણાવવા આવે છે એટલે હેત પણ બહુ રાખે છે. વળી તમારી રોજરોજની ભલામણ, એટલે ચીવટ પણ એટલી જ, છતાં હું ભાગી જાઉં છું એમની આંખ આંજીને. રમી કરીને ધરાઉં એટલે પાછો નિશાળે જાઉં, ત્યારે પણ સમજાવવામાં કાંઇ બાકી ન રાખે.'

'શું સમજાવે ?' નરોત્તમદાસે તીવ્ર કુતૂહલ દર્શાવ્યું.

'કહે: 'બિપિન બાપુજીને તારે માટે કેટલી બધી લાગણી ને કાળજી છે. ! એટલી મેં ક્યાંય નથી જોઇ. તમારી સ્થિતિ બહુ સારી નથી, છતાં ટ્યુશન રખાવ્યું છે ચાર્જ પણ સારો ચુકવે છે.' જરા વાર રહીને:

'પછી બાપુજી, એકવાર માસ્તરને મેં એનું કારણ કહી દીધું કે, 'મારી બા હતાં ને, એ બહુ સમજુ ને લાયક હતાં. મને બે મહિનાનો મૂકીને ગુજરી ગયાં, પણ મરતાં મરતાં બાપુજી પાસેથી વચન લઇ લીધું–મારૂં બરાબર ધ્યાન રાખવાનું, મને ભણાવવા ગણાવવાનું, મને મોટો માણસ બનાવવાનું.'

'પછી શું કહ્યું માસ્તરે ?' નરોત્તમદાસનું કુતૂહલ એકદમ વધી ગયું. એમાં સંતોષની માત્રા પણ ભળી.

'કહ્યું: 'ત્યારે તો તારે બા જેવા ખાસ લાયક થવું જોઇએ. તો જ એમના આત્માને સંતોષ મળે'

'માસ્તરે બરાબર કહ્યું, બિપિન !' નરોત્તમદાસે મોટી રાહત અનુભવી.

'માસ્તર તો ભણેલા માણસ રહ્યા. આવું બધું સમજાવતાં આવડે એમને, તો. પણ આપણા રસોઇયા મહારાજ છે ને, એ પણ મને જ્યારે ત્યારે સમજાવે છે.'

'શું સમજાવે છે એ વળી ?' નરોત્તમદાસનું કુતૂહલ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યું

'એણે મારી બાને તો ક્યાંથી જોયાં હોય ? એટલે એમના વિશે તો શું કહે ? પણ એ તમારાં બહુ વખાણ કરે. તમારી જ વાત માંડીને બેઠા હોય. કહે: 'બાપુજી કલકત્તાથી દેશમાં પાછા આવ્યા ત્યારે ભરજુવાનીમાં હતા. કમાણા પણ હતા. વેપારનો અનુભવ લીધો'તો. એટલે માગાં પર માગાં આવવા મંડયાં પણ બાપુજીની તો એક જ વાત: 'નહિ, નહિ. મારે

વટાવનો, ઝળહળતી કારકિર્દીને વરતો એમ. એ. માં આવી પહોંચ્યો. ગઇકાલનો રખડુ મનોવૃત્તિવાળો વિદ્યાર્થી આજે સૌનુ ધ્યાન ખેંચી રહ્યો–એટલી હદ સુધી કે કોઇ કોઇવાર કોલેજની સભામાં તેનું ખાસ પ્રવચન યોજાતું. તેને સાંભળવા વિદ્યાર્થીઓ તો ઠીક, પ્રાધ્યાપકો સુદ્ધાં ઉત્સુક રહેતા.

આવું એક પ્રવચન એક સાંજે ગોઠવવામાં આવ્યું હતું સમય થવા આવ્યો હતો. બિપિન જવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો, એટલામાં તેના ખંડમાં રસોઇયો આવ્યો, ને બહુ જ ખાનગી વાત કરતો હોય એવા ધીમા ગંભીર અવાજે બોલ્યો:

'બિપિનભાઇ, આધેડ ઉંમરની કોઇ બંગાળણ બાઈ આવી છે. એની આંખ, એનો અવાજ, એનો પહેરવેશ, બધું એવું વિચિત્ર છે કે હું તો તેને ઓટલા પરથી કાઢી મૂકતો'તો, પણ નજીક જઇને જોયું તો એનો ચહેરો કંઇક તમારા જેવો લાગ્યો ભાંગ્યું તો ય ભવ્ય, એવું એનું રૂપલાવણ્ય લાગ્યું.'

'કોણ છે ? તમે પૂછ્યું નહિ ?' બિપિનને એકદમ કુતૂહલ થયું.

'આખી વાત તો સાંભળો........બાઇએ પૂછ્યું: 'શેઠ છે ઘરમાં ? મેં કહ્યું: 'નથી.' તો કહે: 'શેઠના વહુ ?' કહ્યું: 'એમને ગુજરી ગયે બાવીસ વર્ષ થઈ ગયાં. શેઠ ફરી પરણ્યા જ નથી....પણ બિપિનભાઇ છે ઘરમાં.'

'તમારૂં નામ સાંભળતાં જ બાઇના મોંમાંથી ધીમી ચીસ નીકળી. એનો અવાજ ફરી ગયો. તીરછી આંખ સીધી થઇ ગઈ એમાં હેતની સરવાણી ફૂટી. સાડલાનો જેમ તેમ લટકતો છેડો સરખો કરી લીધો. ધ્રૂજતા, ભાવભર્યા અવાજે બોલી: 'બિ...પિ...ન ?...શેઠનો દીકરો ?....એ જીવે છે ?....એને તો બે જ મહિનાનો મૂકીને એની મા....'

'બાઈ પછી બોલી ન શકી. એનો આવો-દયામણો ચહેરો જોઇને મેં કહ્યું: 'ખરું, મા તો એવડો મૂકીને ગુજરી ગઇ....મા તો મા હતાં ! જાણે દેવતાઇ જીવ ! મરતાં મરતાં શેઠને ભલામણ કરતાં ગયાં: 'મારા બિપિનને જીવની જેમ જાળવજો, હો ! એને લાયક ને મોટો માણસ બનાવજો.'

'અને શેઠે શેઠાણીનું વેણ સંભારી સંભારીને નાનકડા બિપિનભાઇને એવા તો જાળવ્યા કે એ જીવી ગયા. નાના હતા ત્યારે તો ભારે રખડુ હતા; પણ એમને સુધારવા શેઠે જાણે ભેખ લીધો !....આજે બિપિનભાઇ મા-બાપનું નામ ઉજાળે એવાં લાયક થયા છે.'

'બાઈ મારો શબ્દે શબ્દ એક કાને સાંભળી રહી હતી, બરોબર સમજવા કોશિશ કરી રહી હતી, છતાં વચ્ચે વચ્ચે મારું કહેવું સમજી ન શકતી હોય એવી બાઘામંડળ જેવી પણ બની જતી'તી. તેના મોં પર ન સમજાય એવા પથરાતા જતા'તા. કશુંક યાદ કરી રહી હોય તેમ બોલી: 'ત્યારે તો તેના બાપુજીનું સ્વપ્નું, તેને મોટો માણસ બનાવવાનું સાચું પડ્યું....બોલાવોને બિપિનભાઇને. મારે જોવા છે.'

'મેં કહ્યું: 'બિપિનભાઇને અટાણે સભામાં ભાષણ કરવા જવાનું છે. સમય થઇ ગયો છે,' તો કહે, 'ભલેને જાય હું વધુ વખત....'

રસોઇયાનું વાક્ય પૂરૂં થાય એ પહેલાં તો બિપિનનું કૌતુક તેને દીવાનખંડ તરફ ખેંચી ગયું. તેની આંખ એક ચીંથરેહાલ, મેલીઘેલી, અર્ધભ્રમિત જેવી સ્ત્રી ઉપર પડી

બિપિનને જોતાંવેંત એ બાઇની વ્યાકુળતા વધી ગઈ. બાવરી બની તે બિપિનને જોઈ રહી. કોઇ અપાર્થિવ મમતાનું તેજ તેની આંખમાં આવી વસ્યું. ભાવોર્મિ ને ભાવનાના અતિરેકથી તેની છાતી ઊછળી રહી. એક મટકુંય મારવા તેની આંખ તૈયાર નહોતી. બિપિનને આખો ને આખો આંખમાં સમાવી લેવા એ તલસી રહી.

'માજી ! આયો....હું બિપિન.'

બિપિને આવકાર આપ્યો, પોતાની ઓળખાણ આપી, પણ બાઇની આંખ તો બિપિન પર સ્થિર હતી. બિપિનના શબ્દોથી તે પૂરી જાગૃત નહોતી થઈ.

'તમે બાપુજીને ઓળખો છો ?' બિપિને પૂછ્યું. બાઇએ બોલ્યા વિના, માથું હલાવી હા કહી.

'મારાં બાને ?'

બાઇ હવે ચમકી. એની આંખ ચકળવકળ થવા લાગી. આ ઘરની હવામાં ભરેલી સુગંધ પકડી થોડી ક્ષણો પછી બોલી: 'હા.'

બિપિન તેની સાવ નજીક ગયો. 'મને એમની વાત કરો બા કેવાં હતાં ? મને બે જ માસનો મૂકીને એ સ્વર્ગે સિધાવ્યાં. મને એમનું સુખ નથી મળ્યું.' તૃષાતુર ચાતકની નજરે બિપિન તાકી રહ્યો.

'બેટા !' બાઇના વલોવાતા અંતરમાંથી પડઘો પડયો અને એ હમણાં ઢગલો થઇ ઢળી પડશે એમ લાગ્યું. બિપિને તેના હાથને જરા ટેકો આપ્યો, ત્યાં રસોઇયો આવ્યો ને બિપિન તરફ જોઇને બોલ્યો:

'તમારે સભામાં નથી જવું ?'

બિપિને ઘડિયાળ જોઇ કાંટો સમયને સહેજ વટાવી ગયો હતો. રાહ જોઇ રહેલા ને ગણગણાટ કરી રહેલા સભાજનોના આતુર ચહેરાઓ તેનાં ચક્ષુ સમક્ષ તરવરી આવ્યા.

'માજી તો રોકાશે. તમતમારે જઈ આવો. હું માજીને નાસ્તો-પાણી કરાવીશ.'

'હેં માજી, તમે રોકાશો, હું પાછો આવું ત્યાં સુધી ? કલાકેકમાં તો આવી જઇશ.' બિપિનના અવાજમાં ગડમથલ ભરી હતી.

'હાં, બેટા ! જરૂર રોકાઇશ. તું તારે જા. ફતેહ કર.'

'પણ જરૂર રોકાજો, હો ! બા વિશે સાંભળવું મને બહુ ગમે છે. અહીં તો બાપુજી સિવાય કોઇએ એમને જોયાંયે નથી. બાપુજી કહે છે કે એ તો એક દેવતાઈ જીવ હતાં.... બાપુજીના રૂડા પ્રતાપે ને બાનાં પુણ્યસ્મરણે જ હું મારો રખડુ; ભાંગેડુ સ્વભાવને સુધારી શકયો છું.'

પેલી બાઇનો ચહેરો, ભાગેડુ સ્વભાવના નિર્દેશે એકદમ ભોંઠો પડી ગયો-કાપો તો લોહી ન નીકળે એવો. માંડ માંડ તે બોલી શકી-એના એ જ શબ્દો:

'જરૂર રોકાઇશ. તું તારે ઊપડ. ફતેહ કર, બેટા !'

અને જતાં જતાં ભારે વેદના અનુભવી રહ્યો હોય તેમ બિપિન ઊપડયો. ઘરનાં પગથિયાં ઊતરતી વખતે પાછું ફરીને પેલી બાઇને ભાવપૂર્વક નીરખી રહ્યો... વળી સભા સાંભરી. વિલંબ થવાને કારણે બડબડાટ કરી રહેલા સભાજનોના ફરિયાદી ચહેરાઓ તેની નજર સામે ફરીથી તરી આવ્યા. તેણે તરત જ સાયકલ ઉપાડી, ને કોલેજની દિશામાં

મારી મૂકી. મારમાર કરતી જતી સાયકલ ઉપરથીયે તે એક બે વાર પાછળ, ઘરના ઉંબર ઉપર ઊભીને તેના તરફ તાકી રહેલી પેલી બાઈ તરફ, નજર કર્યા સિવાય રહી ન શકયો.

બિપિન જેવો દેખાતો બંધ થયો કે, બાઇ જરા પાછી ફરી ને એકદમ ડુસકે ડુસકે રડી પડી.

આ વળી નવું નાટક ભજવાતું જોઇને રસોઇયો સૂનમૂન જેવો થઇ રહ્યો. આખરે તેણે સાંત્વન આપતાં કહ્યું:

'તમે બ્હેન, બહુ દુખિયારાં લાગો છો!'

'માત્ર દુખિયારી જ નહિ, પાપીણી પણ'

મહામહેનતે દબાવી રાખેલી વાત બળવો કરીને બહાર નીકળી આવી હોય એમ લાગ્યુ. મનના આવેગને અંકુશમાં લેવા તે મથી રહી: 'ભાઇ, એ બધી વાત હવે કયાં કહેવા બેસું? શેઠને કહેજો ને કે, બંગાળથી એક બાઇ રખડતી-રઝળતી અહીં આવી ચડી'તી. બિપિનને હેમખેમ ને લાયક જોઇને એનું પેટ ઠર્યું.'

અને બાઈએ જતાં રહેવા પગ ઉપાડયો.

'અરે, અરે! એમ કયાં જાઓ છો? શું આવ્યાં? શું ચાલ્યાં?' મહારાજે એકદમ વચ્ચે આવીને બાઇને રોકી.

'આવી હતી તો શેઠ પાસેથી કંઇક પડાવવા-જૂના નાતાને આધારે; પણ શેઠ પાસેથી પડાવવું એટલે બિપિનના ભાગમાં ભાગ પડાવવો. હવે તો એવું ન જ કરૂં. ભલે ને મરી જાઉં.'

રસોઇયાને બાઈ ઘેલી જેવી લાગી. જતી હોય તો છો ને જતી; નહિ તો શેઠને ક્યાંક નડશે, એમ મનમાં થયું. પણ બિપિનની લાગણી સાંભરી આવી. બાઇ બારણાં તરફ ચાલી એટલે કહ્યું:

'બિપિનભાઇ આવે પછી જજો. ત્યાં સુધી રોકાવાની તમે હા પાડી હતી ને? લ્યો, હું ચા બનાવી લાવું, નાસ્તો લાવું.'

'નહિ, નહિ, હવે નહિ રોકાઉં. મારા જેવી પાપણીનો ઓછાયો પડયે બિપિનની પ્રતિષ્ઠાને બટ્ટો લાગે. એનો વિકાસ રૂંધાય. એના બાપુજીએ એની બાને અજબ કુનેહથી, અપાર ધીરજથી, અદ્‌ભુત ત્યાગથી માંડમાંડ પકવેલું મધુર ફળ કયાંક પાછું ખટાશ પકડી લે....હું તો જઇશ જ'. જાણે સ્વગત બબડતી હોય તેમ તે બોલી.

'પણ મારે શેઠને શું કહેવું?'

'કહેજો ને કે એ બાઈ તો સ્વચ્છંદી નીકળી, ધૂની ને ઠેકાણા વગરની લાગી. કશું કહ્યા-કારવ્યા વગર એ તો ભાગી જ ગઇ-કોઇ જનમની ભાગેડુની જેમ.'

અને ખરેખર દોટ મૂકીને તે ઘરનાં પગથિયાં સડસડાટ ઊતરી ગઇ. પણ પોતે ખરેખર ધૂનીને ઠેકાણા વગરની છે, એનો જાણે પુરાવો આપતી હોય તેમ તે રઘવાયા જેવી તરત જ પાછી ફરીને બોલી:

'અને હાં, શેઠને એમ પણ કહેજો ને કે, 'બાઇએ તમારી માફી માગી છે, પોતે જતી રહી એ માટે; ને પોતા વતી બિપિનને વહાલ કરવાની વિનતિ કરી છે.....બીજું તો શું કહું? શી જરૂર છે?'

અને આ બધું રસોઇયો પૂરું સંભાળે, સમજે એ પહેલાં તો તે પોતાની આંખમાં ઝૂકી રહેલાં આંસુને લૂછવા પણ રોકયા સિવાય બાવરી શી, બાવીશેક વર્ષ પહેલાં ભાગી હતી તે જ હવે પણ જુદા જ આશયથી શેઠનું ઘર છોડી આજે પણ ભાગી ગઇ-હંમેશને માટે.

સહોદર નહિ, પંખીદર્શન પણ એનાથી જરાય કમ નથી.

અને રાજવાડી ! પંખીરાજોની વાડી ! મોર અને ઢેલ, પોપટ અને કોયલ, પતરંગા અને ચાષ, હુડહુડ અને કોશી, બુલબુલ અને લેલાં, દરજીડો અને કુંભાર, અબાબીલ અને રાજાલાલ કોઈ અનેક રંગી પીંછા, કોઈ રાખોડી રંગ, કોઈ લીલો ચટ્ટાક, કોઈ જાંબુડો લાલ, કોઈ પીળી પીળી ઝાંય, કોઈ ભગવો ભભૂત, કોઈ લાલ લાલ લાલ, કોઈ આછો ગુલાલ–રંગની એક અજબ સૃષ્ટિ ! નાદબ્રહ્મનું પરમ સૌંદર્ય ! કથકલી, મણિપુરીની અનેક ચિત્તાકર્ષક લીલાઓ !

આપણું તપોવન ?

આપણું તપોવન પંખીઓને કારણે પરમ હૃદ્ય, પરમ રમણીય, પરમ શાંતિ દાતા.

ચાલો, એક પછી એક બધાને નિહાળીએ હેં ?

卐

卐 નૃત્ય 卐

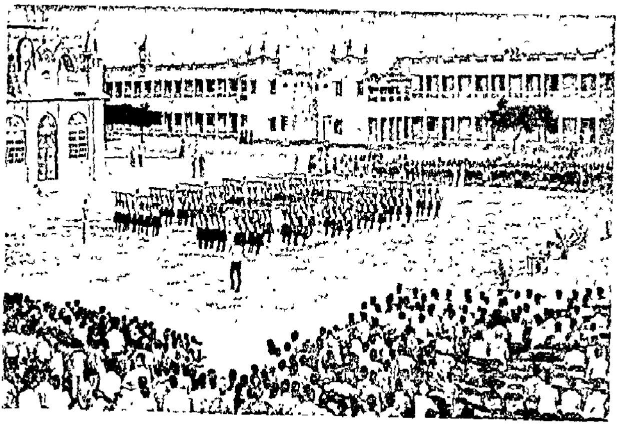
આ બ્રહ્માંડે નવલ ધવલા રૂપનું યે સ્વરૂપ
સર્જ્યું કેવું નટવર વરે નૃત્ય થૈકાર સૂરે !
બ્રહ્મા વિષ્ણુ સૃજનભરમાં નૃત્ય–આરાધનોનાં
ઊંચાં શૃંગો કરત સર તો, શંભુ સંહાર ખેલે !

એવાં નૃત્યો અકલ સરૂપા ઉચ્ચ ગાંભીર્યવંતા
શોભાવ્યાં ને સહજ ઉરની વાણી શાં આત્મનિષ્ઠ
કીધાં, ને એ સમરસ–કલા જીવને સાધના શી
ધારી, જેનાં સ્વચ્છ સુ–રસ શાં ઘુઘવે બ્રહ્મવારિ.

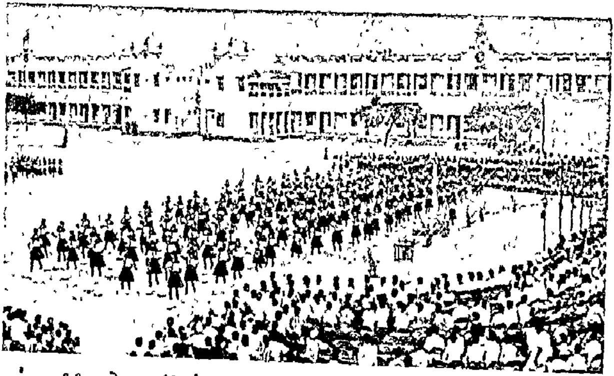
શું એ દૈવી ધવલ શિખરે શંભુ શિવાસનેથી
આવી પોપે ઉર વિમલનું સ્વપ્ન ? કે શારદા–મા
પૂરે સ્પંદો ધ્વનિત લયથી છંદથી વ્યંજનાઓ ?
કે ગીર્વાણે તરલ રહી જે વૈખરી ચેતનાઓ ?

જે હો તે હો, જગત ઉપરે નૃત્ય–માંગલ્ય સ્ફુર્યું
ને આત્મામાં જીવન–રસનું મર્મ–ઔદાર્ય પૂર્યું !

—સુધાંશુ
(પોરબંદર)

બામ્બુ-ડ્રિલ :

પૂ. દીદીના નેતૃત્વ નીચે તૈયાર કરાએલ વ્યાયામના વિવિધ દૃશ્ય—બામ્બુડ્રિલ દ્વારા સમતુલા જાળવવાના પ્રયોગો—પ્રાથમિક સારવારનું મહત્વ સમજાવતું પ્રાયોગિક દૃશ્ય

પક્ષી અભિનન્દનમ્

પૂ. દીદી દ્વારા તૈયાર કરાવાયેલ સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ—પક્ષી અભિનંદનમ્.

તને રે શું કહીએ ?

વારે ઘડીએ તને શું કહીએ,
ઓ પ્રીતમ તને તે શું કહીએ ?
આવી સંતાકુકડી કેમ કરી સહીએ ?

ઘડી ઘડી બોલાવે
અમે આવીએ દોડી દોડી
મારગ વચ્ચારે તું
જાય અમને છોડી છોડી.
મ્હેણાનો ભાર કેમ કરી વહીએ ?
ઓ પ્રીતમ તને તે શું કહીએ ?

ભરી ભરી મટકીમાં
ગોરસ લાવીએ ઘો ઘોળી
વનવગડામાં તું
સંતાય અમને છોડી છોડી.
મટકીનો ભાર કેમ કરી વહીએ ?
ઓ પ્રીતમ તને તે શું કહીએ ?

સાખી

ઘડી ઘડી બોલાવે, અમે આવીએ દોડી;
મારગ વચ્ચારે તું, જાતો અમને છોડી,
મ્હેણાનો ભાર કેમ કરી વહીએ ?
મોંઘી રે મટુકીમાં, ગોરસ મીઠાં મીઠાં;
તું વિણ આતમરામ, જીવતર ખોટાં ખોટાં,
વેદનાની વાત અમે કોને રે કહીએ ?
ઓ પ્રીતમ તને તે શું કહીએ ?

જ્યોતિબેન થાનકી
અધ્યાપિકા, મહિલા કોલેજ, પોરબંદર

સ્ત્રીશક્તિ મહિમાશતક

દોહા

સ્ત્રી કન્યા ભગિનીપ્રસુ, દેવી દયાની ખાણ
નારી જગ વિધ વિધ સ્વરૂપ, કરત સદા કલ્યાણ ૧
માતસ્વરૂપ સંતાનકી, પત્ની સ્વરૂપ પતિદેવ
ભગિનીસ્વરૂપ નિજભ્રાતકી, ચાહત નારી સેવ ૨
દાતા ભક્તન સૂર સંત, જ્ઞાની ધ્યાની ગુણવાન
નારી નરકા જન્મ દે, પાયાં ઉજ્જવલ પાન ૩
નારી તૂં નારાયણી, સંસારે સુરવેલિ
નવપલ્લવિત નિત રાખતી, વિશ્વબાગની વેલિ ૪
તૂં રામાયણ ભાગવત, તૂં સઘળાં ય પુરાણ
તૂં ચંડી મહાભારતે, નારી દ્વિયણ નિર્વાણ ૫
હોત સદા નારાયણી, જા ઘર તવ સન્માન
તા ઘર નવનિધ્ધિ રમે, કહતે વેદ પુરાન ૬
તૂં દુનિયાં સર્જન કરે, તૂં કરે સર્વ વિનાશ
તૂં રૂઠિ પલમાં કરે, નારી ખેલ ખલાસ ૭
લીધાં તે કહિ વ્રત કઠિન, કીધાં શીલ જતન્ન
પીધાં વિષ અમૃત કરી, દીધાં અજબ રતન્ન ૮
તૂં નારી સુરતરૂ સમી, ઇચ્છિત ફલ દેનાર
તૂં વિણ સૂનો લાગતો, વિશ્વ તણો વ્યવહાર ૯
તૂં ઝુઝી સંકટ સમે, શિયળ રાખવા સ્વચ્છ
દેખો યહ દુનિયાં મહીં, નારી પ્રભા પ્રત્યચ્છ ૧૦
તૂં હૈયાની હુંફથી, સ્વર્ગ બનત સંસાર
નારી તવ નિશ્વાસથી, નિશ્ચય નર્કાગાર ૧૧
સીમૂર્તિ સંતોષકી, માત દયા ધન માન
ભગિની છપા કી હે ભલી, સબ જન કહત શયાન ૧૨
રોગમેં ઔષધિ મિત્ર હે, ગૃહમેં ગૃહની મિત્ર
ધર્મ મિત્ર હે અંત મેં, પથમેં જ્ઞાનપવિત્ર ૧૩
વનિતા તૂં વિણ વિશ્વની, કદી ન વૃદ્ધિ થાય
શક્તિ સર્જનહારની, અવશ્ય અટકી જાય ૧૪
તૂં મહાકાલી જોગણી, તૂં દેવી દરસાય
તૂં માયા માહેશ્વરી, તૂં સવ રૂપ લખાય ૧૫

તૂં અનસુયા અરૂંધતી તૂં તારા લખમીહ
તૂં મૈત્રેયી ગાર્ગી, દુર્ગા દમયંતીહ ૧૬
ધર્મ સનાતન સ્થાપવા પંડિત પરિષદમાંય
તૂં બેઠી ન્યાયાસને નારી દેવા ન્યાય ૧૭
તેં સમજાવ્યો સ્વામીને પ્રભુ પરાયણ પંથ
તૂલસી જગતારન દિયે મહારામાયણ ગ્રંથ ૧૮.
તારા તપના તેજથી ઝુકી ગયો જમરાજ
સોંપી દીધો સ્વામીને દૈવત જોઈ દરાજ ૧૯
ઊતાર્યો નહીં અંગથી સધવાનો શણગાર
ચોડી ભાલે ચાંદલો બેઠી અગન મોઝાર ૨૦
જીવી તો જેગણ બની ગાળ્યાં હાડ ને ચામ
પતિ વિયોગે પ્રેમદા તજિયુ સુઃખ તમામ ૨૧
નારી તૂં અબલા નહીં સબલા સાચો સાચ
કો જન રહિયા બેફિકર પડય મોહને પાસ ૨૨
ગ્રહણી ગૃહસ્થાશ્રમ તણો ભલ વેંઢાર્યો ભાર
તેં રાખ્યો તપસા કરી, ઉજવલ ઘર આચાર ૨૩
હાજર ઘરમાં હોય નહિં એક ટંકનું નાજ
અન્નપૂર્ણા બની ઇશ્વરી રાખી કુળની લાજ ૨૪
નારી તેં નિજનાં તજી કિયાં અવર બડભાગ
છે નારી સંસારમાં તારો અનહદ ત્યાગ ૨૫
તૂં બેઠી જીભાસને ગાયાં કવિયે ગીત
નારી નીંદણહાર તો ભૂલા સઘળી ભીત ૨૬
વનવાસી તો વિરહથી રડવડતા શ્રીરામ
ક્યાં ગઈ સીતા કહિ કહિ પૂછત ઠામો ઠામ ૨૭
તૂં રાધા સંગ માનુની રમતી દિવસ રાત
તૂં વિણ રાધા-કૃષ્ણનાં ગીત કવિ શું ગાત ? ૨૮
તૂં પતિ પરછાયો બની સુખ-દુઃખ સહતી સંગ
સરજી અણમૂલ સંસ્કૃતિ પિંગલ નેક પ્રસંગ ૨૯
તૂં જીવન સહ ચારણી પતિપરાયણ રૂપ
છતી આંખે અંધી બણી જોયું ન જગત સ્વરૂપ ૩૦
ઉજ્જવલ આલય દીસતાં નારી બિન નિસ્તેજ
રમની તૂં જા ઘર રમે તા ઘર પ્રગટે તેજ ૩૧
તૂં પિયુ ગ્રહમાં પાલવી શિલવંત નાર સુજાણ
મળિયાં દૂધને મીસરી દો કાયા એક પ્રાણ ૩૨

તૂં વિશહથિ વાઘેશ્વરી તૂં હીંગોળ તૂં હોલ
તૂં ત્રિશૂરાળી તોતડી બોલી પાળ્યા બોલ ૩૩
અટકી જાતો આભમાં ભરે ન ડગલું ભાણ
લાજાળો લોપે નહીં આવડ, તારી આણ ૩૪
તૂં ખોડી તૂં ખૂબડી તૂં અંબિકા માત
તૂં સિહઢાયચ ચારણી પિંગલ કહે પ્રખ્યાત ૩૫
તૂં મૂંગી તૂં મેલડી તૂં માતા હિંગળાજ
તૂં વરદાઈ વીપળી રાખી કુળની લાજ ૩૬
તૂં બુટ બલ્લડ બહુચરા તૂં રવેચી રવરાઈ
તૂં રાજલ ઉદાતણી મઢવાળી મહમાઈ ૩૭
નવઘણ નવ સરઠોધણી જાહલ વારે જાય
વારીશ પીધો વરૂવડી અંજલી ભરીને આઈ ૩૮
પાવાગઢવાળી પ્રબળ મહિપતિ નમતા માત
તૂં કરૂણાઈ કાળિકા વિકરાળી વિખ્યાત ૩૯
તૂં મીરાં મજીરાં લઇ ગાયો ગિરધરલાલ
તૂં પોઢી મુમતાઝપર ઓઢી તાજ મહાલ ૪૦
તૂં લડી રણ કિરપાણ લઇ રાણી લક્ષ્મીબાઇ
તૂં ગાંધીસંગ જેલમાં બેઠી કસ્તુરબાઈ ૪૧
તૂં તોરલ લોયણ સતી તૂં દાળલ દે નાર
કામી ક્રોધી કુટિલને પલમાં કરિયા પાર ૪૨
તેં પાપી પલટાવિયા સ્થાપ્યાં શાસન સ્થિર
નરપતિ તો ચરણે નમેં નયણે ભરભર નીર ૪૩
તેં સાવજને સીકર્યો ગણી ગરીબડી ગાય
ચોરાડી ચાંપલ તણી રેખા નહ લોપાય ૪૪
નાગઇને નમિયો નહીં ભૂલા મંડળિક ભૂપ
જોયું મેં હરજોગની શકિત તોર સ્વરૂપ ૪૫
ભંગી કણબી બ્રામણાં કોળી થોરી કેક
જાનલ જૂદાં નાગણે આરે સરખાં એક ૪૬
ભાભી કહિ ભૂપત કરે રાવળ ધર્મનો લોપ
કીધો તેં કચ્છવા ધરે કામઈ કાળો કોપ ૪૭
તૂં વિફરી વાઘણ્ય બણી અસુર ઉથાપન કાજ
શેખમિયાં સરધારનો બાકર માર્યો બાજ ૪૮
તૂં બંધાણી બોલથી લોઢા ઉપર રેખ
હાડ હિમાલય ગાળિયાં દુનિયાં રહિતી દેખ ૪૯

તું પદ્માસમ પ્રેયસી અટકી નહી લગાર
ભટકી વનમાં ભૂતને મુક્તિ દેવણહાર ૫૦
ભૂંસી નાખી ભાલથી લાલકંકુની રેખ
છોડી અમ્મર ચૂંદડી ભગવો પહેર્યો ભેખ ૫૧
પુત્ર રમંતો પારણે કરે અડપલું કંત
લજ્જા નારી રાખવા આણ્યો જીવન અંત ૫૨
પાનબાઈ પરમોધવા ગંગા મુખ ગિરવાણુ
વરસીધારા વેદની પાયાં અમૃતપાન ૫૩
તેં પતિવૃત્ત લઇ પદ્મની સ્વર્ગ કિયો સંસાર
તેં વેઠી કંઈ યાતના ધર્મ સનાતન ધાર ૫૪
તું પૂતળી પાવન પરમ મોહન કેરી માત
તું વિજ્યા તું માયડુ તું અંદરાખ્યાત ૫૫
સુશીલ પુત્રી સંતોકની સવિતા સરસ્વતીરૂપ
મેધાવી મહીમંડળે નિર્મળ સુની અનૂપ ૫૬
તું બેઠી ભારત તખત પ્રથમ ઇંદિરા પાટ
નારીપ્રતિભા નિરખતાં ચકિત થયા સમ્રાટ ૫૭
લાખો નિરવાશ્રિતને આપ્યું આશ્રયસ્થાન
તવ ઇંદિરા રૂપતેં હરખ્યો હિંદુસ્તાન ૫૮
તેં બંગલા સોનારની કરી દૂર કઠનાઈ
મુક્તિ સાત કરોડને આપી અંદરાબાઇ ૫૯
અલ્ટીમેટમ યુદ્ધનું પાઠવે પાકિસ્તાન
જીતી લીધું જોગણી અખિલહિંદ અરમાન ૬૦
તેં યાહ્યાને આપીઓ જડબાંતોડ જવાબ
ખંડ નવે ત્યાં ખળભળ્યા ઉછળ્યા સાયર આબ ૬૧
નારીશક્તિ નીરખતાં મૂછાલા મૂરઝાય
પરોશ પાકિસ્તાનની થરથર જાંગુ થાય ૬૨
થનગનતા સ્થિરા પરે આ ફૂળવા મદ અંધ
વિશ્વ પ્રવાસે વીચરી બાઈ કર્યા તે બંધ ૬૩
તું રૂઠી બોળી દિયે પેઢી એકોતેર
તું તુઠી તારી લિયે બૂડંતી બહોંતેર ૬૪
એસી જાણે મલકને ખેલી જાણે ખાગ
નર તે લહી જાણે નહીં તારો નારી તાગ ૬૫
પંડિત કે કોવિદ કવિ સાધક સાધૂ સંત
પાર કદિ પામ્યા નહી તો ઉપકાર અનંત ૬૬

નારી શીતળ છાંયડી નારી ધખતી ઝાળ
નારી વિષની વેલડી નારી અમૃતધાર ૬૭
જીવન પર આધિન બનત રાય બનત હે રંક
પંખ બિનાં જિમ પંખિયાં નર ઇમિ જાણુ નિશંક ૬૮
લાલન-પાલન બાલકો પુનિ ગૃહકા વ્યવહાર
સુશિલ ત્રિયા બિન કોક રે સમજ ભરી સંસાર ૬૯
તૂં કરણી મેહા તણી નાગઇ તૂં નકળંક
ત્રુઠી તો થાપ્યા તખત રૂઠી કીધાં રંક ૭૦
સંવત સોળ પંચાણુંવે વદ્દાં માસ વઇશાખ
સત લીધું તેં ચારણી સુંદર મા સમરાથ ૭૧
ઉમર વરસાં આઠની બાળા જે સતબાઈ
ચોપેંથી કાટે ચડી મા ભેળી મહમાઈ ૭૨
માતવિહોણા મલકમાં બાળક નીરખી બાઈ
ગરીબો લઇને ગોદમાં બેઠી રામીબાઈ ૭૩
ભરજોબન ભરવાડય તેં ભજિયા નકળંક ભૂપ
તૂં રાણી વીરા સધુ રાજકોટનું રૂપ ૭૪
તૂં કંડોરડે કોઠડી છે દેવી સાક્ષાત
ભજતા લીરલ ભાવથી મેરાણી હો માત ૭૫
તૂં અહલ્યા હોલકર જાણે સકલ જહાન
અડસઠ તીરથ સ્થાનમાં દીધાં અઢળક દાન ૭૬
બાઇ સદાવ્રત્ત બાંધિયું દેવા અન્નનું દાન
સેવા કીધી સાધુની જાણે સકલ જહાન ૭૭
સંતોની સેવા કરી રટિયા રણછોડરાય
પરમા પ્રભુ પદ પામવા ઘરમાં ગઈ ઢંકાય ૭૮
તૂં ધાધડની ધીવડી બાળકુંવારી બાઈ
શીર પર બીજી ચૂંદડી ઓઢી ન મોંઘીઆઇ ૭૯
તૂં સોનલ હામાસધુ મઢડે પ્રગટી માત
ચારણ પ્રણુતારણ શક્ત પિંગલ કહે પ્રખ્યાત ૮૦
તૂં પાલક માતા વડી તૂં પોષક પરિત્રાન
અવર નહીં અવની પરે સુખપ્રદ માતસમાન ૮૧
તેં બાળકને પોષવા કર્યું લોઇનું દૂધ
ધન્ય ધન્ય તવ દેહને સેવા ભાવી શુદ્ધ ૮૨
તૂં વ્યાપક રહી વિશ્વમાં આશાપુરી આઈ
જોયા મેં આ જૂગમાં બેહદ પરચાબાઈ ૮૩

નમો આદ નારાયણી સદા નમો સુખધામ
વારવાર વિંધ્યવાસિની પિંગલ કરત પ્રણામ ૮૪
નારી સાયર પ્રેમ કો નાવ ચલી મઝધાર
કો જન બૂડે બીચમેં કો જન ઉતરે પાર ૮૫
પતિ જતા પરલોકમા ઘડયો ન દૂજો ઘાટ
સ્વામી સાથે સ્વામીની વહ્નિકુંડ લીધી વાટ ૮૬
મનહર રેવા માળિયાં ઇંદ્ર સમો આવાસ
જા ઘર લાગી હોય ત્યાં રમતી ડાકણ રાસ ૮૭
તો મુખ જ્યોતિ પ્રેમીકી ઝગમગ રહી સદાય
પર દીઠ બુઝે નહિ પવન તાતેં ઘૂંઘટ છાય ૮૮
પટ ઘુંઘટ ખોલત પ્રિયા નિરખત નાહ સનેહ
રાજત રમની મુખ શશી બાદલ બીખર તેહ ૮૯
મોમન લાગત માનુની રીસ ભરી ચખ લાલ
રાત ભિતે પિયુ રાહમેં બેઠી ઉજાગર બાલ ૯૦
લોચન કાજલ સાયકે નાચત નેન તરંગ
માનહુ મુખ પંકજ ચઢી પંખ પ્રસારત ભ્રંગ ૯૧
સ્નેહલત્તા સુખે નહીં કારન યહ સમજાય
નીરખી પિયુ દૃગનીરભરિ સીંચી રહી સદાય ૯૨
પિયુ મુખ નીરખત પદ્મની મંદ મંદ મલકંત
જ્યું બાદલમેં બીજલી દમક રહી મુખ દંત ૯૩
નારી શરદ ૠતુ ચાંદની પિયુ પૂર્ણિમા ચંદ
સોહત ઘર ઉદ્યાનમેં સુ–મનસ બીચ સુગંધ ૯૪
મત ડારો ગોરી ગલે હાર–ભાર ધરી હામ
ગુનતે શોભા દેત તના કહા આભૂષન કામ ૯૫
ક્રોધ મોહ અભિમાનય ઇર્ષા પુનિ ઉન્માદ
સુશીલ ત્રિયા તજી દેતહે પાખંડ દંભ પ્રમાદ ૯૬
ગોખ ઝરૂખે ગોદયેં સ્થાનક જહ તહ થાય
તૂં માતા બની માનુની પર્વતમાંય પૂજાય ૯૭
ભારત ઘર ઉદ્યાનકા નારી અનૂપમ ફૂલ
ત્યાગ ભકિત સૌરભતે મ્હેકી રહા અમૂલ ૯૮
કવિતા કિમિયો કામની એ ત્રણ અમૂલ ગણાય
પતિ મતિ હીણુ પામતા કિંમત કશી ન થાય ૯૯
નારી ચરિત્ર નીરકો અજબ ભર્યો અકુપાર
ઉદ્યમ કરે ઉલેચવા પામે ન પિંગલ પાર ૧૦૦

પિંગળશી મેઘાણંદ ગઢવી

સંસ્કૃતિ અને સમન્વયવાદી ભાવના

લે० અરુણભાઈ મહેતા
ગુરુકુલ મહિલા કોલેજ

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષે જાણીએ તે પહેલાં સંસ્કૃતિનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. સંસ્કૃતિ શબ્દ સંસ્કૃત ધાતુ સમ+કૃ (સમ્યક્, કૃ) ઉપરથી ઊતરી આવ્યો છે. એટલે તેનો અર્થ સારી રીતે કરવું, યોગ્ય રીતે કાર્ય કરવું; એ મૂળ ઉપરથી થયો છે. પરંતુ સંસ્કૃતિનો અર્થ વિસ્તૃત થાય છે. ટેઇલરના શબ્દોમાં જોઇએ તો, સંસ્કૃતિ એટલે સમાજના સભ્ય તરીકે માનવીએ અર્જેલ જ્ઞાન, માન્યતાઓ, કલા, ને ભાવનાઓ, રૂઢિ, વિશિષ્ટ શક્તિઓ વિગેરેનું એકમ. તો, વિઝલરના મતે કોઇપણ માનવ સમૂહના આચારો અને વિચારોના સરવાળા કરતાં કંઈ ઓછું નહીં તેમ વધુ નહીં તે સંસ્કૃતિ. કાકા કાલેલકર સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે : જીવનને શુદ્ધ, સમૃદ્ધ, સફળ અને સમર્થ બનાવવાના પ્રયત્નને અંતે જે જીવન પદ્ધતિ અને જીવન વિસ્તાર કેળવાય છે તે આપણી સંસ્કૃતિ છે. સંસ્કૃતિનો સ્વભાવ સમન્વયકારી છે. જીવનની પરિપૂર્ણતા તે સંસ્કૃતિ. ટૂંકમાં, આપણે કહેવું હોય તો આપણી સંસ્કૃતિ એટલે આપણે જે કાંઈ છીએ તે અને આપણી સભ્યતા એટલે આપણે જે વાપરીએ છીએ તે.

જગતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. જગતની અનેક પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ ગ્રીક, ઇજિપ્ત જેવી કાળની ગર્તામાં વિલીન થઈ ગઈ, પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિ હજુ જીવંત છે. શ્રી નહેરૂ નોંધે છે કે, "હિન્દ સિવાય બીજે ક્યાંય સંસ્કૃતિની પરંપરા અખંડિત ચાલુ રહી નથી. ભારે પરિવર્તનો, ઉપદ્રવો અને આક્રમણો થવા છતાંય આ દેશમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિની ધારા અસ્ખલિત વહી રહી છે, જીવંત છે અને આજે પણ પ્રાચીન સંસ્કૃતિના પાયા પર હિન્દીઓની પ્રણાલી રચાયેલી છે." ભારતીય સંસ્કૃતિનું કાર્યક્ષેત્ર ઘણું વ્યાપક છે. પ્રાચીન સમયની ઘણી સંસ્કૃતિઓના ઘડતરમાં તથા વિકાસમાં આ સંસ્કૃતિએ મોટો ફાળો આપ્યો છે. આ સંસ્કૃતિ અત્યાર સુધી કેમ ટકી રહી તે માટેનાં અનેક મહત્ત્વનાં કારણોમાં એક મુખ્ય કારણ છે, આ સંસ્કૃતિની સમન્વયકારી નીતિ. આર્યોના આગમનથી આજ સુધી જુદા જુદા સમયે જુદા જુદા ધર્મો અને સંસ્કૃતિને પોતાનામાં સમાવિષ્ટ કરીને પોતાની સંસ્કૃતિ વિશાળ બનાવી. દા. ત. આર્યોની વર્ણવ્યવસ્થામા શુદ્રનો વર્ગ—શુદ્ર વર્ગ એટલે જેનું કામ અંગત સેવાનું હતું તે. અનાર્યોનો આર્ય સમાજમાં ઊમેરો થતાં તેને ઝટ લઇને ઉપર ન ચડાવતાં ધીમે ધીમે ઉપર લેવાના ખ્યાલથી ઊભો થયો. શ્રી 'દર્શક' પોતાના 'વારસા અને વૈભવ'માં આનું સુંદર ઉદાહરણ રામાયણમાંથી આપે છે. તે લખે છે કે—"સીતાની શોધ વાનરો વિના શક્ય નહોતી. એમની યાત્રાની શરૂઆતમાં પિતા જેટલા વાત્સલ્યથી ગંગા પાર કરાવનારો કોણ છે? ગુહ—ભીલ. આગળ કોણ મળે છે? જટાયુ—ગીધ. એટલે ગીધના ધ્વજ ચિહ્નવાળો અનાર્ય જાતિનો કોઈ યુવક. હનુમાન, સુગ્રીવ વગેરેની મદદથી રામનો વનવાસ સુગંધિત બન્યો હતો." રામને પણ 'અનાર્ય'ની મદદ વગર ચાલ્યું નથી અને એ રીતે અનાર્ય સંસ્કૃતિને આર્ય સંસ્કૃતિમાં ભેળવી દીધી. તેજ રીતે મુસ્લીમ યુગ અને બ્રિટિશ યુગમાંથી દાખલા આપી શકાય, એટલે કે, સમન્વય ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક ઊજળું પાસું છે.

પૂ. દીદી દ્વારા તૈયાર કરાવાએલ નૃત્ય-નાટિકા શેણી વિજાણંદનું એક આકર્ષક દૃશ્ય (૧૯૬૭)

શેણી-વિજાણંદ નૃત્ય-નાટિકાનું બીજું દૃશ્ય—શેણી પોતાની સખી સાથે (૧૯૬૭)

સંસ્કૃતિ અને સમન્વયવાદી ભાવના

લે૦ અરુણભાઈ મહેતા
ગુરુકુલ મહિલા કોલેજ

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષે જાણીએ તે પહેલાં સંસ્કૃતિનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. સંસ્કૃતિ શબ્દ સંસ્કૃત ધાતુ સમ+કૃ (સમ્યક્, કૃ) ઉપરથી ઊતરી આવ્યો છે. એટલે તેનો અર્થ સારી રીતે કરવું, યોગ્ય રીતે કાર્ય કરવું; એ મૂળ ઉપરથી થયો છે. પરંતુ સંસ્કૃતિનો અર્થ વિસ્તૃત થાય છે. ટેઇલરના શબ્દોમાં જોઇએ તો, સંસ્કૃતિ એટલે સમાજના સભ્ય તરીકે માનવીએ સર્જેલ જ્ઞાન, માન્યતાઓ, કલા, ને ભાવનાઓ, રૂઢિ, વિશિષ્ટ શક્તિઓ વિગેરેનું એકમ. તો, વિઝલરના મતે કોઇપણ માનવ સમૂહના આચારો અને વિચારોના સરવાળા કરતાં કંઈ ઓછું નહીં તેમ વધુ નહીં તે સંસ્કૃતિ. કાકા કાલેલકર સંસ્કૃતિની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે : જીવનને શુદ્ધ, સમૃદ્ધ, સફળ અને સમર્થ બનાવવાના પ્રયત્નને અંતે જે જીવન પદ્ધતિ અને જીવન વિસ્તાર કેળવાય છે તે આપણી સંસ્કૃતિ છે. સંસ્કૃતિનો સ્વભાવ સમન્વયકારી છે. જીવનની પરિપૂર્ણતા તે સંસ્કૃતિ. ટૂંકમાં, આપણે કહેવું હોય તો આપણી સંસ્કૃતિ એટલે આપણે જે કાંઈ છીએ તે અને આપણી સભ્યતા એટલે આપણે જે વાપરીએ છીએ તે.

જગતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. જગતની અનેક પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ ગ્રીક, ઇજિપ્ત જેવી કાળની ગર્તામાં વિલીન થઈ ગઈ, પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિ હજુ જીવંત છે. શ્રી નહેરૂ નોંધે છે કે, "હિન્દ સિવાય બીજે કયાંય સંસ્કૃતિની પરંપરા અખંડિત ચાલુ રહી નથી. ભારે પરિવર્તનો, ઉપદ્રવો અને આક્રમણો થવા છતાંય આ દેશમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિની ધારા અસ્ખલિત વહી રહી છે, જીવંત છે અને આજે પણ પ્રાચીન સંસ્કૃતિના પાયા પર હિન્દીઓની પ્રણાલી રચાયેલી છે." ભારતીય સંસ્કૃતિનું કાર્યક્ષેત્ર ઘણું વ્યાપક છે. પ્રાચીન સમયની ઘણી સંસ્કૃતિઓના ઘડતરમાં તથા વિકાસમાં આ સંસ્કૃતિએ મોટો ફાળો આપ્યો છે. આ સંસ્કૃતિ અત્યાર સુધી કેમ ટકી રહી તે માટેનાં અનેક મહત્ત્વનાં કારણોમાં એક મુખ્ય કારણ છે, આ સંસ્કૃતિની સમન્વયકારી નીતિ. આર્યોના આગમનથી આજ સુધી જુદા જુદા સમયે જુદા જુદા ધર્મો અને સંસ્કૃતિને પોતાનામાં સમાવિષ્ટ કરીને પોતાની સંસ્કૃતિ વિશાળ બનાવી. દા. ત. આર્યોની વર્ણવ્યવસ્થામા શુદ્રનો વર્ગ—શુદ્ર વર્ગ એટલે જેનું કામ અંગત સેવાનું હતું તે. અનાર્યોનો આર્ય સમાજમાં ઊમેરો થતાં તેને ઝટ લઇને ઉપર ન ચડાવતાં ધીમે ધીમે ઉપર લેવાના ખ્યાલથી ઊભો થયો. શ્રી 'દર્શક' પોતાના 'વારસા અને વૈભવ'માં આનું સુંદર ઉદાહરણ રામાયણમાંથી આપે છે. તે લખે છે કે—"સીતાની શોધ વાનરો વિના શકય નહોતી. એમની યાત્રાની શરૂઆતમાં પિતા જેટલા વાત્સલ્યથી ગંગા પાર કરાવનારો કોણ છે? ગુહ–ભીલ. આગળ કોણ મળે છે? જટાયુ–ગીધ. એટલે ગીધના ધ્વજ ચિહ્નવાળો અનાર્ય જાતિનો કોઈ યુવક. હનુમાન, સુગ્રીવ વગેરેની મદદથી રામનો વનવાસ સુગંધિત બન્યો હતો." રામને પણ અનાર્યની મદદ વગર ચાલ્યું નથી અને એ રીતે અનાર્ય સંસ્કૃતિને આર્ય સંસ્કૃતિમાં ભેળવી દીધી. તેજ રીતે મુસ્લીમ યુગ અને બ્રિટિશ યુગમાંથી દાખલા આપી શકાય, એટલે કે, સમન્વય ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક ઊજળું પાસું છે.

પરમધર્મ

લે. અધ્યાપક પં. રવિશંકર શર્મા
આ. ક. ગુરુકુલ

वेदः स्मृतिः सदाचारः
स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतत् चतुर्विधं प्रोक्तं
साक्षात् धर्मस्य लक्षणम् ॥

ચાર વેદ મન્વાદિ સ્મૃતિ-ગ્રંથ સદાચાર તથા જે વસ્તુ આત્માને પ્રિય લાગે તે પ્રમાણે આચરણ કરવું એને મનુ મહારાજે ધર્મ માન્યો છે. આમાં પૂર્વ પૂર્વને પહેલાં લેવાનાં છે જેમકે પ્રથમ જે વસ્તુ આત્માને પ્રિય લાગે તેનું આચરણ કરવું તે હવે એક પ્રશ્ન વિચારણીય બને છે દારૂડીયાને દારૂ પીવામાં, જુગારીને જુગારમાં વ્યભિચારીને વ્યભિચારમાં આનંદ આવે છે તેથી શું તેને ધર્મ કહી શકાય ? નહિ આવે પ્રસંગે સદાચારને ધર્મનું સ્થાન આપવું ઘટે. સદાચારમાં પણ કોઈ સ્થાને કોઇ ઋષિએ આપધ્ધર્મમાં અનુચિત કાર્યને ઉચિત ગણ્યું છે તેથી તે સર્વદા માન્ય બનતું નથી. આવે સ્થાને મન્વાદિ સ્મૃતિ-ગ્રંથ પ્રમાણભૂત બને છે. વળી સ્મૃતિગ્રંથમાં પણ સમયે સમયે ફેરફાર થતો રહ્યો છે. આવે સમયે વેદ સર્વથા સર્વદા સૂર્યવત્ સ્વતઃ પ્રમાણ છે. વળી આપણી સંસ્કૃતિનો મૂળપાયો વેદ પર છે. તેથી ઋષિ દયાનંદે વેદના પઠન પાઠન તથા શ્રવણ શ્રાવણને પરમધર્મ કહ્યો છે.

ધર્મ અને પરમધર્મમાં મહદંતર છે. પરમધર્મમાં કોઈ કાળે તથા કોઇ રીતે જરાપણ ફેરફાર થતો નથી. આ પરમધર્મને ચાર મહાપુરૂષોએ જુદી જુદી રીતે વર્ણવ્યો છે. યથા.—

१. आचारः परमो धर्मः- मनुः
२. नहि सत्यात्परो धर्मः- वेदव्यासः
३. अहिंसा परमो धर्मः- बुद्धः
४. वेद-पाठः परमो धर्मः- दयानन्दः

ભગવાન મનુએ સદાચારને પરમ ધર્મ કહ્યો છે. તેનો માપદંડ વેદ છે. યથા. અને આ તેનાં વિધિનિષેધ વાક્યો છે.
१. आचार्याधीनो भूत्वा ब्रह्मचर्यं चर वेदमधीष्व । २. रात्रेः पश्चिमे यामे चोत्थाय शौच-दंतधावन स्नान-संध्योपासनेश्वरस्तुति प्रार्थनोपासना योगाभ्यासान्नित्य माचर ३. ब्राह्ममुहूर्ते या निद्रा सा पुण्य क्षयकारिणी तां वर्जय । ४. मांस रूक्षाहारं मद्यादि पानं च वर्जय । ५. नित्ययुक्ताहारविहारवान् भव । ६. सुशीलो मितभाषी च भव । ६ नित्यं पित्रोरभिवादनं कुरु ।
આ વિધિ અને નિષેધ વાકયોને સદાચાર માન્યાં છે.

માતા, ભગિની, દુહિતા અને પત્ની એ ચાર પુરૂષ જાતિનાં કલ્યાણ કેન્દ્રો છે. તેમાં પત્નીને ગમ્યા તથા બીજાં ત્રણેને અગમ્યા માન્યાં છે. મોટા ભાઈની પત્ની પણ માતા સમાન કહી છે છતાં નિયોગ પ્રક્રિયામાં તેને ગમ્યા માની છે. વળી બહુશ્રુતઃ બ્રાહ્મણઃ સ્રીઃ બાળકને દેહાંતદંડની સજા કરવામાં આવે છે. આમ સદાચાર એ પરમધર્મ બનતો નથી.

વ્યાસજીએ સત્યને જ પરમધર્મ માન્યો છે. સત્યનિષ્ઠા, ભૂતદયા, તપ, અહિંસા તથા કર્તવ્ય પાલન એ ધર્મનાં અંગ છે પણ

સત્યને જ પરમધર્મ ગણવો એ યોગ્ય નથી યથા. નીતિમાં शठे शाठ्यं समाचरेत् એ નિયમ પ્રમાણે ઘણીવાર જીવનમાં પિતાને પણ સ્થાન આપવું પડે છે. મહાભારતમાં ગુરૂદ્રોણ, ભીષ્મપિતામહ તથા કર્ણની હત્યા અસત્ય આચરણથી કરવામાં આવી અને તે પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા આ ત્રણે મહારથીઓની હત્યાની કથા દોહરાવવાની અત્રે કદી આવશ્યકતા નથી. આ હકીકતને સર્વે જાણે છે. વળી ઉપર કહ્યું તેમ આતતાયીને 'प्रच्छन्नो वा प्रकाशो वा हन्यादेवाविचारयन्'। વળી ગાયાદિ નિર્દોષ પશુની રક્ષા અસત્ય બોલવાથી થતી હોય તો તેમ કરવામાં જરાપણ દોષ ગણાતો નથી. આથી વેદવ્યાસનું સત્યનું મહાકાવ્ય સિદ્ધ થતું નથી.

ભગવાન બુદ્ધ તથા મહાવીરે અહિંસાને પરમધર્મ કહ્યો છે. ધર્મ તરીકે અહિંસાનું સ્થાન ઊંચું છે જેમકે વ્યાસે પણ કહ્યું છે 'परोपकारःपुण्याय पापाय परपीडनम्' પણ જ્યારે એવી સ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય કે સગર્ભામાતા કષ્ટ ક્રમ પ્રસૂતી વેદનાથી પીડાતી હોય. બાળક પેટમાં આડું થઇ ગયું હોય ડૉકટરની કોઈ કારી ફાવે નહિ. આવે સમયે માતા અને બાળકનું જીવન ભયમાં હોય છે, અને બાળકની હત્યા કરી માતાને બચાવી લેવાય છે.

વળી હડકાયું કૂતરું સમાજમાં જ્યારે ત્રાસ વર્તાવી રહ્યું હોય છે ત્યારે 'બહુજન હિતાય' તેને મારી નાખવું ઉચિત બને છે. યુદ્ધમાં હજારો સૈનિકોનો નાશ થાય છે. છતાં યુદ્ધ કરવું અનિવાર્ય બને છે. આવા સમયે હિંસાથી ડરી બેસી રહીએ તો દેશ પરતંત્રતાની બેડીમાં જકડાય છે. આ રીતે અહિંસા પણ કદી પરમધર્મ બની શકતી નથી.

સ્વામી દયાનંદ મહારાજે વેદનું પઠન પાઠન તથા શ્રવણ શ્રાવણને પરમધર્મ કહ્યો છે. સંસારમાં ઋત અને સત્ય એમ બે પ્રકારના નિયમો જોવામાં આવે છે ઋત અર્થાત્ ઇશ્વરી નિયમ "કાનુને કુદરત" જેમકે કાનથી સાંભળવું આંખથી જોવું માતા પિતાના યોગથી પુત્ર કે પુત્રીનું ઉત્પન્ન થવું. બીજો નિયમ સત્ય જે વિધિ તથા નિષેધ વાક્ય જે વેદથી જ જાણી શકાય છે. વળી સદાચાર અને દુરાચારનો માપદંડ પણ જેમ પહેલાં બતાવ્યું તેમ વેદ જ છે. ભાઇ બહેન કે પિતા પુત્રીનો સંયોગ સમાજમાં નિંદનીય છે. તેથી તે ભાગ્યે જ કયાંય જોવામાં આવે છે. ત્યારે પતિપત્નીના સંબંધને પ્રજોત્પાદન માટે વેદે પવિત્ર માન્યો છે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે ઋત અને સત્ય વેદથી જણાય છે.

વેદદ્વારા કર્તવ્યાકર્તવ્ય સત્યાસત્ય તથા ધર્માધર્મનું જ્ઞાન થાય છે. વળી આપણી સંસ્કૃતિ વેદને આધારે છે. આથી એ સિદ્ધ થયુ કે વેદનું પઠનપાઠન તથા શ્રવણશ્રાવણ પરમાવશ્યક છે. અને વેદથી અવિદ્યા ("अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचि सुखात्मख्यातिरविद्या"–યોગસૂત્ર) નો નાશ થાય છે. અને વિદ્યાનો પ્રચાર થાય છે. જે સર્વથા ઇચ્છનીય છે. માટે વેદપાઠને પરમધર્મ કહેવો યોગ્ય છે. इति ।

પ્રવાસનું મહત્વ

શ્રી ગોદાવરીબહેન પટેલ
મુખ્યાધિષ્ઠાત્રી–આર્ય કન્યા ગુરુકુલ, પોરબંદર.

માનવજાતને જન્મની સાથે જ કુદરતે કેટલીક વૃત્તિઓ બક્ષિસ કરેલી છે. આ વૃત્તિઓમાં કુતૂહલવૃત્તિની આગવી વિશિષ્ટતા છે. માનવ આજે જે સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે, તેના મૂળમાં આ વૃત્તિ જ રહેલી છે. નવું નવું જાણવાની જિજ્ઞાસા ન હોત તો માનવ આટલી પ્રગતિ કરી શક્યો ન હોત.

જગતપ્રવાસીઓ કોલંબસ, વાસ્કો ડી ગામા, લીવીંગસ્ટન, ફાઈહિયાન, હયુએન સંગ, કેપ્ટન કુક વગેરેને જિજ્ઞાસાવૃત્તિએ જ વિશ્વપ્રવાસમાં ધકેલ્યા હતા. અને આજે આપણે જાણીએ છીએ કે તેને પરિણામે વિશ્વ કેટલું જ્ઞાનસમૃદ્ધ બન્યું છે, કેટલું નિકટ આવી ગયું છે.

આ જ વૃત્તિ વિદ્યાર્થીને પ્રવાસાભિમુખ બનાવે છે. આજનો વિદ્યાર્થી પ્રવાસ ખેડે છે તે આમ તો કોઇ અજ્ઞાતનો પ્રવાસ નથી, શાળા મારફત કે પ્રવાસના પુસ્તકો મારફત તેના વિષે તેને કંઇક જ્ઞાન તો હોય જ છે. પરંતુ આ જ્ઞાનને તે પ્રત્યક્ષ કરવા પ્રવાસે ઊપડે છે. આ રીતે પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીના અસ્તિત્વનો એક ભાગ બની રહે છે. પુસ્તકના શબ્દો સાકાર બની રહે છે.

ઉપર જણાવેલા વિશ્વપ્રવાસીઓ પોતાના પ્રવાસમાં જેમ જેમ આગળ વધતાં ગયાં તેમ તેમ વિશ્વકિતાબનાં એક પછી એક પૃષ્ઠો તેની નજર સામે ખૂલતાં ગયાં, વિશ્વનું વિરાટ દર્શન તેઓ ક્રમે ક્રમે પામી શકયા.

આજનો વિદ્યાર્થી પ્રવાસે ઊપડે છે ત્યારે કલ્પેલી વાતોનુ તેને વાસ્તવિક સ્વરૂપ જોવા મળતું જાય છે, વિશ્વની વિરાટતાનાં દર્શન થતાં જાય છે. ઉત્તર ભારતમાં ગંગામૈયા અને હિમાલયનો પ્રવાસ કરતાં, દક્ષિણ ભારતમાં કન્યાકુમારી સુધી જતાં, પૂર્વમાં મગધ અને બંગની મુલાકાત લેતાં અને પશ્ચિમમાં દ્વારકેશના દર્શને જતાં પોતે કેવી ભવ્ય સંસ્કૃતિનો વિરાટનો વારસદાર છે તેની તેને પ્રતીતિ થતી જાય છે.

પ્રવાસમાં તેની સાથે સાથીદારો અને માર્ગદર્શક તો હોય જ; ઉપરાંત તેનો સાથ કરવા તેની પોતાની આંતરબાહ્ય શકિતઓનો સંઘ પણ તેની સાથે પ્રવાસે ઊપડે છે.

પ્રવાસમાં અનેક અગવડો વેઠવાની હોય છે. પ્રવાસનું ગમે તેટલું પૂર્વઆયોજન કરેલું હોવા છતાં લાંબા પ્રવાસમાં અણધારી અગવડો પણ આવી પડે છે. અને આવે

પ્રસંગે તેની સૂઝશક્તિ કસોટીએ ચડે છે. 'કોઠાસૂઝ'નો વાસ્તવિક જીવનમાં કેટલો બધો ઉપયોગ છે ? 'કોઠાસૂઝ' આમ તો આત્મશક્તિ છે પરંતુ 'શિક્ષણ' તેને પરિપૂર્ણ બનાવે છે. આજનું શિક્ષણ 'કોઠાસૂઝ'ને ખીલવે તો પણ શિક્ષણનો કેવડો મોટો હેતુ પાર પડી શકે છે ? પ્રવાસમાં સૂઝશક્તિ કેળવવાની મોટી તક રહેલી છે.

પ્રવાસથી પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન એ અનુભવથી મેળવેલું જ્ઞાન છે, પ્રવાસદ્વારા પ્રાપ્ત થતા સંસ્કારો એ પોતાના પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત કરેલા સંસ્કારો છે, અને એથી પ્રાપ્ત થતી શક્તિ એ કસોટીએ ચડેલી શક્તિ છે. મગજ કે હૃદય ઉપર આ લાદવામાં આવેલું જ્ઞાન, સંસ્કાર કે શક્તિઓ નથી તેથી તેનો બોજો વિદ્યાર્થીને લાગતો નથી. આ જ્ઞાન, સંસ્કાર અને શક્તિ તેના જીવનનો એક ભાગ બની રહે છે.

પ્રવાસથી આ બધા લાભ તો છે પરંતુ પ્રવાસથી મળતો આનંદ તો એક અનોખો આનંદ છે. પોતાને માટે જે અજ્ઞાત છે તે જ્ઞાત થાય છે, પ્રત્યક્ષ થાય છે. નાનકડા વિદ્યાર્થી માટે અજ્ઞાત ઉપરનો જાણે કે એ વિજય બની રહે છે.

બીજ માનવ્યનું

અડગ નિશ્ચલ હૃદય; ધૈર્ય મેરુ સમું,
પ્રચંડ સાહસ-અબ્ધિ, સ્વપ્ન વણઝાર કૈંક,
સ્વપ્ન નિષ્કામ માનવ્યનું, કરવાં કર્તવ્યો કૈંક,
ઊભા થયાં સ્થાપત્યો, જન માંગલ્યકારી કંઈએ,
અણજાણ્યાં સંવેદનો, પથ્થરે પથ્થર અને માનવીએ,
આર્દ્રતા ઉરની કેવી ! સમય ચિર-વિદાયે
વરસી હેલી શ્રાવણની, નાની મોટી સૌ દૃગોએ.
કુલપિતાજી, ખીલ્યા, ખીલવ્યું તમે બીજ માનવ્યનું.

—હરસુખભાઈ આચાર્ય
અધ્યાપક : આર્ય કન્યા ગુરુકુલ
પોરબંદર

નૃત્ય-કલા

લે૦ પદ્મશ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડભાઇ સોમપુરા,
શિલ્પ-વિશારદ

નૃત્ય-કલાના આદિ સ્વરૂપ શિવના તાંડવ નૃત્ય મનાય છે. આથી નૃત્ય-કલાના આદ્ય-પિતા શિવ માનવામાં આવે છે. મહર્ષિ ભરતે નાટ્ય-શાસ્ત્ર પરત્વે એક સમૃદ્ધ ગ્રંથ સંસ્કૃત પદ્યમાં લખેલો છે. આ ગ્રંથ નૃત્યકલાનો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ મનાય છે. વાદ્ય, તાલ, ગીત, સપ્તસ્વરાદિના ભેદ અને તાંડવ આદિ નૃત્ય-કલાના રૂપમાં 'અપરાજિત-સૂત્ર' નામના શિલ્પ ગ્રંથમાં નિરૂપણ કરેલ છે. ઉગ્ર તાંડવની સાથે લાસ્ય તાંડવનો પણ ઉલ્લેખ છે.

શાસ્ત્ર-કારોએ નૃત્યના અંગભંગથી થતા અનેક ભેદોના વર્ણન આપેલા છે, પાદ, તાલ, કટિ, વક્ષ, ગ્રીવા, બાહુ, મુખ, નાસિકા અને દૃષ્ટિથી વ્યક્ત થતા ભાવ અને ભ્રમર રેખાથી પ્રગટ થતો ભાવ નૃત્ય-કલામાં થનાર અંગ-ભંગ દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે.

નૃત્ય-કલામાં મુખ, હાથ, દૃષ્ટિ અને અંગ-ભંગના અભિનયની મહત્વની મુદ્રા મનાય છે. નૃત્ય, સંગીત અને તાલ એ સર્વ એકબીજાના પૂરક છે. તાંડવ નૃત્ય સામાન્ય નૃત્ય નથી, પરંતુ એ તો શિવનો પ્રલયકારી નૃત્ય છે. દ્રવિડ પ્રદેશોમાંના સ્થાપત્યમાં શિવ તાંડવની રૂદ્ર પ્રતિમા ઘણી જગ્યાએ જોવા મળે છે. ચિદમ્બરના નટરાજ મંદિરમાં ૧૦૮ પ્રકારના નૃત્ય સ્થાપત્યમાં અંકિત કરેલા છે. ઉત્તર ભારતમાં નટરાજની પ્રતિમાઓનું દક્ષિણ પ્રદેશનાં સમાન પ્રાધાન્યત્વ નથી. ત્યાં શિવ-લિંગના પૂજાનું વિશેષ મહત્વ છે. દ્રવિડમાં પણ લિંગ-પૂજા તો છે જ.

કટિ-સમ નૃત્ય દ્રવિડ પ્રદેશમાં; લલિત-નૃત્ય ઇલોરામાં, લલાલ તિલક 'કાંજીવરમ્‌માં અને ચતુરમ્ તંજોરમાં પ્રચલિત છે. શિવ-નૃત્યમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, રક્ષા, અને સંહારનું મિશ્ર સ્વરૂપ સમાયેલું છે.

નૃત્યમાં વાદ્ય, તાલ અને ગીતનો મેળ હોય, તો જ આનંદ આપે છે આજકાલ મૂક-નૃત્યના પ્રયોગો ચાલી રહ્યા છે. પરંતુ તેમાં એટલો રસ ઉત્પન્ન થતો નથી. મુખ દ્વારા ગીતથી આલાપનો નિર્ણય થાય છે. નૃત્યમાં ભાવાનુસાર ભાવ સંક્રાંત પણ થવી જોઇએ. એ કેવળ કઠપુતલીનું નૃત્ય નથી પરંતુ હાથથી અર્થભાવની કલ્પના થાય છે, એ સર્વ નૃત્ય લક્ષણ છે.

આલિઢ્ય, પ્રત્યાલિઢ્ય, અને ઉત્કટિક એ સર્વ પાદ મુદ્રાઓનું નૃત્ય-કલામાં નિશ્ચિત સ્થાન છે.

यतो हस्तस्ततो दृष्टिर्यतो दृष्टिस्ततो मनः ।
यतो मनःस्ततो भावो यतो भावस्ततो रसः ॥

નૃત્યમાં હાથ જે વિષયનું સૂચન કરે તે વિષયનું સૂચન દૃષ્ટિ કરે છે. અને દૃષ્ટિ જેવું સૂચન મન કરે છે અને મન અને ભાવ જેવો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

आस्येऽऽनालंबयेद् गीतं,
हस्तनार्थं प्रकल्पयेत् ।
चक्षुभ्यां च भवेद् भावो,
पादाभ्यां ताल-निर्णयः ॥

નૃત્યમાં હસ્ત, પાદ (પગ), મુખ, અને શરીરના અવયવોની મુદ્રાઓ ભાવાભિવ્યક્તિનું પરમ સાધન છે. વિશેષતઃ ભાવ–ભાષા દ્વારા પ્રગટ થાય છે, પરંતુ નૃત્યની મુદ્રાઓ મૂક હોઇ તે ભાવાભિવ્યક્તિનું સર્વોત્તમ સાધન છે. મુખથી ગીતનો નિર્ણય થાય છે, હાથથી અર્થ ભાવની કલ્પના થાય છે, દ્રષ્ટિથી પણ ભાવની કલ્પના થાય છે અને પગથી તાલનો નિર્ણય થાય છે.

अङ्गो अङ्गे मुखं कुर्यात् हस्तो दृष्टि च वर्तते ।
हस्तकार्यं भवेल्लोके कर्मणोभिनयोक्तिलम् ॥

—देवता-मूर्ति-प्रकरणम् ।

નૃત્ય કરતા સમય જેમ જેમ અંગભંગ થતા રહે છે, તે રીતે મુખ, હાથ અને દ્દષ્ટિનું હલન–ચલન થાય છે.

શ્રી સવિતાબેન મહેતાની નૃત્ય સાધના અનેક વર્ષોની છે. તેમની કદર ગુજરાત લલિત–કળા એકેડમી તરફથી બહુમાન સાથે થઈ. પરંતુ ભારત સરકારે તેમને તેમની આ સાધના બદલ પદવી પ્રદાન કરવી જોઇતી હતી. તે ભવિષ્યમાં થશે એમ માનવું રહ્યું.

વીણેલાં મોતી

૧ શૌર્ય કરતાં ધૈર્યનો વિજય હમેશાં વધુ ગૌરવભર્યો હોય

૨ ગુલાબમાં કાંટા જોઇને દુઃખી થવું તેનાં કરતાં કાંટાળા છોડ પર પણ ગુલાબ ખીલતાં જોઈ હર્ષિત કાં ન થવું ?

૩ આપણે જીવનમાં જમા મૂક્યું હશે એથી વધુ એ નહીં આપી શકે.

૪ જ્ઞાન એ સુખમાં ભૂષણ છે, દુઃખમાં વિસામો.

૫ આ ચાર વસ્તુ કદી પાછી નથી આવતી : બોલેલું વેણ, છૂટેલું તીર, ગુમાવેલી તક અને વીતી ગયેલી પળ.

૬ ગ્રહણમાં નહીં પણ અર્પણમાં પ્રેમનો સાચો વિકાસ છે.

૭ તમારા જે હાથ તે કર્મ માનો, તમારા જે પાય તે ભાગ્ય જાણો,
તમારું હૈયું જ છે બ્રહ્મ લેખ, એથી જુદું છે ન પ્રારબ્ધ કોઇ.

૮ રસ્તા પાડે જે નવા તે જવાન, ચીલે ચાલે તો બધાથી ચલાય,
ખેંચી કાઢે આખયું તો બધાય, જીવી જાણે જિંદગી તે જવાન.

૯ મધ્યમ માર્ગ :–

સદ્‌ગુણનું સાચું સ્વરૂપ મધ્યમ માર્ગમાં રહેલું છે. હિંમતનો મહાન ગુણ એ કાયરતા અને ઉતાવળાપણું એ બે વચ્ચેનો મધ્યમ માર્ગ છે.

રણ તો ધીરાનું ધીરાનું,
નહીં ઉતાવળા કાયરનું.

સંગ્રાહક : શ્રી ગોદાવરીબહેન પટેલ

અમરવાણી

સંગ્રાહક : જગજીવન ર. માવદીઆ

"ઇશ્વર દરેક કાર્યનો સાક્ષી હોવા છતાં આપણે જૂઠું કેમ બોલીએ ? જૂઠ કેમ આચરીએ ? કોઇ પણ પાપ કેમ કરીએ." ?

— ગાંધીજી

o o o o

"જે સેવાની પાછળ તાળીના અવાજ નથી પણ પ્રભુના આશીર્વાદ છે. તે સેવા તે શાંત, ગરવી, પ્રભુ પ્રીત્યર્થ સેવા; પરમાત્મા એવી સેવા સાધવાની શક્તિ આપણને આપો."

— મ. મો.

o o o o

"श्रद्धा को प्राणों में खींचकर जो ज्ञान प्राप्त किया जाता है वही मुक्तज्ञान है। श्रद्धा ज्ञान का प्राणकोश है, उसके बिना ज्ञान शवमात्र है।"

— राजगोपालाचारी

o o o o

"કામ કરતી વખતે મનમાં સમજી રાખવું કે તમે જે કઇ કરો છો તે ઇશ્વર પડે જુએ છે. વાત કરતી વખતે સ્મરણમાં રાખવું કે તમે જે કાંઇ બોલી રહ્યા છો તે ઇશ્વર પોતે સાંભળે છે અને મૌનાવસ્થામાં પણ એ યાદ રાખવું કે તમે જે કાંઈ વિચાર મનમાં કરી રહ્યા છો તે સુદ્ધાં ઇશ્વર જાણે છે."

— પુનીત મહારાજ

o o o o

"પોતાનાં સુખ, આરામ અને ફાયદા માટે બીજાનાં સુખ, આરામ અને હિત પ્રત્યે બેદરકાર રહેવું એ છે રોજની હિંસા. એનાથી બચવા માટે રોજ પોતાના અંતરને ઢંઢોળી જોવું જોઇએ કે મેં મારા સાથી પ્રત્યે અનુદાર વર્તન તો નથી કર્યું." ?

— કાકા કાલેલકર

o o o o

"તલવાર મહાન છે પણ સોય એનાથીયે વધુ મહાન છે. તલવાર કાપે છે, અલગ કરે છે. સોય સાંધે છે, જોડે છે, કાપવું, અલગ કરવું એ તો ઘણું સરળ છે, સાંધવું, મેળાપ કરી આપવો એ જ મુશ્કેલ છે.

તલવાર મહાન છે, પણ સોય એથીયે વધુ મહાન છે."

o o o o

अपने लिये तो सभी जीते हैं, कमाते हैं और जोड़ते हैं परंतु उनका जीवन धन्य है जो सच्चे और पवित्र मनसे अपने साथियों, भाइओ और बहनो कि लिये कुछ करते हैं ।

— स्वामी विवेकानंद

° ° ° °

મારો ઉદ્દેશ એ છે કે શિક્ષણથી બાળકોનો શારીરિક, બૌદ્ધિક તેમજ ચારિત્ર્યક વિકાસ થવો જોઈએ. માત્ર પંડિત બનાવે તે શિક્ષણ નથી.

શિક્ષણ તો એ છે કે જેનાથી બાળકની આંતરિક શકિત અને સૌન્દર્ય-ભાવનાનો વિકાસ થાય, અને તેથી શિક્ષણની શરૂઆત કાર્યથી થવી જોઈએ.

— ગાંધીજી

° ° ° °

આપણા હાથ પહોંચે ત્યાં સુધી જે હોય તેમનું યથાશકિત ભલું કરવું, એ કાર્યમાં જ આનદ અને સુખ મેળવવાં ને તેનાં વિષે સર્વજ્ઞ ભગવાનમાં ભરોંસો રાખવો એ જીવનનો સર્વોત્તમ ઉપયોગ કરવાનો એક જ માર્ગ છે.

— ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

° ° ° °

નાનાં અને તુચ્છ લાગતાં સેંકડો નાનાં નાનાં કાર્યોમાં આપણા સ્વભાવ અને સૌજન્યની ઓળખ થઈ જાય છે, આપણી વિશેષતાઓ અને મર્યાદાઓ પ્રકટ થઇ જાય છે.

— વિનોબા ભાવે

° ° ° °

સ્વાભિમાન અને આત્મવિશ્વાસ એ ચારિત્ર્યનાં અત્યંત જરૂરી અંગો છે. પરંતુ જ્યારે સ્વાભિમાનની માત્રા વધે છે અનેઅતિમાનનું રૂપ લે છે, આત્મગૌરવ જ્યારે ગર્વનું રૂપ લે છે ત્યારે મનુષ્ય આંધળો બને છે અને પડવા લાગે છે.

— સોપાન

° ° ° °

"શિક્ષક-વિદ્યાર્થીના સંબંધો સારામાં સારી રીતે કેળવાય તે માટેનો સમયગાળો વધારેમાં વધારે શિક્ષણની ક્રિયા ચાલતી હોય છે તે પરિસ્થિતિમાં મળતો હોય છે."

— હરભાઈ ત્રિવેદી

° ° ° °

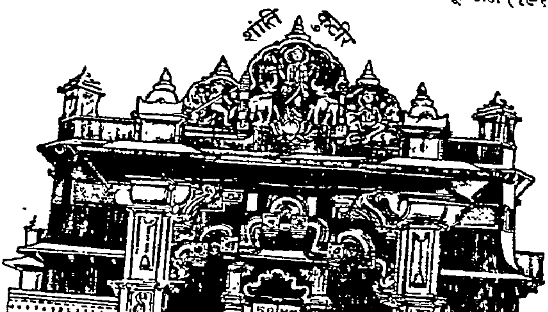
"તમારા બોલવામાં, ચાલવામાં, હસવામાં કોઇ પણ રીતે અતિશયતા કે કોઈ દોષ ન દેખાવો જોઇએ તમારા વિનોદમા હૃદયનું માધુર્ય, પ્રેમ અને જ્ઞાનનો સુમેળ હોવો જોઇએ. જેનો તમે વિનોદ કરો તેને પણ તેથી આનંદ થવો જોઇએ. અને દુઃખ તો કદી ન થવું જોઇએ. તેને જ નિર્દોષ આનંદ કહી શકાય. કોઇની મશ્કરી કરીને અથવા તેને ચીડવીને કે દુઃખ દઇને તમે વિનોદ કરતા હો કે આનંદ માણતા હો તો તે વિનોદ નહીં પણ દુષ્ટતા કહેવાશે."

— સ્વામી કેદારનાથજી

° ° ° °

પૂ. કુલપિતાજીના જન્મોત્સવ પ્રસંગે સંબોધન કરતાં આચાર્યા પૂ. દીદી (૧૯૬૭)

સ્મૃતિ-મંદિરનો મુખ્ય દરવાજો—પૂ. આચાર્યા શ્રી દીદીના માર્ગ-દર્શન નીચે તૈયાર થએલ સ્મૃતિ-મંદિરનું મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર (૧૯૭૨)

શ્રદ્ધેય પૂ. કુલપિતાજીની પ્રથમ નિર્વાણ તિથિ ઉપર પૂ. દીદી દ્વારા તૈયાર કરાયેલ ભાવાત્મક શ્રદ્ધાંજલિ.

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते

श्री दीनदयालु जोशी शास्त्री
अध्यापक, आर्य कन्या गुरुकुल, पोरबन्दर

सनातन धर्म महासभा गगन में महामना पण्डित मदनमोहन मालवीय जी यदि सूर्य थे तो गोस्वामी गणेशदत्त जी महाराज चन्द्रमा। उनके अस्त होने के पश्चात् पुनः वैसे सूर्यचन्द्र उदय नहीं हुए। उनका तप एवं त्याग, ज्ञान एवं विज्ञान, महत्व एवं व्यक्तित्व, उमङ्ग एवं उत्साह, निश्चय एवं धैर्य, दान एवं मान उनके साथ ही विलीन हो गये। अपने निकटतम सम्पर्क में आनेवाले विश्वस्त, नम्र एवं भक्त व्यक्ति को गोस्वामी जी महाराज एक विचित्र किन्तु सत्य घटना सुनाया करते थे। वे कहते थे कि इस घटना को मैंने प्रातःस्मरणीय श्रद्धेय पूज्य मालवीय जी के मुखारविन्द से सुना। घटना निम्न प्रकार है :-

श्रीमान् मालवीय जी कहते थे कि "हम दोनों-मैं और पण्डित मोतीलाल जी नेहरू— एक ही नगर प्रयाग में रहते थे। हमारा पेशा भी एक था—वकालत। दोनों ब्राह्मण थे। दोनों में गहरी मैत्री थी। सायंकाल दोनों प्रायः एक साथ भ्रमण करने के लिए गंगा के किनारे दूर तक निकल जाते थे। अनेक बातों में हम में समानता थी। विषमता केवल यह थी कि सन्तान स्वरूप उनके सुताएँ तो थी किन्तु कोई सुत नहीं था। फलतः वे इतने ही दुःखी एवं चिन्ताग्रस्त रहते जितना महाराज दशरथ। राजा दशरथ की भान्ति उन्होंने अनेक उपाय भी किये थे। दान दिये, यज्ञ किये, मनौतियाँ मनाईं, ज्योतिषियों से पूछा, किन्तु उन्होंने टका सा जवाब दिया कि आपके भाग्य में पुत्र सन्तति का नितान्त अभाव है। वे मेरे पास अपना रोना रोते परन्तु जो बात विधाता के हाथ में है उसमें मनुष्य का क्या वश। मुझे भी उनके पुत्र न होने का महान् दुःख था। मैं समय समय पर उनको आश्वासन देता रहता था।

एक दिन पूर्ववत् हम भ्रमण करने निकले। गंगा का शीतल-मन्द-सुगन्ध पवन मन को आह्लादित कर रहा था। जल की छप-छप, कल-कल ध्वनि कानों में अमृत घोल रही थी, भागीरथी का विशाल प्रवाह सुदूर स्थित दोनों तटों को छूता हुआ अस्ताचल-गामी भगवान् भास्कर की स्वर्णमय किरणों में प्रतिबिम्बित होता हुआ नयनाभिराम दृश्य से नयनों को तृप्त करता था। मनोमुग्धकारी प्राकृत शोभा को देखते हुए हम आगे ही आगे बढ़ते चले जा रहे थे। लौटने का विचार तक मन में उत्पन्न नहीं हो रहा था। बस्ती बहुत पीछे छूट गयी थी। तब हम वन के समीप थे। इतने में हमने देखा कि एक महात्मा वृक्ष से नीचे उतरे गंगा में आकर अञ्जलि भर कर पेट भर जलपान किया और पुनः वृक्ष पर चढ़ गये। तत्काल हम भी उस वृक्ष के नीचे गये। दोनों ने महात्मा जी को दण्डवत् प्रणाम किया।

मैंने महात्मा जी से कहा— "महाराज! आज आपके पुण्य पवित्र दर्शनों का सौभाग्य प्राप्त कर हम कृतकृत्य हो गये हैं। न जाने यह हमारे किस सुकृत का सुफल है। हम संसारी मनुष्य माया-मोह में पडे अनेक कष्टों को भोगते रहते हैं। अपने विषय में मैं आप

से कुछ नहीं कहता । ये मेरे मित्र हैं, यद्यपि आपसे कोई बात छिपी हुई नहीं है तथापि कहना मैं अपना कर्तव्य समझता हूँ । सन्तान का अभाव इनको अत्यन्त दुःख का कारण बना हुआ है । आप से नम्र निवेदन है कि इनको पुत्र प्रदान कर सन्तान सुख का भागी बनाने की कृपा करें ।

कुछ देर चुप रह कर महात्मा जी बोले—"मैं किसी का भाग्य-विधाता नहीं हूँ । जब इनके भाग्य में पुत्र नहीं तो तब मैं कैसे इनको पुत्र दे सकता हूँ । कृपया आप लोग स्वस्थान लौट जाइये । मेरे शान्त एकान्त जीवन में विघ्न-बाधा न कीजिए ।"

मैंने फिर कहा—"महाराज ! आप क्या नहीं कर सकते ? अब जब आपके पादपद्मों में पहुँचे हैं तो खाली हाथ नहीं लौटेंगे ।" इस प्रकार मेरे अनुनय विनय करने पर वे बोले—"अघटित घटना घटीयान् पटीयान् परमात्मा की लीला अपरम्पार है । क्या उसको यह स्वीकृत है ? महान् त्याग करना होगा इसके लिए । अस्तु पुत्र उत्पन्न होगा । यशस्वी, तेजस्वी, वर्चस्वी एवं मेधावी । या तो सिद्ध-पुरुष या बड़ा राजनीति पण्डित । प्रतीक्षा कीजिए ।"

हम लौटे । पं. मोतीलाल बड़े प्रसन्न थे । वैसे ही जैसे कामधेनु-नन्दिनी नन्दिनी से वर प्राप्त करने पर महाराज दिलीप । दूसरे दिन भी हम वहाँ घूमते हुए पहुँचे । देखा कि वृक्ष के नीचे महात्मा का शव पड़ा हुआ था । हमने शव का विधि-पूर्वक संस्कार किया । इधर स्वरूप-रानी सगर्भा हुई । समय बीतने पर उनकी कुक्षि से पुत्ररत्न का जन्म हुआ । यही पुत्र संसार में पण्डित जवाहरलाल नेहरू के नाम से प्रसिद्ध हुआ ।

यह घटना अप्रस्तुत है । अब जरा प्रस्तुत पर आइए । प्रस्तुत के साथ यद्यपि प्रत्यक्षतः ऐसी कोई घटना जुड़ी हुई न हो किन्तु परोक्षतः अवश्य है । अगस्त मास जो अनेक महापुरुषों, को जन्म देने के कारण गौरव गरिमा मण्डित है, जिस ने भारतमाता की दासता की बेड़ियों को तोड़ने का सौभाग्य प्राप्त है, जिसको हम पुण्यतम श्रावण मास कहते हैं, जो कृषि-प्रधान देश भारत का प्राण है, जिसमें योगिराज अरविन्द ने अवतार लिया, उस मास में शुचितम एवं श्रीमान् कुल में जन्म लेना एक असाधारण घटना है । तब तो सुश्री सविता बहन नानजीभाई मेहता का इस प्रकार जन्म योगभ्रष्ट का जन्म होना निश्चित होता है । "प्रसाद-चिह्नानि पुरा फलानि" के अनुसार वे शैशवावस्था में ही बात बात में अपनी प्रतिभा का परिचय देने लगी थीं, देखने वाले दान्तों तले अंगुली दबा कर कहते कि अवश्य किसी योगी ने जन्म लिया है ।

श्रीमद् भगवद् गीता का षष्ठ अध्याय गीता-गंगा का एक मुख्य तीर्थस्थल है । उसके अन्त में अर्जुन ने जो प्रश्न किया और भगवान् श्री कृष्ण ने जो उत्तर दिया; उसको हृदयंगम करने के लिए सुश्री दीदी जी का जीवन उदाहरण अत्यन्त अनुकूल सिद्ध होता है ।

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥
एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥

भगवान् ! योगसिद्धि में संलग्न मनुष्य यदि अनियमित हो जाय एवं योग से उसका मन विचलित हो जाय तो योगसिद्धि को प्राप्त

न करके उसकी क्या स्थिति होती है ? कहीं भगवत् प्राप्ति के मार्ग से भ्रष्ट हुआ वह आश्रय-हीन पुरुष छिन्न भिन्न बादल की भान्ति उभय भ्रष्ट तो नहीं हो जाता ? प्रभो मेरे इस सन्देह का निराकरण कीजिए । क्यों कि आप जैसा संशयच्छेदी व्यक्ति दूसरा प्राप्त नहीं हो सकता।

तब अर्जुन के सन्देह को दूर करते हुए भगवान् बोले—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
नहि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ॥
प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥
अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्मयदीदृशम् ॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ।
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ।
प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेक जन्म-संसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥

" अर्जुन ! उसका विनाश न यहाँ होता न वहाँ । तात ! शुभ-कर्मों का करने वाला कभी दुर्गति को प्राप्त नहीं होता। परन्तु वह योगभ्रष्ट पुरुष स्वर्गादि उत्तम लोकों को प्राप्त कर वर्षों तक वहाँ रह कर पुनः पवित्र एवं धनिक कुल में जन्म लेता है । अथवा बुद्धिमान् योगियों के कुल में जन्म ग्रहण करता है । परन्तु ऐसा जन्म प्राप्त करना संसार में दुर्लभ है । अस्तु वहाँ वह पुरुष पूर्वशरीर द्वारा की हुई साधनाओं से समत्वबुद्धियोग संस्कारों को अनायास ही प्राप्त कर लेता है । और उनके प्रभाव से पुनः प्रभु प्राप्ति के लिए प्रयत्न करता है। दैवी-सम्पत् धनिकों के घर में उत्पन्न योगभ्रष्ट पुरुष पूर्वाभ्यास से निःसन्देह परमेश्वर की ओर आकर्षित होता है तथा समत्वबुद्धि रूप योग का जिज्ञासु भी वेदों में वर्णित सकाम कर्मों के फलों को भी उल्लङ्घन कर जाता है । इस प्रकार जब साधारण प्रयत्न करने वाला योगी भी परमगति को प्राप्त हो जाता है, तब अनेक जन्मों से अन्तःकरण की शुद्धिरूप सिद्धि को प्राप्त हुआ और असाधारण प्रयत्न से अभ्यास करने वाला योगी का जो पापों से पूर्णतः परिशुद्ध होकर परमगति को प्राप्त होता है उसका क्या कहना।"

इन सब पूर्वजन्म विषयक संस्कारों पर विचार करते हुए एवं सुश्री दीदी जी के जन्म पर दृष्टिपात करते हुए निश्चय होता है कि वे अवश्य एक योगी हैं और जो साधना पूर्वजन्म में शेष रह गयी थी उसकी पूर्ति महान् कलाकार नटराज भगवान् शंकर और पार्वती द्वारा प्रचालित नृत्यकला द्वारा कर रही हैं । उनकी इस कला की साधना को देख कर ऐसा प्रतीत हो रहा है कि पूर्वजन्म में यह कला-स्वरूप योग साधना जो कुछ अपूर्ण रह गयी थी उसको वे इस जन्म में पूर्ण कर रही हैं ।

स्व. जवाहरलाल नेहरू ने राजनीति को अपना क्षेत्र चना कर पारलौकिक जन्म सफल किया कि नहीं इसमें सन्देह है किन्तु नृत्यकला की साधिका सुश्री दीदी जी अपनी अमोघ साधना द्वारा जीवनलक्ष्य प्राप्त करेंगी इसमें कोई शक नहीं है ।

लोक-गीतों में कवित्व

कु० राधा राठौड़
कक्षा ११

" हमारे यहां गीत हर मौके के लिए हैं। संगीत हमारे जीवन में भरा पड़ा है। यही कारण है कि हमारे लोग निरक्षर होकर भी समझदार रहे हैं। हमारे यहां तो ज्ञान केवल आँखों से नहीं कानों द्वारा भी दिया गया है। हमारे ग्राम्य-गीतों में इतना साहित्य पड़ा है जितना हमारे इतिहास-ग्रन्थ भी नहीं बता सकते।" —डॉ. राजेन्द्र प्रसाद

लोक साहित्य माने कंठोपकंठ उतर आया साहित्य। गाना-सीखना और सुनाना यह है साहित्यका सर्जक।

मानव हृदयमें अनेक भावनाओं का झंझावात आता है, इससे हृदय के भाव उफन-उफन कर गीत-काव्य के रूप में प्रकट होने लगते हैं। जिसमें प्रजा जीवन की धड़कन लोगों के अरमान टवलय, आशा-निराशा, रागद्वेष और जिंदादिली का यथार्थ चित्र खींचा हुआ होता है।

हृदय की सहज निकली हुई अनुभूतियां ही लोक-गीत का रूप धारण किये हैं। ये गीत मानव मन के भाव चित्र हैं। लोक-गीत भारतीय जीवन एवं संस्कृति का दर्पण है। जिसमें जीवन के विभिन्न रूपों का सजीव चित्र देखने को मिलता है। यह गीत केवल मानव जगत् को ही नहीं पशु-पक्षी को भी मोहित कर देता है।

लोक-गीतों की मूल बोली या भाषा का पता लगाना कठिन है। क्योंकि गीत भाषा के प्रवाह चलता रहता है, अनेक मनुष्यों के कंठ से चलता कोई कहीं बसेरा प्राप्त कर लेता है, कोई कहीं अपने नीड़ में गीत नहीं पड़े रहते, यह तो कितने शुष्क हृदयों में भी सरसता का संचार करते हैं।

भले ही लोक-गीतों में भाषा की प्रौढ़ता नहीं, मगर उनमें जान तो है। उसके स्पर्शमात्र से स्पन्दन, हँसी, रोना-जिससे शृंगार, हास्य, करुण, वीर रस आदि का रसास्वाद होता है।

गाँव के प्रत्येक समाज में कवि हैं—भले उनकी भाषा प्रौढ़ न हो, फिर भी उन्होंने जो कुछ दिया है, वह आज भी गाँव की गोरियों के कंठों से सुनने को मिलता है—लोक-गीतों ने हमारे जीवन में व्यापक प्रभाव डाला है। क्यों कि कंठ में चक्की के साथ घरर घरर आवाज और जब विरहिणी अपने विरह के गीत, अपने हृदय का चक्की के साथ मिला देती है—ढोलक की टप टप उसे विलीन करती है, तब वह कहती है—

"परदेशी पीतम काहे लिखी छूठी पतियां" के शोक में वह "दाना-पानी" छोड़कर "रोई रोई रतियां" काट रही है। श्रावणी के अवसर पर भैया के हाथ में राखी बांधने वाली बहन का गीत किसका हृदय द्रवित नहीं करता?

नारी ने गा गाकर नीरस जगत् में नव-चैतन्य की सृष्टि की है। कभी आनंद के, कभी करुणा के राग, कभी 'लोरियाँ' गाई तो कभी 'मुरिया' बनाई। यज्ञोपवीत के अवसर पर "जेकर जनेऊ की साध" ब्याह के समय "बिटया का ब्याह हुआ जाय रे।" गा गाकर हर्ष से नाचती है। लोक-गीतों में नारी की विरह-

व्यथा भी इतनी भरी है। गुजराती "रंग-मोरली" नामक गीत में नववधू के मुग्धभाव वैखरी में साकार होते हैं।

रूठी हुई बहू को मनाने के लिए अनेक प्रयत्न किये जाते हैं, मगर वह मानती नहीं है, शिव-पार्वती जैसे सास-ससुर मनाने पर मानती नहीं है, अन्त में मन का मोर, दिल का चोर, नटखट सांवरिया ने भूरकी डाली और नटखट सांवरिया की कामिनी मान गई और वसंत में आम्रकुंज में प्रलापती कोकिल की तरह बोली—

परण्यानी वाली हुँ तो झट रे वछुरे
हँ। हँ अं। होवे।
हुं तो मारे मैयर नहि जाऊँ रंग मोरली।

इस गीत में प्रसन्न दाम्पत्य का आह्लादक चित्र खींचा है। आगे एक गीत में अरमानों से भरी हुई कन्या अपने सांवरिया-प्रियतम को खुश करने साज सजती है, उस समय नायिका के आवेग का मनोरम चित्र "रंगमां रोल्यां वालमियां" गीत में मिलता है। यौवन के उम्बर पर खडे हुए मदमस्त मयूर-मयूरी के समान नायक-नायिका जीवन का आनंद मनाने के लिए उत्सुक बनते हैं। दाम्पत्य जीवन की रस-लीला तथा रंग-लीला का उपभोग करने तरसती कन्या प्रियतम का स्वागत करने बावरी बनती है—सभी प्रकार के आभूषणों पहनकर जब खड़ी रहती है तब क्या होता है वह गीत में बताया है।

जिसमें नारी का स्नेह-सभर हृदय की आरजू प्रकट होती है। गीतों में परिवार की आन्तरिक दशा का चित्रण मिलता है। जैसे—

जेहि पंखी के नियरे होई कहे विरह की बात।
सोई पंख जाय जरि ताखिर हो हि निपात॥

कभी कभी प्राणधन के साथ दुःख में सुख का अनुभव करती कहती है—

टूटि खाट घर टपकत टटियो टूटि।
पियके बाँह सिरनवां सुख के लूटि॥

साजन के विरह कभी गोरी गा लेती है—

साजन तेरे हेतु अँखियाँ तो नदियाँ भई।
मन भयो थोरु रेत, गिरगिर परत करार ज्यों॥

बाद में गोरी का रूठना—

जोबन गयो तो भल गयो, तन से गई बलाय।
जने-जने का रूठना मुझ से सहा न जाय॥

इस बीच फूहड़ स्त्री का गीत हास्यरस भर जाता है—

फूहरि के कर खिड़की लगी
सब कुत्तों को चिंता पड़ी
बाड़ा कुत्ता छितवै मौन
लगी तो है पर देगा कौन॥

कायर में भी जान भरने और उत्तेजित करने वाले भी गीत है, जो गाँव की गोरियाँ मृदुल स्वर में गाती है—

आठ बरस लौ कूकर जीवै
बरस लौ जिये सियार
बारह अट्ठारह क्षत्री जीवै,
आगे जीने को धिक्कार॥

इससे कायर पुरुष भी लड़ने तैयार हो जाता है।

अब राजस्थानी नायिका की वेदना देखिए—

म्हारे अंगना में अमवा का पेड़
उड़ उड़ रे सुअटा नरवर जाय।
हमरो सनेसवा बलमवा से कहि है
तोर धनी विरह वे आकुल॥

विरहणी अपने 'परदेशी' के पास संदेश भेज रही है। उसके पास कागज नहीं है। तब वह साड़ी का आँचल फाड़ कर तथा नेत्रों की काजल की स्याही से प्रेम संदेश भेजती है, मगर संदेश-वाहक उसके प्रियतम को पहचानता नहीं है, फिर संदेश किसको कहा जायें, तब वह कहती है—

ठीक दुपहरिया नवाब कचहरिया
ताहि बैठे साथी मोरे।

व्यंजना से कितने अर्थ निकल आयेंगे, इन पंक्तियों में। करुणा-वेदना-विवशता यह सब लोक-गीतों में मिलता है।

लोक-गीत में हृदयतन्त्री के तारों को झंकृत करने की क्षमता है। लोक-गीत हृदय की हूक की कूक है।

✿

के लिए जिन बातों की आवश्यता हैं वे हमारे पास है, जैसे कि (१) कच्चा माल, (२) यंत्र और संचालन शक्ति, (३) वाहन व्यवहार के साधन, (४) पूँजी, (५) बाजार, (६) मजदूरी।

आज हमारे देश में कपड़ा, लोहा, पोलाद, चीनी, सीमेन्ट, रेशम, ऊन, कागज, दीवासलाई, तम्बाकू, चर्म, जहाज, हवाई जहाज, रेल्वे एन्जिन आदि उद्योग अस्तित्व में आये हैं। दुनिया के देशों की बराबरी में हमारा जो स्थान है, इससे भी आगे हमें विकास करना जरूरी है। इसके लिए हमें अपने उद्योगों को बढ़ाना पड़ेगा। दुनिया के देशों में आज जिस प्रकार का संशोधन होता है और नई नई वस्तुएँ यंत्र-साधन जो रोजबरोज के काम के लिए तथा हमारे उद्योग के लिए यंत्र, खेती, व्यवहार के अनेक साधन बनते हैं, जब कि हमारे देश में बहुत कम मात्रा में होता है। और दूसरे देशों की बराबरी में माल अच्छा नहीं होता है।

देश की गरीबी, बेकारी दूर करने के लिए सरकार को औद्योगिक विकास करना चाहिए। इसके लिए उद्योगों का राष्ट्रीयकरण करना आवश्यक हैं। जिससे सरकार अपनी इच्छा के अनुसार भिन्न भिन्न उद्योगों को स्थापित कर सके। आजकल उद्योगपति कौन से उद्योग में ज्यादा मुनाफा होता है, यह सोचकर कल-कारखाना डालता है। यह नहीं सोचता है कि इससे राष्ट्र और राष्ट्र की जनता को कितना लाभ होगा। इसलिए उद्योगों का राष्ट्रीयकरण अत्यंत आवश्यक है।

देश की वर्तमान परिस्थिति को देखते हुए अनंत शेवडे ने लिखा है—"कितना महान् है यह सवाल? गरीबी-निरक्षरता। दरिद्रता इतनी कि एक जून भोजन मिलना मुश्किल। फिर रोगों के प्रतिकार की शक्ति कहाँ? गरीबी से बढ़कर भी कोई पाप है? इस विशाल प्रश्न को हल करना, एक व्यक्ति या मुट्ठीभर आदमियों के बूते की बात नहीं। उसके लिए तो देश व्यापी प्रयत्न करना पड़ेगा। और वह है औद्योगिक विकास। गरीबों के घोर दैन्य और दारिद्र्य को देखकर मधुसूदन की आँखों में आँसू आ जाते। आखिर इनका भी कोई जीवन है? लज्जा ढकने के लिए कोई वस्त्र नहीं। पेट भरने के लिए कोई भोजन नहीं। मानव क्या जो मुर्दे हैं, सिर्फ सांस लेते है।"

इस प्रकार की गरीबी-दरिद्रता को दूर करने के लिए देश को, प्रजा को सभ्य, शिक्षामय, सुखी, शांतिवान बनाने के लिए हरएक राष्ट्र को अपने औद्योगिक विकास की ओर ज्यादा ध्यान देना पड़ेगा। दुनिया के दूसरे देशों ने इस ओर प्रगति की है, इसलिए वे हम से आर्थिक दृष्टि से ज्यादा सुखमय है।

औद्योगिक विकास का असर राजतंत्र पर पड़ता है। देश में समानता-सहकार की भावना उत्पन्न होती है, आर्थिक स्थिति मजबूत होती है। जनता के लिए सुख, व्यवस्था के साधनों की व्यवस्था, शिक्षा, मनोरंजन आदि की व्यवस्था अच्छी तरह से होती है। जिस देश की आर्थिक स्थिति अच्छी, वहां की जनता सभी प्रकार से सुखी। आर्थिक स्थिति का आधार है उद्योग, जहां उद्योगों का अधिक से अधिक विकास है, वहां किसी भी प्रकार की कमी नहीं है। इसलिए व्यक्ति, समाज, राष्ट्र की प्रगति के लिए औद्योगिक विकास होना जरूरी है। औद्योगिक विकास के बिना राष्ट्र पंगु है। दुनिया में उसका कोई स्थान नहीं है। सभी अपना बाजार बना कर लूंटते हैं और अपना आधिपत्य जमाते हैं। ऐसी नागचूड़ में से बचने के लिए भी औद्योगिक विकास जरूरी हैं।

संस्कृति के परिव्राजक—आचार्य काका कालेलकर

कु० चारुस्मिता
विद्याविनोदिनी, बी. ए.

तपस्वी, विद्या-विलासी और संकल्प-धनी पुरुषों की लीला-स्थली महाराष्ट्र-भूमि के सातारा नगर में एक दिसम्बर १८८५ के दिन एक धर्मनिष्ठ ब्राह्मण-कुटुम्ब में कालेलकर जी का जन्म हुआ। छः भाई और एक बहन—सात भाई-बहनों में ये सब से छोटे थे। पिताजी सरकारी नौकर थे। सो उनकी अनेक स्थानों पर बदली होती रहती थी। फलतः छुटपन से ही कालेलकर जी को यात्राओं का शौक हो गया। १७ वर्ष की उमर में व्याह हो गया। १९०३ में मैट्रिक की परीक्षा पास की।

संनिष्ठ राष्ट्रभक्त पुरुषों की शिक्षा-दीक्षा स्थली पूना के सुविदित फर्ग्यूसन कॉलेज में १९०३ में प्रविष्ट हुए। १९०७ में बी. ए. हुए। लोकमान्य तिलक तथा अन्य देशभक्तों की प्रेरक विचार-धारा से प्रभावित होकर देश को स्वाधीन करने की धुन के पक्के बन गये और क्रांतिकारी उपायों से (बंबपार्टी द्वारा प्रबोधित) देश आज़ाद होगा, ऐसा मानने लगे। सो बंदूक चलाना आदि भी सीखा। प्रथम वर्ष एल-एल. बी. पास कर के पढ़ना छोड़ दिया, क्यों कि देश का वातावरण बड़ा प्रोत्साहक और गरमागरम था। सो देश में जागरण और जोश पैदा करने के "राष्ट्रमत" पत्र के संपादक मंडल में शामिल हो गए। यहीं से लेखन प्रवृत्ति की ओर विशेष झुकाव पैदा हो गया, जो आज तक चालू है।

स्वाध्याय का शौक कॉलेज के दिनों से ही जाग उठा था। सो न्यायमूर्ति रानडे, भाण्डारकर, विवेकानंद, रामतीर्थ, भगिनी निवेदिता, आनंद कुमारस्वामी, अरविन्द घोष, रवीन्द्रनाथ ठाकुर आदि मनीषियों की कृतियाँ पढ़ कर अधिकाधिक राष्ट्र-प्रेमी, संस्कृति-पूजक और प्रगति-परक विचारधाराओं के हिमायती और प्रचारक प्रसारक बनते गये। मन में यह बात पक्की हुई कि राष्ट्र-पोषक और स्वतंत्र शिक्षण द्वारा ही देशोद्धार हो सकता है।

बड़ोदा में बैरिस्टर केशवराव देशपांडे एक राष्ट्रीय विद्यालय चलाते थे, जो छात्रों में देशभक्ति की भावनाएँ भरता था। वहाँ पर जाकर पहले शिक्षक तथा बाद को आचार्य बने। इस आश्रम में आत्मीयता बढ़ाने की भावना से गुरुजनों को पारिवारिक संबंधों के नाम से पुकारते थे—मामा, काका, अण्णा आदि। वहाँ पर काका साहब नाम से पुकारे जाने लगे। यह नामाभिधान वहीं से सारे जीवन के लिए उनका प्यारा नाम बन गया। अंग्रेजों की कोप दृष्टि इस आश्रम पर थी। १९११ में यह आश्रम बंद हो गया।

वहाँ से छुटकर स्वामी आनंद के साथ मिलकर उत्तराखंड और हिमालय की पद-यात्रा की। देश की संस्कृति और प्रवृत्तियों को एक जागरूक और शोधक की दृष्टि से निहारा। भारत की राष्ट्रीय शिक्षण संस्थाओं की यात्राएं की। कांगडी गुरुकुल, शांति-निकेतन, प्रेम महाविद्यालय वृंदावन, कृपलानी जी आदि द्वारा चालित सिन्धु ब्रह्मचर्याश्रम आदि का गहरा अध्ययन किया, और लगातार राष्ट्रीय शिक्षण

સ્મૃતિ અને સંસ્કૃતિ ગ્રંથનું ઉદ્ઘાટન કરતાં ગુજરાત રાજ્યના રાજ્યપાલ
માન્યવર શ્રીમન્નારાયણ તથા આચાર્યા પૂ. દીદી (૧૯૭૨)

સ્મૃતિ અને સંસ્કૃતિ ગ્રંથનું ઉદ્ઘાટન કરતા ગુજરાત રાજ્યના રાજ્યપાલ શ્રીમન્નારાયણ તથા આચાર્યા દીદી (૧૯૭૨)

को और विचार पक्के बनते । उस समय लिखी गई हिमालय की यात्रा पुस्तक गुजराती भाषा की अति लोकप्रिय पोथी बन गई है ।

जब शांतिनिकेतन में शिक्षक थे; तब वहीं पर महात्मा गांधी जी से मुलाकात और लम्बी चर्चाएँ हुईं । सैंकड़ों जीवन्त प्रश्नों का समाधान पाया । पाखाने से लेकर परमेश्वर तक जगत् के नाना विषयों पर खूब छूट से बातें हुईं । यहीं पर वे गांधीजी से प्रभावित हुए । उन्होंने अपने क्रांतिकारी और अराजकतावादी विचार त्याग दिये । इन्होंने गांधीजी का अन्तेवासी बनना स्वीकार किया और गांधीजी द्वारा स्थापित आश्रम के कार्यकर्ता बन गये । आश्रम में एक राष्ट्रीय विद्यामंदिर शुरू होने पर उसके आचार्य बने। आश्रम में जिस दिन प्रविष्ट हुए थे; उसी दिन इनकी आत्मा ने अनुभव किया था—'मुझे अपना घर मिल गया।' तब से गुजरात काका जी की कर्मभूमि बन गया । आश्रम में आकर गुजराती भाषा को इस खूबी से सीख लिया कि गांधीजी ने काका को सवाई गुजराती की पदवी दे डाली। काका का प्रधान लेखन-माध्यम गुजराती ही बन गया । यात्रा वर्णन, प्रकृति दर्शन, चरित्र-चित्रण और कला-दर्शन पर मधुर मनोहर शैली में ऐसा साहित्य उपजाया है कि आंग्लम-नीषी रस्किन की चारु रचनाओं की बरबस याद आती है । गहरे विषयों पर मूल-गामी चिंतन और आश्वस्त कर देने वाले प्रस्तुती-करण द्वारा वाचकों को मुग्ध करने वाली विपुल साहित्य, प्रबंधों के रूप में लिखा है । काका साहब का प्रकृति दर्शन और प्रकृति वर्णन पढ़ना जीवन की धन्यता है । प्रधान ग्रन्थ रचनाएँ—

१ जीवन विकास (शिक्षण सम्बन्धी निबन्ध)
२ जीवन-भारती (साहित्यिक निबन्ध संचय)
३ जीवन-संस्कृति (सामाजिक निबन्ध संग्रह)
४ जीवन व्यवस्था (लोकजीवन सम्बन्धी निबन्ध)
५ जीवन-लीला (निसर्ग सौन्दर्य-परक ललित निबन्ध)
६ जीवन-प्रदीप (गीता सम्बन्धी तत्व चिंतन)
७ जीवन-चिन्तन (दार्शनिक चिंतन)
८ जीवन-योग की साधना (जीवन तत्व दर्शन)
९ अवार-नवार (स्फुट निबन्ध संचय)
१० गांधी-चरित्र-कीर्तन
११ प्रासंगिक प्रतिसाद
१२ समन्वय-संस्कृति
१३ गीता-धर्म
१४ उत्तर की दिवारें (जेलजीवन अनुभव)
१५ आश्रम-संहिता (आश्रम के संस्मरण)
१६ रवीन्द्र-सौरभ (लिपिका का सौन्दर्य-दर्शन)
१७ बापू की झाँकियाँ (गांधीजी विषयक स्मृतियां)
१८ युगानुकूल हिन्दू जीवन दृष्टि
१९ गांधीयुग के जलते चिराग
२० नव-भारत के निर्माता
२१ वात्सल्य नी प्रसादी (शिष्यों के प्रति पत्रावली)
२२ गुजरात मां गांधी-युग
२३ राष्ट्रभारती-हिंदी का मिशन
२४ धर्मक्रांति
२५ पूर्व अफ्रीका की यात्रा
२६ ब्रह्मदेश की यात्रा
२७ हिमालय की यात्रा
२८ जापान की यात्रा
२९ लोक-जीवन
३० युगमूर्ति रवीन्द्र (रवीन्द्र प्रतिभा पर विवेचन)

स्वाधीनता संग्राम के दिनों में जब जब गांधीजी जेल जाते थे, तब तब "नवजीवन" का संपादन काकाजी करते रहते रहे । गुजराती-मराठी के पत्र-पत्रिकाओं में लगातार लिखते रहे हैं । विगत चौबीस वर्षों से मंगल-प्रभात नामक एक हिन्दी विचार-पत्र के संपादक हैं । पहले यह मासिक था, अब पाक्षिक है । आप की साहित्य सेवाओं का समादर करते हुए आप

को अहमदावाद के गुजराती साहित्य परिषद् के अधिवेशन का प्रधान सभापति बनाया गया था।

१९२० से राष्ट्रीय शिक्षण संस्थाओंका प्रारंभ होने लगा था। तब अहमदाबाद में गुजरात विद्यापीठ की स्थापनां हुई। उसके पुरस्कर्ताओं में आप अन्यतम थे। आचार्य कृपलानी जी जब विद्यापीठका आचार्य पद छोड़कर राजनीति क्षेत्र में गये, तब काकाजी विद्यापीठ के आचार्य बने। वहाँ आपकी छाया में प्रेरणा और मार्गदर्शन पाकर गुजरात ने अनेक उत्तम साहित्यकार पैदा हुए—उमाशंकर जोशी, सुन्दरम्, स्नेहरश्मि, श्रीधराणी, मगनभाई, नगीनदास पारेख, चन्द्रशंकर शुक्ल आदि दर्जनों सुलेखक, सुकवि और सुदक्ष अध्यापक तैयार हुए। आपकी प्रशस्त शिष्य-प्रशिष्य परम्परासे गुजरात भरा पड़ा है।

विद्यापीठ के निर्माण और परिचालन में काकाजी का महान् योगदान रहा है। आपको महात्मा गांधीजी की विचार-धारा के महनीय भाष्यकारों (Exponents) में माना जाता है। आपकी दृढ़ मान्यता है कि कला जीवनके लिए है—Art for life sake. भारत के शांतिवादी विचारकों में आप अग्रतम हैं। तदर्थ मारिशस, जापान, योरोप, अफ्रीका की अनेक शांति-यात्राएँ आपने की हैं।

दांडी-कूच के पश्चात गांधीजी ने सत्याग्रह आश्रम, साबरमती का एक प्रकार से विसर्जन कर दिया था। और फिर गांधीजी की कार्यभूमि वर्धा और सेवाग्राम ही गया था। फलतः काका साहब भी वर्धा चले गए। वहाँ पर गांधीजी द्वारा प्रवर्तित सभी प्रवृत्तियों के अग्रणी कार्यकरों में काका जी रहे। यथा—राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, ग्रामोद्योग संघ, हिन्दुस्तानी तालीम संघ, नागरी-लिपि सुधार परिषद्, हरिजन सेवा संघ, महिला महाविद्यालय।

इन सब कार्यों की संपादना के लिए सारे भारतवर्ष में आपने सैकडों यात्राएँ की। मौखिक और लेखित रूप में बड़ा प्रचार कार्य किया। आजकल स्वाधीन भारत में आपकी प्रवृत्तियों का मुख्य स्वर है "समन्वय" अर्थात् धर्मों, जातियों, मतों, भाषाओं की जड़ता मिटाकर सुभग समन्वय वादी बनना। जात-पांत को तोड़ना। विश्व-नागरिकता की भावना को बढ़ाना। प्रेम और सहानुभूति और Understanding को विशद और उदार बनाना। संस्कृति के विस्तार के लिए विशाल हृदय से सोचना विचारना। आपकी इन प्रोज्ज्वल प्रवृत्तियों को निहार कर आपको "संस्कृति के परिव्राजक" का विरुद दिया गया है। ८९ वर्ष की वृद्ध अवस्था में भी उनका चित्ततंत्र, स्मृतितंत्र और जागरूकता तरुणों जैसी है। सरल जीवन और उदात्त विचारों की प्रतिमूर्ति सदृश काका साहब उपनिषद् कालीन ऋषिमुनियोंके प्रतिनिधि और संस्कृति दूत हैं।

जब से भारत स्वतंत्र हुआ है, आप राज्य-सभाके माननीय सदस्योंमें हैं। अनेक सरकारी परिषदों और सलाह-समितियों के आप सदस्य हैं। अखिल भारतीय गांधी स्मारक संग्रह-स्थानों के नियामक भी आप हैं। भारत सरकार द्वारा आप पद्मविभूषण की पदवी से संमानित किये गये हैं। गुजरात युनिवर्सिटी ने आपको डी. लिट्. (साहित्याचार्य) की मानद उपाधि समादृत किया है। वे विविध विषय-गामिनी प्रज्ञा के धनी हैं। इतना विपुल स्वाध्याय और अनुशीलन है कि आपको चलता-फिरता ज्ञान-कोष (साइक्लोपीडिया) कहा जाता है। सारा भारत उनके शिष्यों, प्रशिष्यों, प्रशंसकों और भक्तों से भरा है। जीवन अतिशय सादा,

तपो-दीप्त और संस्कृति के सौरभ से सुवासित रहता है। उनको निहारते ही पुरातन भारत के ऋषि-मुनियों की याद आ जाती है। भावना का इतना अधिक औदार्य है कि उनके जीवन के लिए निम्नलिखित श्लोक पूर्णतया चरितार्थ होता है—

माता मे पार्वती पुण्या
पिता देवो महेश्वरः।
मनुजाः भ्रातरः सर्वे
स्वदेशः भुवन-त्रयम् ॥

संस्कृति का आधार—आत्मतत्व

जीवसृष्टि में प्राण और मन का उदय अथवा प्रादुर्भाव होने के बाद जब आत्मतत्व का उदय होता है, तब ही संस्कृति का प्रारंभ होता है। संस्कृति का मतलब ही है—आत्म-तत्व का उदय। इस उदय के कारण सत्य की अखंड खोज, सेवा-वृत्ति और सेवा-शक्ति का विकास जागता है।

प्रकृति पर विजय प्राप्त कर के जो प्रवृत्ति को अभीष्ट झुकाव प्रदान करे वही है—संस्कृति। हिंसा, जीवन क्षेत्र में आवश्यक या अपरिहार्य भले ही हो, परन्तु वह संस्कृति का लक्षण नहीं है। संस्कृति तो अनेकता में से एकता सिद्ध करने के लिए समझौता, काँट-छाँट, और समन्वय करती जाती है। यह शक्ति ही संस्कृति का व्याकरण है।

संस्कृति का विस्तार

आज की संस्कृति कौशल प्रधान है। ज्ञान का क्षेत्र बढ़ाना, उसके द्वारा कौशल प्राप्त करना, सत्ता को हस्तगत करना, उसे टिकाये रखना, बढ़ाना और अंत में अमर्याद भोग भोगना, यही उसकी वांछा है, ऐसा प्रतीत होता है। जब ज्ञान पूर्णतया बढ़ जायगा, उसके साथ, उसके लिए हृदय का विकास होगा, कौशल परोपकार में प्रवृत्त होगा, सत्ता सेवा के लिए व्यवहार में लाई जायगी, और सार्वत्रिक उत्कर्ष के द्वारा ईर्ष्या के स्थान पर प्रसन्नता का अनुभव होगा, तब नवीन संस्कृति प्रवर्तित होगी।

[पूज्य श्री. काका कालेलकर]

पारिजात की पाँखुरियाँ

गुरुदेव रवीन्द्रनाथजी की "कणिका" पुस्तिका से-भाषांतरित ...

श्रीमती रश्मिबाला एम. ए.
श्री० सयाजीराव विश्वविद्यालय, बड़ोदा

धन्यता

आम्रशाखा ने बबूल की डाली से कहा—"बहन, चूल्हे में जलकर तू राख क्यों बन रही है ? हे सखी, तेरा भाग्य इतना विरूप क्यों है ?"

बबूल ने जवाब दिया—"मुझे इसका जरा भी दुःख नहीं है। हे रसमयी डाल, तू जीवित रह कर कृतार्थ होती है। मैं अपने अस्तित्व को भस्म कर के धन्यता प्राप्त करती हूँ।"

उच्चता का हेतु

"हे पर्वतराज, मुझे समझ नहीं पड़ता, पाषाणों के सिंहासन पर बैठा बैठा तू क्या करता रहता है ? थोड़ी दूर तक ऊँची जमीन, फिर कुछ दूर तक नीची भूमि। विधाता ने तेरे शरीर को इस प्रकार ऊबड़-खाबड़ क्यों बनाया है ? कुछ भी तो समझ नहीं पड़ता।"

मैदान ने कहा—"देख, मैं तो फल-फूलोंसे, शाक-भाजी से और धन-धान्य से बाजार में ढेर लगा देता हूँ।"

पर्वत ने कहा—"सारी ही धरती समान और सपाट होती तो फिर निर्झरिणी की सुरम्य रस-धारा कहाँ से प्रवाहित होती ?"

जय-पराजय

ततैया और मधुमक्खी के बीच में विवाद हो रहा था। दोनों में अधिक बलवान् कौन है, यही था झगड़े का कारण ! ततैया ने झुँझला कर मधु मक्षिका से कहा—"हजार प्रमाण देकर सिद्ध कर सकता हूँ कि मेरा डंक तेरे डंक से अधिक शक्तिशाली है ! यह सुनकर बिचारी मधुमक्खी तो निरुत्तर होकर शर्मीली हो गई।

वनदेवी ने खिन्न और निराश मधुमक्खी के कान में मन्द-मधुर स्वर में कहा—"निरुत्तर क्यों बैठी है ? यह बात तो सुनिश्चित है—डंक के जहरीले पन में तू पराजित है, परन्तु मधु-मयता में तो तेरा ही विजय है।"

शक्ति की मर्यादा

ताँबे की गागर ने खिलखिलाकर कहा—"अरे भैया कूप, तू समुद्र सा विशाल-विराट् क्यों नहीं बना ? यदि तू विशाल होता तो मैं बिना संकोच के आनन्दपूर्वक तुझ में डुबकियाँ लगाया करता और यथेच्छ पानी पिया करता।"

नम्रतापूर्वक कूए ने जवाब दिया—"यह सत्य है कि मैं छोटा हूँ। इसी विषाद और अवसाद के कारण मैं चुप्पी साधे रहता हूँ। पर भाई, तू चिंता क्यों करता है ? अपनी इच्छानुसार जितना स्नान किया चाहता है, जी भरकर कर ले। जितना पानी पीना हो, पीले ! यह सब कुछ प्रदान करने पर भी मैं तो अक्षुण्ण ही रहूँगा।"

अधूरा वार्तालाप

दीन स्वरों में रोती हुई चकोरी ने एक दिन चन्द्रदेव से निवेदन किया—"पंडितजी की बात सुन कर मैं चिंता से गली जा रही हूं। वे कहते हैं—एक दिन तुम्हारा विलय हो जायगा! महा-प्रलय के दिन तुम्हारा प्रकाशमय जीवनदीप बुझ जायगा। हाय सुधाकर, यदि ऐसा होगा तो मेरी क्या गति होगी?"

चन्द्रदेव ने कहा—"जाओ, पंडितजी के घर पर जाकर पूछ आओ, कि आपका आयुष्य कितना है?"

भार

गौरेया ने मयूर से कहा—"तुम्हारे विपुल और विस्तृत शरीर को निहार कर, मुझे दया आती है। और उस भारी भरकम शरीर से अधिक बोझल तुम्हारी लम्बूकड़ी पूँछ को निहार कर अधिक विस्मय होता है। जरा मेरी ओर तो निहारो—कैसा हल्का-फुल्का शरीर है। जहाँ चाहूँ, वहाँ आनंद से फुदकती रहती हूँ! स्वच्छन्द विहार करती रहती हूँ। तुम्हारे पीछे तो भार का उत्पात लटक रहा है।"

मोर ने कहा—"नन्ही बहन, तू व्यर्थ ही शोकित और चिंतित क्यों होती है? यह तो निश्चित है कि गौरव के पीछे भार तो होता ही है।"

कर्तव्य का औचित्य

छतरी ने कहा—"मस्तक महाशय, तुम्हें धिक्कार है! तुम हाट-बाट और बगिया-बाजार में निःशंक-भाव से घूमते-फिरते हो, और ग्रीष्म और वर्षा आदि सब कुछ मेरे सिर पर! इस प्रकार का अविचारी अन्याय मुझ से सहन नहीं हो सकता। यदि तुम छतरी होते, तो क्या करते?"

मस्तक ने नम्रभाव से निवेदन किया—"मैं छतरी होता तो कहता, माथे की मर्यादा का मुझे भान है। पर साथ ही मुझे यह भी पता है कि माथे की गुण-गरिमा के कारण ही यह पृथिवी भरी-पूरी है। मेरा तो अहोभाग्य है कि मैं उसकी रक्षा करता हूँ।"

अधिकार

वसन्त पर सबसे अधिक अधिकार किसका है? इसी वाद-विवाद और चर्चा में दुपहर हो गई।

बकुल ने कहा—"सुनो भाइयों, अपने परिमल द्वारा मैं वन-उपवनों को परिपूर्ण कर देता हूँ। अतः ऋतुराज पर मेरा अधिकार है।"

यह सुनकर पलाश नकार-सूचक माथा हिलाकर कहने लगा—"अपने मोहक रंग से मैंने दिशाओं को जीत लिया है।"

गुलाब जरा विमनस्क होकर कहने लगा—"सुगंध और सुषमा से तो समस्त उपवन को मैंने ही प्रभावित किया है।"

कचालू का पौधा कहने लगा—"सुगंध और शोभा को क्या घोल कर पी जाओगे? मैंने तो भूमि में ही अधिकार किया हुआ है, मिट्टी के अंदर ही मैंने जड़ जमाई है।"

प्रत्यक्ष प्रमाण से कचालू की ही जीत हुई।

हिंसक की निराशा

माला गूँथने के लिए मालाकार फूल और सूई धागा लेकर बैठता है। उस समय सूई मन ही मन व्यथित होकर कहने लगती है—

"बहन यूथिका, प्रतिदिन हज़ार-हज़ार पुष्पों को बींधती हूँ । न जाने कितने ही परिमलों और सौरभों में से होकर गुजरती हूँ । परंतु उनका एक अंश भी मुझे नहीं मिल पाता । विधाता के सन्मुख करबद्ध होकर यही अभ्यर्थना करती हूँ—अब सूई रूप में जन्म न पाऊँ और पुष्प बनकर फिरती रहूँ ।"

जूही ने आह भरकर कहा—"वैसा हो जाय तो बहुत ही अच्छा हो! तेरी इच्छा पूर्ण हो जाय और मुझे भी सुरक्षा प्राप्त हो जाय ।"

गुणज्ञ

"मैं पतंगा हूँ! अपनी रंग-बिरंगी पांखोंसे उड़ता हूँ, तो भी कवि मेरी ओर निहारता तक नहीं! और हे मित्र भ्रमर, तू किस गुण के कारण काव्यों में अमरता प्राप्त कर लेता है? ज़रा बता तो सही।"

भौंरा कहता है—"तू स्वयं तो सुंदर अवश्य है, परन्तु सौन्दर्य का गुण तेरे मुखड़े पर नहीं है । मैं तो भाई, मधु पीकर गुणगान करता हुआ घूमता हूँ और कवि तथा फूल दोनों के हृदयों को चुराता हूँ ।"

रिक्तता की गरिमा

वर्षा काल के पश्चात् बरसा हुआ मेघखंड आकाश के एक कोने में पड़ा हुआ था । वर्षा के कारण छलकता हुआ सरोवर उसकी यह अवस्था निहार कर, दिन भर मुस्कराया करता है, और कहता है—

"अरे, श्री-विहीन, अपने-पन को गँवा कर तू कहाँ छिपा रहता है? मुझे देख, मैं सदा ही कैसा परिपूर्ण, सावधान और सुगंभीर रहता हूँ, ज़रा भी हिलता नहीं ।"

मेघ ने कहा—"अरे भाई, अभिमान मत कर; तेरी पूर्णता में ही मेरा गौरव है ।"

स्पष्ट-भाषी

वन-उपवन में वसन्त का उल्लास छाया हुआ है । स्थान-स्थान पर फूल मुस्करा रहे हैं । कोयल लगातार आलाप कर रही है । उसकी कूक सुनकर कौए ने कहा—"इसके सिवाय तुमको दूसरा कोई कार्य मिलता नहीं प्रतीत होता। इसी लिए वसन्त की चाटुकारी के गीत प्रारंभ किये हुए हैं ।"

गाना बंद करके, आम्रकुंज से बाहर आकर कोयल ने कहा—"कहिए, महाशय, कहाँ से पधारे?"

"मैं तो स्पष्टवादी कौआ हूँ ।"

कोयल कहने लगी—"धन्य हैं आप, नमस्कार है आपको। आपकी स्पष्ट-भाषिता आपको मुबारक है । मुझे तो बारह मास अपनी मिष्ट-भाषा और सत्य-भाषा ही पर्याप्त है ।"

प्रताप का ताप

हरी लकड़ी आँसू बहा-बहाकर रात-दिन विचार करती रहती है—"अहो, इस जलती हुई लकड़ी में कितना तेज समाया हुआ है । बिचारा अंधकार तो कोने में बैठा-बैठा ईर्ष्या से जला जा रहा है—ऐसा तेज मुझे कब प्राप्त होगा?"

जलता हुआ अंगारा कहने लगा—"अरे भाई, हरे काष्ठ, चेष्टा-विहीन वासना से तू यों ही पीड़ित-व्यथित रहता है । हमें जो कुछ मरकर (जलकर) प्राप्त हुआ है, वह क्या तुम्हारे लिए यों ही टपक पड़ेगा?"

हरे काष्ठ ने कहा—"इस आग में कौन जले?"

अंगारे ने कहा—"तो जा फिर दीमक के लिये।"

भिक्षा और उपार्जन

"हे धरित्री, तू इतनी अधिक कृपण किस लिये है? कितना प्रयास करते हैं हम, तब जाकर कहीं धान्य प्राप्त कर पाते हैं। तुझे यदि देना ही है तो प्रसन्न होकर, हँस-हँसकर प्रदान कर। हमारे माथे का पसीना ठेठ पैर तक क्यों लाती है? बिना खोदे धान्य प्रदान करने में तेरा क्या जाता है?"

मन्द मुस्कराहट के साथ धरती ने कहा—"ऐसा करने पर मेरा गौरव तो बढ़ जायगा, पर तेरा गौरव सर्वथा विलीन हो जायगा।"

कारुण्य

नारद ने आकर कहा—"हे धरित्री, मनुष्य तेरा ही अन्न खाकर, तेरी निन्दा करते हैं। तुझे मिट्टी कहते हैं। धूल कह कर तेरा परिचय देते हैं। तुझे जड़ और स्थूल भी कहते हैं। वे अकृतज्ञ, तुझे मलिन कहकर भी तेरी निन्दा करते हैं। तू उनको अन्न-जल देना बंद कर दे। उनके मुखड़े सूखने दे। वे लोग भी जान तो सकें कि धूल-मिट्टी की भी क्या कीमत होती है?"

धरती ने हँस कर कहा—"भले ही बोलें। मैं क्या उन जैसी हूँ कि वैर लेने को तैयार हो जाऊँ? उनकी निन्दा से मुझे कुछ कलंक लगने वाला नहीं। यदि वैर लेने जाऊँ तो वे सब मर जाँय। तब तो मुझे बहुत ही दुःख होगा।"

"हे सूर्यदेव, आकाश के सिवाय ऐसा कौन है, जो तुम्हारी प्रतिमा को थाम सके?"

ओस की बूँद ने रोकर कहा—"हे महान् स्वामी, मैं तुम्हारा स्वप्न देखती हूँ, परन्तु मुझे तुम्हारी सेवा करने की कोई आशा नहीं है। मैं इतनी छोटी हूँ कि तुम्हें अपने में नहीं ले सकती। मेरा सारा जीवन अश्रुओं का है।"

इस पर सूर्य ने कहा—"मैं असीम आकाश को प्रकाशित करता हूँ, तथापि मैं अपने आपको एक नन्ही-सी ओसबिन्दु को दे सकता हूँ। मैं प्रकाश की एक चिनगारी बन आऊँगा और तुम्हें भर दूंगा। तुम्हारा नन्हा-सा जीवन एक हँसता हुआ गोला बन जायगा।"

[कविवर रवीन्द्रनाथ ठाकुर की फ्रूट गेदरिंग पुस्तक का एक गीत]

साधिका के सान्निध्य में

श्रीमती लीलाबहन दयाराम वेगड़
शिक्षिका, आर्य कन्या गुरुकुल, पोरबन्दर

स्थान—कन्या गुरुकुल, बड़ोदा। संस्था का वार्षिक हो रहा था। नाना स्थानों से पधारे हुए अनेक मनीषि-जन तथा धर्म-धुरंधर पंडित मंच पर विराजमान थे। धर्म और विद्याप्रेमी श्रोताओं से मंडप शोभित था। आश्रम की छात्राएँ भी मुग्धभाव से उत्सव के कार्य-कलापों का आनंद ले रही हैं। छोटी कक्षाओं की कुछ कन्याएँ चिड़ियों की तरह कुछ-कुछ चह-चहा रही थीं। मैं उन दिनों वहां की छोटी कक्षाओं की एक विद्यार्थिनी थी। कुछ समय बाद एक शुभ्र-वसना, भद्र आकृति वाली तरुण महिला, धीर गंभीर भाव से सभा के मंच पर आरूढ़ हुई! उनके चेहरे पर आभिजात्य की एक भद्र आभा विकसित हो रही थी। कन्या विद्यालय के प्रधान नियामक पूज्य भ्राताजी (पंडित आनंद-प्रियजी) के प्रारंभिक परिचय के पश्चात् इन अभ्यागता तरुण देवी का मनोरम वक्तृत्व प्रारंभ हुआ। उनके भाषा के लालित्य, विषय प्रतिपादन की गरिमा और पांडित्य के गांभीर्य को निहार कर सभा मंत्रमुग्ध-सी हो गई। कलकल निनादिनी-मंदाकिनी के शांत पावन प्रवाह की तरह भाषण का अस्खलित प्रवाह बह रहा था। इस मधुर मनोहर सारस्वत प्रवाह को सुनकर अभ्यागत विद्वत्-समुदाय में से एक ओर से धन्य धन्य की मृदुल ध्वनि सुनाई दी। सबके नयन और श्रवण व्याख्यात्री बहन की ओर लगे हुए थे। विचारों के सौष्ठव और भाषण के दाक्षिण्य से हम छोटी छोटी बालिकाएँ भी मुग्ध भाव से प्रभावित हो रही थीं। यह था जीवन का पहला प्रसंग, जब मैंने एक विदुषी महिला के विद्वत्ता भरे भाषण को सुनने का अवसर पाया। ये ही थी हमारे लिए परम प्रेरणा की मूर्ति, आर्य-साहित्य की विदुषी और आर्य-कला की साधिका हमारी आदरणीया दीदी श्री सविता बहन मेहता।

✿

स्थल—पोरबंदर। कन्या गुरुकुल, पोरबंदर के प्रतिष्ठाता दिवंगत पूज्य बापूजी (धर्मरत्न सेठ श्री नानजीभाई मेहता) के स्मृति-मंदिर के उद्घाटन का समारोह होने वाला था। उसके लिए संस्था की आचार्या हमारी प्रिय दीदी ने भारतीय संस्कृति के अति महत्व के प्रसंगों को लेकर प्रधानतः पूज्य सेठ श्री बापूजी के पुरुषार्थी जीवन की झांकियां दिखाने वाली एक सुन्दर नृत्य-नाटिका का आयोजन किया था। उसमें अनेक महापुरुषों की जीवन-झांकियां क्रमशः प्रस्तुत हो रही थीं। गुरुकुल की छोटी-बड़ी छात्राएँ उसमें उत्साह से भाग ले रही थीं। नृत्य-नाटिका की पूर्व तैयारी (रिहर्सल) हो रही थी। कु. ज्योति बहन नामक एक ब्रह्मचारिणी महात्मा गाँधी के जीवन का अभिनय करने के लिए पूरे मनोयोग से पुरुषार्थ कर रही थी। एक दृश्य था—नमक कानून भंग के सत्याग्रह का। गीत के बोल थे—"कर न नमक पर लगने देंगे।" दूसरा दृश्य था—अंग्रेजो, भारत छोड़ दो। पर्याप्त समय से तैयारी चल रही थी। इस बीच पर्याप्त श्रम उठाने के कारण कुमारी ज्योति थक गई! उसे चक्कर महसूस होने लगे। वह चकराकर मंच पर ढल गई। तत्काल उसका प्राथमिक उपचार किया जाने लगा। आयोजन की कला-निर्देशिका हमारी प्रिय दीदी ने तत्काल अपना दुपट्टा पानी

સ્મૃતિ-મંદિર અને સ્મૃતિ અને સંસ્કૃતિ-ગ્રંથના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે પધારેલા ગુજરાત રાજ્યના રાજ્યપાલ માનનીય શ્રીમન્નારાયણજી તથા શ્રીમતી મદાલસાબેન સાથે પૂ. કુલમાતાજી, પૂ. દીદી વગેરે (૧૯૭૨)

સ્મૃતિ–મંદિરના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે
પૂ. દીદી દ્વારા તૈયાર કરાયેલ પૂ. કુલપિતાજીની 'જીવન-ઝલક'નું એક ભાવવાહી દૃશ્ય (૧૯૭૨)

से भिगोया और एक माता की ममता और दुलार के साथ ज्योति बहन का उपचार शुरू कर दिया। उनकी समस्त चेतना और अंग विद्यार्थिनी की शुश्रूषा के प्रति केंद्रित थे। वह दृश्य भूले नहीं भूलता। मैं निहार सकी, उस दिन एक साधिका की अपनी कला के प्रति समर्पण की भावना और अपनी शिष्याओं के प्रति माता का सा प्यार-दुलार और सेवा का भाव।

ये प्रसंग अपने आप में अपने गौरव को प्रकट कर रहे हैं। हमारे कुल-उपवन की अधिष्ठात्री देवी मान्य दीदी ने अपने सुदृढ़ संकल्प, सतत पुरुषार्थ, अक्षुण्ण तप और साधना द्वारा अपने जीवन को घड़ा है, तैयार किया है। अपनी चेतना को ज्ञान की प्रभा से आलोकित किया है। शास्त्रों के अनुशीलन से अपने को सभर किया है। नृत्यकला के क्षेत्र में अनुपम सिद्धियाँ पाई हैं। वे अपने राष्ट्र के प्रांगण में अपनी कला-लक्ष्मी के द्वारा सत्यं, शिवं और सुन्दरम् की भावना को उद्भासित कर रही हैं। पोरबंदर के कुल-तपोवन में ज्ञान-गंगा का पावन सलिल प्रवाहित कर रही है। देश की उदीयमान प्रजा की चेतना में विद्या, कला और संस्कार का सिंचन कर रही हैं। भगवान् करे, उनकी यह तपस्या फलदायिनी हो। उन्हें सुभग आरोग्य, दीर्घ आयुष्य और जीवन का मांगल्य प्राप्त हो।

संस्कृति और विज्ञान

संस्कृति (सु-संस्कृतता) का प्रथम आवश्यक लक्षण यह है कि वह हमें विश्व और मानवजाति का पूर्ण दर्शन कराती है। मनुष्य की संस्कृति-खोज केवल विज्ञान के निरपेक्ष वैचारिक किनारे पर अटक नहीं सकती, तथा विज्ञान की समस्त शाखाएँ जीवन के आत्यंतिक सत्य को प्राप्त कर लें, तब तक मानव-जीवन प्रतीक्षा करता हुआ रह नहीं सकता। जिस प्रकार जीवन चालू रहता है, उसी प्रकार सत्य के लिए उसकी आंतरिक खोज भी चालू रहती है—रहनी चाहिए।

जीवन का सब से अधिक महत्त्वपूर्ण लक्षण यह है कि वह संघर्षमय है। संस्कृति तो केवल उसका अर्थघटन करती है और संस्कृति का यह कार्य भी जीवन के साथ अटक नहीं सकता। यह तथ्य (वास्तविकता) विज्ञान और संस्कृति के बीच के प्रभेद को तीव्रतर बनाता है, तथा अपने को सूचित करता है कि विज्ञान जीवन के लिए कितना ही उपकारक क्यों न हो, पर वह संस्कृति जितना जीवन के साथ सीधा सम्बन्ध रखने वाला आंतरिक तत्व नहीं है। विज्ञान के बिना कदाचित् हम काम चला सकें, परन्तु संस्कृति (जो हमारी चेतना के अंतरतम सत्य को स्पर्श करती है) के बिना जीवन को चला लेना शक्य नहीं।

[आचार्य निर्मलकुमार सिद्धान्त, कुलपति, लखनऊ विश्वविद्यालय]

राधा

श्री० कान्तावहन एम० सचजीयाणी
एम. ए. बी एड. राष्ट्रभाषा-रत्न
अध्यापिका, आर्य कन्या गुरुकुल,

हिन्दी साहित्य की कृष्ण-भक्ति-शाखा में राधा का वही स्थान है, जो पुष्पमें सुगन्ध का, देह में आत्मा का, और मानव जीवन में रवि का।

राधा की उत्पत्ति

राधा की उत्पत्ति कब और कैसे हुई, यह अभी तक एक समस्या बनी हुई है। इस का प्रमुख कारण यह है कि इस सम्बन्ध में इतिहास की वाणी मूक है। डा. हज़ारीप्रसाद के शब्दों में विभिन्न मतों का उल्लेख इस प्रकार है— "इतिहास में एकरूपता नहीं कि राधा की मधुर कल्पना का श्रेय किसे दिया जाये। भागवत में उसका नाम भी नहीं पाया जाता। विद्वानों ने इस देवी का पता लगाने के लिए तरह-तरह के अनुमान किए हैं। किसीने कहा है, वह मध्य एशिया से चल कर आए हुए घुमक्कड़ आभीरों की एक देवी है। दूसरे कहते हैं कि वह आभारी नामक एक द्राविड जाति की उपास्य देवी है, उसका अस्तित्व वेदों से भी पुराना है और कुछ कहते हैं कि वह अज्ञात भाग्यशाली कवि की मधुर कल्पना है, जो कवि को लोपकर स्वयं ही अमर हो गई है।"

कृष्ण का उल्लेख जहाँ वेद और महाभारत में प्राप्त होता है, वहाँ राधा का कोई भी निर्देश नहीं है। भागवत पुराण हमें १२ वीं शताब्दी में प्राप्त होता है। इसमें भी कृष्ण और गोप लीला की ओर तो संकेत है, परंतु राधा का कहीं नाम नहीं है। इसमें केवल कृष्ण की एक प्रिय गोपिका का उल्लेख है। सम्भव है कि उस विशेष प्रिय गोपी को ही राधा का नाम प्रदान कर दिया गया हो और यही राधा की कल्पना का आधार दिखाई देता है। 'राधा' शब्द का निर्माण संस्कृत धातु 'राध' से हुआ है, जिसका अर्थ सेवा करना या प्रसन्न करना होता है। डा. रामकुमार वर्मा कहते हैं— "भागवत पुराण के आधार पर पहला सम्प्रदाय माधव सम्प्रदाय है, जिसमें द्वैतवाद के सिद्धांत पर कृष्णोपासना पर विशेष जोर दिया गया है, पर इसमें भी राधा का उल्लेख नहीं। ईसा की दूसरी शताब्दी में रचित नाटकों में भी राधा का नाम प्राप्त नहीं होता।

संस्कृत ग्रन्थों में राधा का पहला परिचय दसवीं शताब्दी में मिलता है। देशी भाषाओं में राधा का उल्लेख इससे पूर्व आ जाने के कारण उसका इतना महत्त्व नहीं रह जाता। देशी भाषा लोक-भावना के अधिक निकट थी। अनुमान यह होता है कि राधा के सम्बन्ध में जन-गीत प्रचलित रहे होंगे। दसवीं शताब्दी के लगभग जब कृष्ण के लिए उनकी शक्ति के नारी रूप की कल्पना करने की आवश्यकता पड़ी तो धर्म व्यवस्थापकों ने जन-समाज में प्रचलित और कृष्ण से सम्बन्धित राधा को कृष्ण की पत्नी के रूप में ग्रहण कर लिया।

१० वीं शताब्दी में कवियों और भक्तों द्वारा राधा तथा कृष्ण का सम्बन्ध जोड़ दिया गया। विष्णु तथा निम्बार्क संप्रदाय में राधा का संकेत है।

इसके पश्चात चैतन्य संप्रदाय तथा वल्लभ संप्रदाय ने राधा को एक महत्वपूर्ण स्थान प्रदान किया। इस प्रकार इस विकास से विद्यापति तथा सूरदास की रचनाओं में राधा को स्थान प्राप्त हुआ।

गुजरात के सन्त कवि नरसिंह मेहता और मीराबाई ने राजस्थान में राधा-कृष्ण संबंधी अनेक मधुर कविताओं की रचना की। मीरा तो स्वयं राधा के रूप में प्रस्तुत हुई है।

ध्वन्यालोक के दो श्लोकों में राधा के प्रेम-मय रूप का उल्लेख जयदेव से पूर्व हुआ। ध्वन्यालोक की राधा वियोग कातर सौन्दर्य है। जयदेव की राधा विलासिनी और यौवन प्राप्त है। राधा कृष्ण के सुन्दर रूप पर मोहित है।

विद्यापति की राधा

मैथिल-कोकिल विद्यापति की राधा का विकास क्रम से होता है। यह स्वभाविक विकास है। किशोरी, मुग्धा, विलासप्रिय और अन्त में कृष्ण-मय हो जाती है। विद्यापति ने राधा के सौन्दर्य का बड़ा विशद वर्णन किया है।

चण्डीदास की राधा

चण्डीदास की राधा जयदेव, विद्यापति की राधा से भिन्न है। वह कोमल हृदय वाली तथा भावुक है। राधा कृष्ण की विलास सहचरी न होकर जीवन सहचरी होना चाहती है। कोमल हृदया राधा एक पल के लिए भी कृष्ण का विरह नहीं सहन कर सकती। वियोग की कल्पना मात्र से वह कांप उठती है।

सूर की राधा

सूर ने राधा में शील, संयम और मर्यादा की भावना रखी है, वह ब्रज की एक आदर्श रमणी की भांति पाठक के सम्मुख आती है और सूर ने उसके प्रति अपनी भक्ति का स्रोत खोल दिया है। सूर ने राधा को संयत तथा मर्यादित रूप प्रदान किया है। सूर ने राधा और कृष्ण के प्रेम को 'स्नेह' की संज्ञा प्रदान की है। इनके प्रेम को परिवार के सभी सदस्य जानते हैं। यह छिपा हुआ प्रेम नहीं है।

नन्ददास की राधा

नन्ददास द्वारा प्रतिपादित राधा एक तार्किक है, जो योगी, ब्रह्मज्ञानी उद्धव को अपने तर्कों द्वारा पराजित कर देती है। इस प्रकार राधा का हृदयपक्ष मानसिक पक्ष की तुलना में गौण रह जाता है। यह प्रेम विभोर राधा नहीं दिखाई देती।

रीतिकालीन राधा

हिन्दी साहित्य के रीतिकाल में आकर राधा का रूप परिवर्तित हो गया, क्यों कि राधा का चित्रण अब शृंगारिक आधार पर होने लगा। बिहारी, मतिराम, पद्माकर सभी राधा को शृंगारिक दृष्टि से देखते हैं। इस युग की राधिका कुछ रसिका, कुछ मुग्धा, कुछ विलासिनी, चंचला, कुछ निःशंक और कुछ कुछ बाल तरुणी है। वह अल्हड़ किशोरी है। उनमें न लोक के उत्तर दायित्व की चिन्ता है, न परलोक बनाने की परवाह।

प्रिय-प्रवास की राधा

हरिऔधजी ने अपने महाकाव्य प्रिय-प्रवास में भक्तों एवं पौराणिकों की राधा नहीं रखी, बल्कि एक नवीन रूप में उसे भारतीय सभ्यता एवं संस्कृति के रूप में प्रतिपादित किया है। यह राधा पूर्णतः अलौकिक राधा नहीं है, जो ब्रह्म के संग विहार करने वाली शक्ति रूप है।

प्रिय प्रवास की राधा कोमल, प्रेममय तथा कर्तव्य भावना से परिपूर्ण है। यहाँ राधा एक साधारण सामाजिक नारी के रूप में ही अंकित की गई है। राधा की पूर्व प्रचलित परम्परा में एक नवीन मोड़ हरिऔधजी लाए। प्रिय प्रवास की राधा अन्य कुछ न होकर रमणी समाज में श्रेष्ठ है तथा आदर्श-स्वरूपा है।

राधा अपने प्रेम की गूढ़ता और प्रगाढ़ता के कारण कृष्ण में समा गई है। अपना और कृष्ण का अस्तित्व पृथक्-पृथक् नहीं जानती—

कोई मेरे हृदय तलको पैठके जो विलोके।
तो पावेगा लसित उसमें कान्ति प्यारी उन्हींकी॥

राधा में त्याग की गहरी भावना है। वह जगत् के हित के लिए कृष्ण वियोग को भी सहन करनेके लिए तैयार है। वह कहती है—

प्यारे आवें सुवचन कहें प्यार से गोद लेवें,
ठंडे होवें, नयन-दुःख हो दूर मैं मोद पाऊँ।
ये भी हैं भाव मम उर के और ये भाव भी हैं,
प्यारे जीवें जग-हित करें गेह चाहे न आवें॥

राधा कृष्ण का पत्र पाकर लोक-सेवा में लग जाती है। हरिऔध की राधा पर गांधी-वादी प्रभाव भी है। वह पीड़ितों, उपेक्षितों, दलितों को आदर सान्त्वना दिलाना चाहती है।

संलग्ना हो विविध कितने सान्त्वना कार्य में भी,
वे सेवा थीं सतत करती वृद्ध रोगी जनोंकी।

इस प्रकार राधा साधारण प्रेम से ऊपर उठकर विश्व-प्रेम में लीन हो गई। इस प्रकार राधा का प्रेम वासना जनित न होकर शुद्ध प्रणय था, जिसके कारण वह लोक-सेवा में निरत हो गई।

पृथिवी-माता

या इयं देवी मधुना तर्पयन्ती, तिस्रो भूमीः उद्धृता द्यौः उपस्थात्।
कामान् दुघे विप्रकर्षन्ति अलक्ष्मीं, मेधां श्रेष्ठां सा अस्मासु दधातु॥

स्वर्गलोक से उतरकर तीनों लोकों को दिव्य माधुर्य से भरने वाली, अभीष्ट कामनाओं को पूर्ण करने वाली, तथा दुःख-दारिद्र्य (अलक्ष्मी) को हटाने वाली, देवी-स्वरूपिणी यह पृथिवी-माता श्रेष्ठ विचारों की साधना में हमारी सहायक हो॥

प्रेमचन्द्रजी—कहानीकार के रूप में

कु० रंभावहन टांक, बी. ए. प्रथम वर्ष
गुरुकुल महिला कॉलेज, पोरबंदर

प्रेमचन्द की गणना हिंदी साहित्य के द्विवेदी युग के श्रेष्ठतम कलाकारों में तो निःसंदेह होगी ही, पर साथ ही भारतवर्ष भर के बीसवीं सदी के पूर्वार्ध के श्रेष्ठतम कलाकारों में भी वे अवश्य गिने जायेंगे। उनका कृतित्व बहुमुखी था। साहित्य के विविध प्रकारों पर उन्होंने अपनी अधिकार पूर्ण लेखनी से उत्तमोत्तम कृतियाँ उपजाई हैं। उन उन साहित्य-प्रकारों की जानकारी हमारे लिए उपयोगी होगी—

१. उपन्यास-लेखक
२. कहानी-लेखक
३. नाटक-लेखक
४. निबंध-लेखक
५. पत्रकार
६. जीवनी-लेखक
७. अनुवादक
८. शिशु-साहित्य के सर्जक।

कहानीकार के रूप में प्रेमचन्द जी ने लगभग "तीन सौ" कहानियां लिखी हैं। इन कहानियों को हम प्रधान-तया तीन भागों में बाँट सकते हैं—

१. सामाजिक कहानियाँ।
२. राजनीतिक कहानियाँ।
३. ऐतिहासिक कहानियाँ।

उनकी प्रारंभिक कहानियों में सीख या पाठ पर अधिक जोर दिया गया है, अतः उन कहानियों का कला-पक्ष शिथिल हो गया है। परन्तु बाद की कहानियों में उनकी उपदेशात्मकता कम होती गई है और कला-पक्ष सुन्दर बनता गया है। उनके द्वितीय कथा-संचय प्रेम-पूर्णिमा की कहानियाँ उनकी प्रारंभिक कहानियाँ ही हैं। अतः उनका कला-पक्ष विशेष उज्ज्वल नहीं है। तथापि इन कहानियों में भी चरित्र-चित्रण की खूबियाँ, भाषा की सुन्दरता और प्रवाह-शीलता तो पाठक के मन को अवश्य ही आकृष्ट करती हैं। वाक्यों की चुस्ती, उनका गठन तथा मुहावरों का प्रयोग, उनकी भाषा के सौन्दर्य और सामर्थ्य को द्विगुणित कर देता है। जहाँ वे प्रकृति चित्रण करते हैं या भावों का विश्लेषण करते हैं, वहाँ उनकी भाषा अलंकृत और काव्य-मय हो जाती है।

उपन्यास-कार प्रेमचन्द और कहानीकार प्रेमचंद में कौन अधिक सफल और श्रेष्ठ है, इस विषय में विवेचकों के दो मत हैं। कुछ आलोचक उन्हें उपन्यासकार के रूप में अधिक सफल मानते हैं, और कुछ विवेचन कहानी-कार के रूप में।

हमारा विचार है कि वे कहानीकार के रूप में, अधिक सफल हुए हैं। कहानियों में उनका कलात्मक सौन्दर्य अपेक्षाकृत अधिक निखरा हुआ है।

इस स्थापना को पुष्ट करने के लिए निम्न-लिखित कारण प्रस्तुत किये जा सकते हैं—

(१) उपन्यासों में उनके अनेक पात्र अति आदर्श-वादी दिखाई पड़ते हैं। और यह अति आदर्श-वादी पना उपन्यास के शिल्प में पूरी तरह निभाया नहीं जाता, फलतः उनके रचना-शिल्प में शिथिलता आ जाती है।

(२) दूसरी बात, उनके कई उपन्यासों में जिन-जिन पात्रों का समावेश किया गया है, उन सबके चरित्रों का विकास उपयुक्त रीति से और स्वाभाविक रीति से नहीं हो पाता, अतः वे पात्र अनावश्यक रूप से प्रविष्ट होते हुए या रंगस्थली से विसर्जित होते हुए दीख पड़ते हैं। स्पष्ट है, कला की दृष्टि से यह ठीक नहीं है।

(३) तीसरी बात—अपने बड़े उपन्यासों में प्रेमचन्दजी ने दो समानान्तर कथाओं को मिला दिया है। जिससे कथा की गति, पात्रों के जीवन का विकास, और उद्देश्य की एकता को सँभालना मुश्किल हो गया है।

प्रेमचन्द की कहानियां उनके उपन्यासों के इन ऊपर लिखित दोषों से मुक्त हैं। अतः उनकी कहानियों का भाव-पक्ष और कला-पक्ष दोनों ही समृद्ध और सफल बन सके हैं।

प्रेमचन्दजी की कहानी-कला की खूबियों का इस प्रकार मूल्यांकन किया जा सकता है। प्रेमचन्दजी कहानियों की विशेषताएँ—

(१) प्रेमचन्दजी प्रगतिशील कहानीकार थे। वे जीवन के यथार्थ द्रष्टा थे और सजीव पात्रों के स्रष्टा थे। उनकी प्रारम्भिक कहानियां कला दृष्टि से अवश्य शिथिल हैं, पर अपनी कहानी कला की तृतीय अवस्था में उनकी कहानियां साहित्य-संसार की शिरोमणि बन गई थीं। इस काल की कहानियां किसी भी उत्तम कला-कार की कहानियों से टक्कर ले सकती हैं।

(२) प्रेमचंदजी ध्येय-निष्ठ कहानीकार थे। वे जीवन के लिए कला इस आदर्श के पूजक थे। वे कला के लिए आग्रह-शील नहीं थे।

प्रेमचन्दजी स्वयमेव साहित्य के आदर्श के विषय में इस प्रकार लिखते हैं—"जिस साहित्य से हमारी रुचि न जागे, हमें आध्यात्मिक और मानसिक तृप्ति न मिले, हम में शक्ति और गति न पैदा हो, हमारा सौन्दर्य प्रेम न जागृत हो, जो हमें सच्चे संकल्प और कठिनाइयों पर विजय पाने की सच्ची दृढ़ता न उत्पन्न करे, वह आज हमारे लिए बेकार है। वह सच्चा साहित्य कहलाने का अधिकारी नहीं।"

इस प्रकार प्रेमचन्दजी की साहित्य दृष्टि जीवनोन्मुखी है। उनका ध्येय जीवनोत्कर्ष है। वे सुन्दरम् के उपासक नहीं, वे शिवम् के साधक हैं। प्रेमचन्दजी की दृष्टि में कहानी का उद्देश्य नैतिक उत्थान करना है। अतएव पश्चिमी यथार्थवाद और भारतीय आदर्शवाद का योग्य समन्वय उनकी कहानियों में बराबर हुआ है।

प्रेमचन्दजी ने अपनी आदर्शोन्मुख यथार्थवाद की भावना को अपनी कहानी कला में ठीक ठीक चरितार्थ किया है। उनके पात्र यथार्थ की संकुचित गलियों में से गुजरते हैं, निर्बलताओं के वशीभूत होते हैं, परन्तु उनकी अन्तःचेतना में बैठा हुआ देवतत्व पुनः जाग उठता है और निर्बलताओं को जीत कर, जीवन में यशस्वी बनकर, जीवन के रंगमंच पर आता है।

(३) प्रेमचन्दजी के कहानी-शिल्प का फलक (पट) अति विस्तृत है। वे सारी भारतीय जनता के कलाकार हैं। वे जनता के हृदय के प्रत्येक स्पंदन को सुनने का प्रयत्न करते हैं। भारत का हृदय गांव है। इस गांव को उन्होंने सहानुभूतिपूर्ण दृष्टि से देखा है। ग्रामीणों का अत्यन्त स्वाभाविक चित्रण उन्होंने किया है। जिस मार्मिकता से उन्होंने गांवों का चित्र उपस्थित किया है, वह हिंदी के क्षेत्र में बिल्कुल नई वस्तु है।

उनका जीवन निरूपण अति व्यापक और विशद है। वे युग-युगों से पद-दलित, शोषित, उपेक्षित, गरीब किसानों और अन्य पीड़ित

जनों के वकील हैं। उनकी सूक्ष्म दृष्टि ने समाज के प्रत्येक स्तर के मनुष्यों को देखा है और उनका जीवन उन्होंने हृदय की असीम सहानुभूति से चित्रित किया है।

झोंपड़ियों से लेकर महलों तक, खोमचे वालों से लेकर बैंक तक, गाँव की पंचायतों से लेकर धारा-सभाओं तक आपको जीवन के सभी प्रकार के चित्रों को दिखाने में प्रेमचन्द्र अनुपम प्रतीत होंगे।

(४) प्रेमचन्द्रजी की कहानियों में आपको राष्ट्रीयता (स्वदेश-प्रेम) के दर्शन होंगे। उनकी कई कहानियों में आपको अपने युग के भारतवर्ष के तथा उसके स्वाधीनता आंदोलन का प्रतिबिम्ब प्राप्त होगा।

(५) उनकी कहानियाँ मनोवैज्ञानिक होती हैं। एक आलोचक का कहना है कि प्रेमचंदजी हिंदी में मनोवैज्ञानिकता लाने वाले प्रथम प्रमुख कथाकार हैं।

मनोविज्ञान की सूक्ष्मता से परिचित होने के कारण ही मनुष्य के भावों तथा विचारों में किस प्रकार की गुत्थियाँ रहती हैं, इसका चित्रण उन्होंने बहुत योग्यता से किया है। यह बात ठीक है कि उनकी प्रारंभिक कहानियों में मनोवैज्ञानिकता की झलक नहीं मिलती, परंतु बाद की कृतियों में वे ठीक ठीक पाई जाती हैं।

(६) प्रेमचन्द्रजी के कथनोपकथन सजीव हैं। उनके कथनोपकथन समयानुकूल, सरस और मुहावरेदार हैं। भाषा की सरलता, मुहावरों का उपयुक्त प्रयोग, हास्य और व्यंग का मिश्रण आदि प्रेमचन्द्रजी के कथनोपकथन की विशेषताएँ हैं।

प्रेमचन्द्रजी कहानियों की कमियाँ

[१] प्रेमचन्द्रजी की कहानियाँ अधिकतर घटना प्रधान और वर्णन-प्रधान हैं। अधिक प्रसार होने के कारण उनमें प्रभाव की सघनता नहीं होती। कुछ कहानियाँ तो अति विस्तार के कारण लघु उपन्यास सी हो गई हैं। उनकी प्रारंभिक कुछ कहानियाँ २०–३० पन्नों की बन गई हैं।

[२] उनका झुकाव ग्रामीणों के प्रति आवश्यकता से अधिक था, अतः ग्रामीणों के सरल और निष्कपट जीवन को चित्रित करते हुए वे यह भूल गये कि ग्रामीणों में भी हलकी और ओछी प्रकृति वाले लोग होते हैं। उनमें भी झूठ और मक्कारी होती है। यह बात उचित नहीं।

[३] उनकी प्रारंभिक कहानियों में उपदेशात्मकता रहती है। आगे जाकर प्रौढ़ विकास की दशा में यह दोष नहीं रहा है।

प्रेमचन्द्र की तीन प्रकार की कहानियाँ

१. सामाजिक कहानियाँ

प्रेमचन्द्रजी की अधिकांश कहानियाँ सामाजिक हैं। समाज, परिवार और उनकी इकाई व्यक्ति की कोई ऐसी समस्या नहीं, जिस पर प्रेमचंद्र ने विचार न किया हो। इन कहानियों में शहर और गाँव दोनों के जीवन के चित्र हैं। साथ ही मध्यम वर्ग और निम्न वर्ग के पात्र ही विशेष रूप से आये हैं। कहानियों का संबंध परिवार से है। अपनी पैनी दृष्टि से प्रेमचंद ने परिवारों के भीतरी द्वन्द्व की झाँकी बड़ी सफलता से कराई है। यद्यपि प्रेमचंद की सहानुभूति संयुक्त परिवार प्रथा के प्रति है, परन्तु आर्थिक कारणों से संयुक्त परिवार बिखर रहा है। शंखनाद कहानी में संयुक्त परिवार की दयनीय दशा का चित्रण है। स्वच्छन्द और उन्मुक्त प्रणय का चित्रण करनेवाली कहानियाँ आपने बहुत कम लिखी हैं।

२. राजनीतिक कहानियाँ

प्रेमचंद की सामाजिक कहानियों का भी राजनीतिक महत्व है। क्यों कि जिस युग में वे रह रहे थे; उस युग की राजनीतिक, दशा, समाज की हीनावस्था से किसी प्रकार भी पृथक नहीं थी। फिर भी कुछ सीधी राजनीतिक कहानियाँ भी उन्होंने लिखी हैं। राजनीतिक कहानियों में कुछ कांग्रेस के आंदोलनों से संबंध रखने वाली हैं और कुछ सांप्रदायिक समस्याओं से और कुछ कृषकों और मजदूरों के शोषण से। "समर-यात्रा" उनकी प्रसिद्ध राजनीतिक कहानी है। स्वदेशी का प्रचार, विदेशी का बहिष्कार, नशा-बंदी, सत्याग्रह आदि विषयों पर भी कहानियाँ लिखी हैं। साथ ही उन्होंने इन आंदोलनों द्वारा अपना स्वार्थ सीधा करने वाले रंगेसियार लोगों के पाखंड का भंडाफोड़ भी ठीक प्रकार किया है। वैसे इन कहानियों में प्रेमचन्द ने कांग्रेस के आंदोलनों से प्रभावित भारतीय जनता के उल्लास और उत्साह का चित्र खींचा है। सांप्रदायिक समस्या और हिन्दू मुस्लिम समस्या पर भी आपकी कहानियाँ हैं। "पूस की रात" नामक कहानी में एक किसान अपने कुत्ते से लिपट कर भयंकर शीत वाली रात काट देता है और जिस खेत की रखवाली के लिए वह आता है, उसे जानवर खा जाते हैं। ऐसी सब कहानियाँ भयंकर शोषण और गरीबी की कहानियाँ हैं।

३. ऐतिहासिक कहानियाँ

ऐतिहासिक कहानियों के लिए प्रेमचन्द जी अपने पात्र राजपूत युग और मुगल युग से लिए हैं। इन कहानियों में प्रेमचंदजी ने मध्य-कालीन इतिहास के कथानक चुन कर वीरता के आदर्श और सामंत कालीन अवनति के स्पष्ट चित्र प्रस्तुत किए हैं।

साहित्य का देवत्व

नेपोलियन के जीवन की यह एक घटना प्रसिद्ध है, जब उसने एक अंग्रेज मल्लाह को झाऊ की नाव पर बैठे हुए समुद्र पार करते देखा। फ्रेंच सैनिक, अपराधी अंग्रेज मल्लाह को पकड़ कर, नेपोलियन के सामने लाये और उससे पूछा—तू इस भंगुर नौका पर क्यों समुद्र पार कर रहा था? तो अपराधी ने कहा—इसलिए कि मेरी बूढ़ी माता घर पर अकेली है, मैं उसे एकबार देखना चाहता था। नेपोलियन की आँखों में आंसू छलछला आये। मनुष्य का कोमल भाग स्पन्दित हो उठा। उसने उस सैनिक को फ्रांसिसी नौका पर इंगलैण्ड भेज दिया। मनुष्य स्वभाव से देवतुल्य है। जमाने के छल-प्रपंच या और परिस्थितियों के वशीभूत होकर वह अपना देवत्व खो बैठता है। साहित्य इसी देवत्व को अपने स्थान पर प्रतिष्ठित करने की चेष्टा करता है—उपदेशों से नहीं, नसीहतों से नहीं, भावों को स्पंदित कर के, मन के कोमल तारों पर चोट लगाकर, प्रकृति के साथ सामंजस्य उपस्थित कर के। हमारी सभ्यता साहित्य पर ही आधारित है। हम जो कुछ हैं, साहित्य के ही बनाये हैं। विश्व की आत्मा के अन्तर्गत भी राष्ट्र या देश की एक आत्मा होती है। इसी आत्मा की प्रतिध्वनि है—साहित्य।

[श्रीयुत प्रेमचन्द्र जी]

સ્મૃતિ-મંદિરના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે પૂ. કુલપિતાજીની જીવન-ઝરમરનું આફ્રિકન દૃશ્ય-૧૯૭૨

સ્મૃતિ–મંદિરના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે માનવ સમુદાયને ઉદ્બોધન કરતાં પૂજ્ય શ્રીશ્રી (૧૯૭૨)

वन्देमातरम् गीत के पिता—
श्रीयुत् बंकिमचन्द्र चट्टोपाध्याय

प्राध्यापक श्री. शंकरदेव विद्यालंकार
गुरुकुल महिला कॉलेज, पोरबंदर

भारत में उपन्यास लेखन के पिता श्री. बंकिमचन्द्र चटर्जी ने अपना प्रथम उपन्यास १८६६ में लिखा। उसका नाम था—कपाल-कुंडला। सन् १८८२ में उनका बारहवां उपन्यास "आनन्द-मठ" प्रकट हुआ। यह उपन्यास केवल बंकिमचन्द्रजी के भारतीय चेतना के प्रगाढ़ ज्ञान का ही परिचायक नहीं था, अपितु वह भारत के प्रबोधन-काल की प्रथम साहित्य रचना थी। आनंद-मठ उपन्यास में हमारी देशभक्ति के गान "वन्देमातरम्" का सर्व प्रथम प्रकाश हुआ, यही हमारे स्वातंत्र्य-संग्राम का प्रथम निर्घोष-गीत था।

बंकिम बाबू का जन्म नैहाटी नामक छोटे से कस्बे हुआ था, जो कि कलकत्ते से उत्तर दिशा में स्थित है। १९वीं शती में बंगदेश में समाज में अनेक प्रकार के परिवर्तन और दबाव आ रहे थे। नवीन कानूनों तथा पाश्चात्य विचारों के कारण समाज में खलबली मच रही थी। नील के व्यवसाय के कारण क्रांति का वातावरण पैदा हो रहा था। अमुक प्रभावों व दबावों के कारण मधुसूदन दत्त जैसे मनीषी ने ईसाई धर्म स्वीकार कर लिया था।

भारतीय अरुणोदय के प्रथम वैतालिक राजा राममोहन राय जा चुके थे। फ्रांस की राज्य-क्रांति के पश्चात् यूरोप का नवीन मानवता-वाद भारतीय-मानस पर अपना प्रभाव डाल रहा था। पश्चिमी देशों का ईसाई-वाद भारतीयों को चुनौती दे रहा कि वे अपने घरों को व्यवस्थित करें। बंकिम बाबू की चेतना अनुभव कर रही थी कि भारतीय मानस के नव-निर्माण की आवश्यकता है। वे स्पष्टतया अनुभव कर रहे थे कि—

(१) धर्म के बिना समाज टिक नहीं सकता।
(२) धर्म के बिना समाज में प्रगति नहीं आ सकती।

यद्यपि वे यह अच्छी तरह जानते थे कि प्रचलित धर्म के कारण समाज में प्रतिबद्धता आ गई है। तथापि वे लोकप्रिय धारणाओं के हिमायती थे। इसी मनो-मंथन के दिनों में उन्होंने एक उपन्यास-लेखक के रूप में अपनी लेखनी उठाई। आनंद-मठ में ग्रंथित वन्देमातरम् गीत उनकी दीर्घ-दृष्टि और विचार-शीलता का परिणाम था

हिन्दू-विरोधी आलोचनाओं को उग्र चुनौती देते हुए उन्होंने प्रबल उद्घोष किया—"यह मत भूलो कि अपनी मातृभूमि से प्रेम करना, सब धर्मों से बड़ा है।"

वन्देमातरम् गीत के उद्गाता, उन भारतीयों में सर्व प्रथम थे, जिन्होंने अंग्रेजी तालीम पाई थी। बंकिम बाबू ने पाश्चात्य-दर्शन शास्त्रों तथा धर्मशास्त्रों का गहरा अध्ययन किया था, तो भी उनकी चेतना में अपने पूर्वजों के धर्म के प्रति अपूर्व प्रेम था। परन्तु साथ ही वे आलोचक और बुद्धिवादी थे। उन्होंने भारत के भूतकाल के साहित्य का समीक्षण किया। वेदशास्त्र और उपनिषद् उनको प्रेरणा प्रदान करने लगे। उनका दार्शनिक मनो-भाव उनको हिन्दू-संस्कृति

के रक्षक बनने की ओर ले गया। वे सोच रहे थे कि यदि अपनी संस्कृति और धर्म की रक्षा नहीं की जायगी तो .बहुत से सुशिक्षित भारतीय उस मार्ग का अनुसरण कर लेंगे, जिसका अवलंबन श्री. मधुसूदन दत्त ने किया है। इसी परिस्थिति का अवलोकन कर के उन्होंने अपने प्रसिद्ध उपन्यासों की रचना की, जिनकी कुल संख्या चौदह है।

बंकिम बाबू की यह तात्विक धारणा थी कि भारत अवश्य स्वाधीन हो सकता है, यदि भारतीयों में एकता स्थापित हो। और इसी लिए उन्होंने राष्ट्र-भक्ति से भरा वन्देमातरम गीत बनाया।

" आत्म-साक्षात्कार ही धर्म है। भारत मेरा घर है! बिना घर के कोई धर्म नहीं टिक सकता।" यही था बंकिम बाबू के उपन्यासों का मुख्य विषय था।

मातृभूमि की पूजा न करना, अधार्मिकता है। अपनी मातृभूमि के प्रति प्रेम भावना रखना मानव का प्राथमिक धर्म है। ऐसा अनुभव नहीं करना ही धर्म-विरोधिता है। इसी संदर्भ में वन्देमातरम् गीत बंकिम बाबू के जीवन-काल में ही राष्ट्र-गीत बन गया था।

अपने देश से प्रेम न करना अनीति है। मातृभूमि से प्रेम के बिना तुम्हारे वैयक्तिक विश्वास क्या कर सकेंगे! बंकिम बाबू ने अपने जीवन में अपने देश के एक भाग के मन में अश्रद्धा और अविश्वास का दर्शन नहीं किया था—जो अविश्वास एक दिन देश को भारत और पाकिस्तान में विभक्त कर देगा। विश्वास-घात का परिणाम क्या होता, यह वे स्पष्टतया जानते थे।

" यदि तुम अपने देश से प्रेम नहीं कर सकते, तो तुम अपने धर्म से भी प्रेम नहीं कर सकते।"—यह था आनंद-मठ उपन्यास विचार-स्रोत।

बंकिम बाबू के युग में ही, यह कहा जाता था कि वे अपने उपन्यासों से महान् है। उनके विचार में साहित्य अपने आप में कोई ध्येय नहीं है। साहित्य तो किसी महत्तर आदर्श की सिद्धि का साधन है—चाहे वह धार्मिक हो या नैतिक।

ज्यों ज्यों समय बीतता गया, बंकिम बाबू भारतीय प्रजा की पूजा के पात्र बनते गये। आँग्ल-विद्वान् एडमंड बर्क (१७२७–९७) ने ठीक ही लिखा है—

"अपनी तरुण प्रजा के चित्त की प्रधान भाव-धारा का मुझे परिचय दो! मैं आपको बता दूँगा कि आगे आने वाली प्रजा का चरित्र कैसा होगा।"

वर्षों से भारत की तरुण प्रजा के मन बंकिम बाबू की भावना से प्रभावित और प्रेरित थे। उदीयमान प्रजा के चरित्र के कारण ही भारत को स्वाधीनता मिली है। फलतः वन्दे-मातरम् की भावना विजयशालिनी हुई है।

अपने अतीत की उपलब्धियों और सफलताओं के परिज्ञान से तरुण प्रजा में स्फूर्ति, आशा और श्रद्धा का संचार होता है। कोई कारण नहीं है कि हम केवल अपनी मूर्खता और पक्षपात के कारण अपने महान् दाय को नष्ट कर दें। वन्देमातरम ने लाखों मनुष्यों को प्रेरणा दी है और हजारों ने इसके सन्मान के लिए अपने बलिदान दिये है।

बंकिम बाबू कोई धर्म-प्रचारक नहीं थे। उन्होंने अपने उपन्यासों द्वारा मानवता का प्रचार किया है। उन्होंने अपने धार्मिक विचारों का विकास साधा है। उनके युग में समाज की

अनेक प्रकार की चुनौती का मुकाबला करना पड़ा था। उनके हिन्दू होनेमें बुराई क्या है। क्या वे अहिन्दुओं से कम प्यार रखते थे?

"भारत का अपमान" शीर्षक अपने एक लेख में उन्होंने लिखा है—

"भारत अनेक जातियों और प्रांतों का देश है। यह अपमान की बात होगी, यदि वे सब राष्ट्रीय एकता का ख्याल न रक्खें।"

एक ऐतिहासिक के शब्दों में बंकिम बाबू भारत में १९वीं शती के सर्वश्रेष्ठ पुरुष थे। ये वही महापुरुष थे; जिनसे रवीन्द्रनाथ ठाकुर ने सब प्रकार की प्रेरणाएँ प्राप्त की। चौबीस वर्ष की उमर में बंकिम बाबू ने अपना श्रेष्ठ उपन्यास "दुर्गेश-नंदिनी" लिखा था। इस रचना द्वारा बंकिम बाबू ने राष्ट्र को एक पौरुष पूर्ण नेतृत्व प्रदान किया। अपने सभी उपन्यासों द्वारा उन्होंने शोषितों और पीड़ितोंके अधिकारों का समर्थन किया है। तो भी आजकल के कुछ आलोचक उनको सांप्रदायिक कहते हैं। उनको सांप्रदायिक कहना तो रवीन्द्रनाथ ठाकुर को भी सांप्रदायिक बताना होगा। क्यों कि रवि-बाबू तो अपने गुरु बंकिम बाबू के ही अनुयायी थे।

यह चिंता और शोक का विषय है कि भारत के विभाजन के पश्चात् भी सांप्रदायिकता की मनोवृत्ति का नाश नहीं हुआ है। वहीं तत्व वन्दे-मातरम् के विरोध के द्वारा अपना बैर उतारना चाहता है। परन्तु उन्हें यह याद रखना होगा कि घोर धर्मान्धता भी भारत की आत्मा को पराजित नहीं कर सकती, जो वन्दे-मातरम् के अमर गीत द्वारा प्रबुद्ध, पुष्ट और परिपालित हुई है।

जीवन-लीला

हम जिसे जीवन-लीला कहते हैं, पश्चिम समुद्र के उस पार के लोग उसे ही जीवन-संग्राम कहते हैं।

इसमें कोई नुकसान नहीं है। एक काव्य को मैं यदि कहूँ रामायण और तुम कहते हो कि नहीं, यह तो राम-रावण का युद्ध है, तो इसे लेकर न्यायालय की शरण लेने की आवश्यकता नहीं है।

किन्तु कठिनाई की बात तो यह है कि इसे व्यवहार करते हुए हमें लज्जा आती है। जीवन तो केवल लीला है। यह सुनकर दुनियाँ के सारे पहलवान, जो केवल ताल ठोक रहे हैं, कहाँ जायेंगे?

मैं स्वीकार कर लेता हूँ कि इसमें मुझे लज्जा की कोई बात नहीं दीखती। यह सुनकर मेरा अंग्रेजी मास्टर सब से बड़ा शब्द-बेधी बाण मुझे मार सकता है—"अरे, तुम तो पूरे "ओरियन्टल" हो।" किन्तु उससे मैं मरूँगा नहीं !!

[गुरुदेव रवीन्द्रनाथ ठाकुर]

हमारी संस्कृति

पूज्य श्री. कन्हैयालाल मा० मुंशी .

हमें संस्कृति और सभ्यता के बीच में रहने वाले प्रभेद को भूलना नहीं चाहिए।

हम जो वस्त्र पहनते हैं, जिन कारखानों को स्थापित करते हैं, जिन बांधों को बांधते हैं—ये सब सभ्यता के अंशरूप हैं। जीवन के भौतिक साधन हैं। विज्ञान की प्रगति के साथ उत्तरोत्तर इनकी व्यापकता बढ़ती ही जाती है।

संस्कृति की प्रथम विशेषता उसकी एकसूत्रता में निहित है। संस्कृति भूतकाल में से आती है, यह वर्तमान के अनुरूप बनती है तथा भविष्य का आकार घड़ने के लिए आगे बढ़ती जाती है।

संस्कृति का अध्ययन करते हुए ऐसा प्रतीत होता है कि उसकी समस्त लाक्षणिकताएँ एक मध्यवर्ती विचार में से पैदा होने वाले मूलभूत मूल्यों के साथ, एक-दूसरे के साथ अनुस्यूत होती हैं। यह मध्यवर्ती विचार जीवन की परिवर्तित होती हुई परिस्थिति के साथ अनुरूप बनने के लिए वांछित बल को स्वयमेव प्राप्त करता रहता है।

भारतीय संस्कृति का जिसके आधार पर निर्माण हुआ है, वह है वैदिक संस्कृति के मूल में रहने वाला मध्यवर्ती विचार—ऋत, अर्थात् विश्व का नियमन करने वाली अचल व्यवस्था। यह एक है और अविभाज्य है और यह भौतिक एवं नैतिक तथा आध्यात्मिक क्षेत्रों में भी प्रवर्तमान है। यह सृष्टि को थामे हुए है और यह सृष्टि के जीवन और उत्क्रांति का नियमन करता है।

ऋत का मूर्त स्वरूप है परमात्मा—उसे हम अनेक देवों के रूप में मानें या एक देव के रूप में। एक वैदिक ऋषि कहता है—"हम अनेक देवों का नाम लेते रहते हैं, परन्तु हमारा पिता, सर्जनहार और विनाशक (यम) तो एक ही है।"

अर्थात् भिन्न भिन्न संप्रदायों के भेदभाव से परे, परमात्मा के प्रति हमारी श्रद्धा, हमारी संस्कृति का मूलभूत मूल्य है। भगवद् गीता में श्रीकृष्ण ने भी कहा है—"देव का किसी भी स्वरूप में भजन करो, परंतु भक्तिभाव तो मेरे द्वारा ही उत्पन्न होता है।" विभिन्न धर्मों के मतभेदों के प्रति हमारा यह विशाल दृष्टि वाला अभिगम इसी आधार पर रचा गया था।

सत्य का अभिप्राय है, न्यायपूर्ण धार्मिक जीवन। यह ऋत का ही एक स्वरूप है, जिसके द्वारा वांछित और अपेक्षित परिणति प्राप्त करने के लिए चारित्र्य का बल प्राप्त होता है।

एक ऋषि ने गाया है—ऋतं च सत्यं च अभीद्धात् तपसः अजायत—अर्थात् सृष्टि के प्रारंभ "तपस्" में से ऋत और सत्य का जन्म हुआ। "तप" ही उच्चतर जीवन सिद्ध करने की चावी है।

तप का अभिप्राय है, मन और शरीर की शुद्धि सिद्ध करने वाला आत्मसंयम! उसके द्वारा अहंभाव में से पैदा होने वाली वृत्तियों और आवेगों का संयम कर के ऊर्ध्वी-करण किया जाता है।

सहस्त्रों वर्ष पुरानी हमारी संस्कृति के वारंवार परिवर्तित होते हुए आकार में, एक सुनेहरी तन्तु की तरह, यह एक मध्यवर्ती विचार अनुस्यूत हुआ है। भारतीय संस्कृति के युग-युगीन इतिहास का अनुशीलन करते समय हमें इस बात को लक्ष्य में रखना चाहिए।

पारिवारिक जीवन की पवित्रता, आर्य-संस्कृति का एक मूलभूत आदर्श या मूल्य था। ऋग्वेद का एक सुंदर मंत्र कहता है—

इहैव स्तं मा वियौष्टम्
विश्वमायु र्व्यश्नुतम्।
क्रीडन्तौ पुत्रै र्नप्तृभिः
मोदमानौ स्वे गृहे ॥

अर्थात् तुम दोनों यहीं पर रहो। कभी वियोग को न प्राप्त हो तो। पुत्रों और पौत्रों के साथ खेलते हुए अपने घर में आनंद-पूर्वक आयुष्य बिताओ।

परिवार की प्राणशक्ति का आधार विवाह जीवन की पवित्रता पर आश्रित है। देवों के लिए भी "पति को प्रिय निष्कलंक पत्नी" के समान तुलना की गई है। भगवद् गीता में भी सूचित किया गया है कि जहाँ स्त्रियों का चारित्र्य खराब होता है, वहाँ पर अराजकता हो जाती है। इसीलिए उपनिषद् में कहा गया है—पितृदेवो भव, मातृदेवो भव।

वैदिक आर्यों द्वारा परिकल्पित संस्कृति की योजना में—जो आज भी विद्यमान है—आचार्य को केन्द्र स्थान में प्रस्थापित किया गया है। आचार्य का मतलब के गुरु नहीं, अपितु शिष्यों का आध्यात्मिक पिता। इसी लिए गुरु को देव माना गया है। इस प्रकार गुरु परम्परा द्वारा व्यवस्था और आदर्श में एक सूत्रता कायम रह सकी है।

वेद हमारी संस्कृति की आधार-शिला हैं। उनके द्वारा संस्कृति को सुदृढ़ आधार मिला है तथा शाश्वत प्रेरणा-भूमि प्राप्त हुई है। आज तामिलनाड, केरल और गौहाटी में, हरिद्वार, वाराणसी और पुरी में, मुंबई और कलकत्ता जैसे औद्योगिक नगरों में और जहाँ जहाँ ब्राह्मण का निवास है, ऐसे दूरस्थ प्राचीन ग्रामों में भी समान भाव से वेदों का एकस्वर से गान होता है।

हमारे प्राचीन महर्षियों के शिष्योंकी अनेक पीढ़ियों ने इस प्रकार आर्य संस्कृति की सीमाओं को दूर तक पहुँचाया है।

आर्यों के विस्तार के साथ साथ विविध जातियाँ एक दूसरे में सम्मिलित होती रही हैं। रीतिरिवाजों में, धर्मों में अनुकूल परिवर्तन हुए हैं और परिणामतः लोगों में नए प्रकार की संवादिता उत्पन्न हुई है।

[भाषांतर—कुमारी चारुहासिनी शर्मा]

साधना तपोवन की साधिका

कु० इन्दुबाला दीवान, एम. ए. बी. एड.
गुरुकुल महिला कॉलेज, पोरबंदर

लिखना जब शुरू किया तब कितनी ही बार मेरे हाथ-पैर फूल गये। मैं समझ ही नहीं पा रही थी कि क्या लिखूँगी। लेख आगे बढ़े तो कैसे बढ़े। सोच में डूबी लेखनी को हाथ में पकड़ कर बैठी थी कि विशाल नभ की ओर ध्यान गया। क्या देख रही हूँ मेघ-धनुष्य। विचारों ने करवट ली और लेखनी ने काम शुरू किया। अपने भावों को आपके सामने पेश करने में मैं कहाँ तक सफल हुई हूँ, यह तो आप पाठक ही बता सकेंगे। यही कुछ सच्चे अर्थ में अर्घ्यांजलि दे सकी हूँ तो यह माँ भगवती की कृपा होगी, और लिखने में कुछ क्षति, कमी आई हो तो यह मेरी अपनी ही है।

श्रावण की वर्षा में विशाल नभ के ऊपर मेघ-धनुष्य का प्राकट्य हुआ। मेघधनुष्य थी एक बच्ची। उसने लड़कपन के साथ खेल-कूद कर के गाया— I slept and dream that life was beauty. किन्तु उम्र की संख्या में जैसे बढ़ता हुआ दिमाग तैयार हुआ, विवेक-शक्ति जागृत हुई तो उसने पाया और सोचा— I woke and found that life was duty. उसने मेघधनुष्य के समान सुन्दर जीवन में कल्याण को भी स्थान दिया। सौंदर्य के साथ शिव का मिलन किया। उसका लक्ष्य रहा है, सौन्दर्य के द्वारा सत्य का, शिव का शोधन। अपने जीवन को मेघधनुष्य के प्रत्येक पट्टे को गुणों की सुन्दरता से रंगा। यह तो तुम्ही हो दीदी!

तुम्हारा सर्व प्रथम रंग है प्रेम, दूसरा शक्ति, तीसरा ज्ञान, चौथा रंग है कला, पाँचवां रंग है सेवा का, छट्टा रंग है सेवा का प्राण-त्याग और अंतिम रंग है तुम्हारा माधुर्य-भरा विनय।

इन सात चमकते हुए गुणों से युक्त तुमने अपना जीवन धनुष्य बनाया है। जैसे अनेक रंग मिल के धनुष्य की सुन्दरता को बढ़ाने में सहयोग देते हैं। वैसे ही इन गुणों ने तुम्हारे जीवन-धनुष्य को सुन्दर बनाने में सहयोग दिया है। प्रत्येक रंग का अपना अस्तित्व होता है और सब साथ मिल के एक नई चीज़ बना देते हैं। वैसे ही तुम्हारे जीवन-धनुष्य के प्रत्येक गुण चमकते हैं और जीवन को सुन्दरतम बना देते हैं।

हृदय की स्वाभाविक और सरस अनुभूतियों की सरलता और स्पष्टतम अभिव्यंजना यदि कला है; तो दीदी सचमुच कला की उपासिका, साधिका कला-देवी हैं।

जब तक दीदी की नृत्य-सृष्टि का दर्शन नहीं किया, तब तक उनकी प्रतिभा का संपूर्ण खयाल नहीं आ सकता। दीदी का नृत्य-जीवन, चिन्तन, प्रार्थना, उपासना भक्ति और आत्म-निवेदन का सुगन्धित नैवेद्य है।

उनका नृत्य का ताण्डव प्रकार साक्षात् शिव की याद दिलाता है। शरीर की शिराओं में खून दौड़ने लगता है, हृदय धड़कने लगता है, बाजू फड़कने लगती है, रुके हुए पाँव चलने लगते हैं, आँखों में प्रकाश कौंधने लगता है।

उनके ताण्डव में देह और मन, मन और देह दोनों मिलकर चलते हुए, उड़ते हुए आकाश

को छूते हुए नजर आते हैं। प्राण की शिराओं में कम्पन और स्पन्दन और उनकी ध्वनि से धरती और आसमान मिल जाते हैं ।

लास्य शक्ति की साक्षात् प्रतिमा दीदी का लास्य नृत्य देखना यह जीवन की धन्यता है । उनका लास्य जीवन की गति को सौन्दर्य की चाँदनी में नहला देता है, जीवन की गति को राह बताता है, सपनों को साकार करना सिखाता है ।

नाट्यशास्त्र में लास्य-ताण्डव के भेद का पूर्ण वर्णन है । नृत्य की शैलियाँ भारतनाट्यम्, कथकली, कथक और मणिपुरी नाम से पहचाने जाते हैं । अनुक्रम से पहली तीन शैलियों में लास्य अंग और तांडव अंग में मणिपुरी नर्तन जैसा स्पष्ट भेद नहीं है ।

चारों शैलियों ने नृत्य के अलग अलग अंगों को अपनाया । भारत-नाट्यम ताण्डव लक्षण अंगभंगी और मुद्रा प्रधान बना । कथकली कथा-प्रधान होने से उसमें भाव, रस और मुद्राओं की प्रधानता रही । कथक में लोगों को चलने का ज्यादा रहता था, साधारण जनता को आकर्षित भी करना पड़ता था । इसलिए पाँव के ताल की प्रधानता रही, शृंगार की प्रधानता भी थी । मुस्लिम शासन-काल में उसे दरबार में भी स्थान मिला । मणिपुरी नृत्य में ताण्डव और लास्य दोनों अंगों को सुरक्षित रखा गया। शुरू से ही वहाँ स्वार्पण धर्म रहा। इसलिए शाब्दिक अभिनय और आंगिक अभिनय की प्रधानता रही । मुद्राएँ मणिपुरी शैली में गौण मानी जाती हैं ।

विश्वभर में मणिपुर ही एक ऐसा देश है, जहाँ प्रत्येक व्यक्ति शास्त्रीय नर्तन जानता है। वहाँ नाद की उपासना होती है । मणिपुर का प्रत्येक वासी नृत्य जानता है।

हमारी दीदी ने चारों शैलियों में मणिपुरी को पसन्द किया। उसका एक मात्र कारण यही है कि अन्य शैलियों की अपेक्षा मणिपुरी नर्तन आध्यात्म पृष्ठभूमि पर खड़ा है। योग के साथ उसका निकट सम्बन्ध है । मणिपुरी नर्तन में जितनी विविधता है, शायद ही किसी अन्य नृत्य में होगी ।

वर्तमान में मणिपुरी नर्तन के नाम से प्रसिद्ध रास "रास-नृत्य" है । आश्विनी पूर्णिमा को 'कुंज-रास', कार्तिकी पूर्णिमा को 'महा-रास' और वैशाखी पूर्णिमा को 'वसन्त-रास' होता है । रास का मुख्य विषय होता है, कृष्ण की बाल-लीला, माखन-चोरी, कंस-वध, गोपियों का विह्वल भक्ति संगीत, कृष्ण का अंतर्धान होना, मान करना, इत्यादि विषयों का विधविध ताल और रसों के साथ प्रस्तुतीकरण होता है ।

राधा-कृष्ण नृत्य में लीन दीदी को मैंने देखा है । उस वक्त मैं भूल गई थी कि यह दीदी नृत्य कर रही हैं । मैंने दीदी के रूप में राधा और कृष्ण को साक्षात् देखा । जिस भक्ति-भाव से दीदी नृत्य कर रही थीं, वह तो देखते ही बनता है । लगता था कि राधा का स्वरूप लेकर भक्ति साकार हो उठी है ।

कृष्ण-भक्ति साधना की ऐसी बनी साधिका,
साँस साँस में है गोपियों की अनन्यता,
रोम रोम में है निवास करती राधिका ।

लगता है साधना कृष्णोन्मुख होती हुई उन्हीं के रंग में रंग जाती है । इस धरातल से भी ऊपर उठकर वह शुद्ध भक्ति की भावभूमि पर पहुँच कर उसकी चरम-सीमा छू लेती है । यही कारण है कि दीदी के नृत्यों में विशेष आकर्षण है। उनमें पुलकित और गद्‌गद् करने की शक्ति है। दर्शकों के हृदय पर स्थायी भाव उत्पन्न करने की शक्ति है। शुद्ध

निश्छल अनुरक्ति, तल्लीनता, सत्यं, शिवं और सुन्दरम् का मेल यही है उनका नृत्य । उनके नृत्य में विषाद और अनुराग, शौर्य और माधुर्य का अद्‌भुत समन्वय है। मानों सारी आकृतियाँ स्वयंभू रूप में प्रकट होने लगती हैं । उनके नृत्य एक मांगलिक और पावन प्रभाव छोड़ जाते हैं। तभी तो कीर्ति भिक्षुक बनकर द्वार पर आ बैठती है ।

हे साधना-तपोवन की साधिके ! संगीत की देवि ! नृत्य की साम्राज्ञी ! भारतीय सांस्कृतिक परम्परा की प्रतीक दीदी ! तुम धन्य हो, तुम्हें पाकर कला धन्य हो गई ।

जन-साधारण के लिये आहार

सुश्री सुशीलाबहन पंडित
व्यवस्थापिका, आर्य कन्या गुरुकुल, पोरबन्दर

हमारे यहाँ प्रादेशिक भिन्नता केवल भाषा के साथ नहीं है, अपितु खान-पान के विषय में भी प्रत्येक प्रदेश एक दूसरे से अलग पड़ता है। जहाँ की जो विशेष पैदायश है और जहाँ जो मुख्य आहार बन गया है, उसे वहाँ प्रधानता मिली हुई है ।

गुजरात राज्य में भी गेहूँ के अतिरिक्त बाजरा और ज्वार सप्रमाण भिन्न भिन्न प्रान्तों में खाया जाता है । भारत के कई प्रदेशों में केवल चावल की प्रधानता है, तो कहीं केवल गेहूँ की । कई ऐसे भी प्रदेश हैं, जहाँ का भोजन इस दृष्टि से साम्य रखता है कि रोटी, दाल, भात और सब्जी एक बार के भोजन में होती ही है । कई प्रदेश ऐसे भी हैं। जो या तो रेतीले प्रदेश हैं या पत्थरीले, वहाँ हरे शाक-भाजी नहीं होते, फिर भी कोई न कोई अनाज की प्रधानता रहती है । राजस्थान के श्री गंगा-नगर जिले के एक गांव में मैं तीन वर्ष रही थी, जहाँ केवल गेहूँ और चना ही पैदा होता था, महँगे हरे शाकभाजी पंजाब के नजदीक होने से वहां से आते थे, परन्तु अति महँगे मिलने से धनी लोग भी नहीं खाते थे। गेहूँ-चने की मिस्सी रोटी में नमक, मिर्च और घर का दही मठा, केवल यही वहाँ का भोजन था। वहाँ का स्वास्थ्य अच्छा है ।

प्राकृतिक चिकित्सा की आहार पद्धति के अनुसार मुख्य स्टार्च वाले तथा मुख्य प्रोटीन वाले पदार्थों में से एक समय में एक की ही प्रधानता हो, ऐसा प्रचार होता है । जहाँ केवल चावल की प्रधानता है, वे भी दाल को किसी न किसी स्वरूप में रखते ही हैं, जहाँ केवल रोटी की प्रधानता है, उसके साथ भी दाल तो रहती ही है, केवल कठोर मूँग, चना, उड़द, हरहर, तुअर आदि मात्र को प्रधानता कहीं देती हुई नजर नहीं आती । अमृतान्न की दृष्टि से लोग स्थान देते हैं, परन्तु वह एक साथ की सब्जी या शाक के रूप में खाया जाता है ।

हाँ, गुजरात के दालों के ढोकले या मूठिये बनाकर एक समय का आहार कई लोग मान लेते हैं (केवल स्वाद की दृष्टि से)। इस चर्चा में विशेष न जाकर मैं तो यह मानती हूँ कि जहाँ जो कुछ प्रदेश के अनुसार पैदा होता हो और खाया जाता हो, उसमें उनके तत्व विद्यमान

रहे, नष्ट न हो, इस का प्रचार करना हमारा कर्तव्य बन जाता है। हरे शाक-भाजी, फल-फलादि पर, उनके अधिक उपयोग पर बल दिया जावे तथा इससे भी अधिक आवश्यक वस्तु जो हमारे यहां के स्वास्थ्य को नाश कर रही है, वह पकाने की पद्धति है। रोटी-फुलका, रोटला कम पसंद करेंगे, उन्हें तल कर स्वादिष्ट बना कर अनेक स्वरूप में भिन्न भिन्न नाम देकर खाएँगे। रोटी में मेथी जैसी पत्ता-भाजी मिलाएँगे परन्तु उसका परोंठा या ढेबरा बनाकर ही तल कर खाएँगे। इसी प्रकार प्रत्येक शाकभाजी को, उनके मसालों को तलना, भूनना और पकाते पकाते उसका सारा कस और तत्व नष्ट कर देना, ये रोज की मामूली बात स्वाद के कारण हो गई हैं। दिन प्रतिदिन भिन्न भिन्न वानगिएँ प्रतिदिन के आहार में, पार्टीओं में, सत्कारों में अत्यधिक स्थान ले रही हैं कि किसी भी वस्तु की असलियत तो रहने ही नहीं पाती। इन्हें अत्यधिक प्रचार द्वारा बन्द करना परम आवश्यक है।

कच्चे खाने में सुफियाना-पन इतना आ रहा है कि जितना कचुम्बर एक व्यक्ति को खाना चाहिये उतना सजावटपूर्ण ढंग से रख कर पन्द्रह व्यक्ति चखने मात्र को खाते हैं, और कच्चे खाने का संतोष मानते हैं। कच्चे शाक-भाजी तथा फूल-फलादि अधिक खाने के प्रचार के साथ हरे शाक-भाजी भाप में उबाल कर आम जनता खाने लगे, उसमें स्वाद की दृष्टि से साधारण मसाला, हरी मिर्च आदि डाल भी लेवें तो भी जो पैसों का और स्वास्थ्य का आहार की दृष्टि से नाश हो रहा है, वह न हो।

चाय, कॉफी, तंबाकू आदि व्यसनों का पूर्णतया विरोध होना चाहिए। कोई भी चिकित्सक भी इसका उपयोग न करे। यही एक चिकित्सा पद्धति ऐसी है, जिससे चिकित्सक अपने आहार विहार और आचरण द्वारा प्रभाव डाल सकता है, उसमें व्यवसाय से अधिक सेवा और उससे भी अधिक लोगों को जीवन जीने की पद्धति सीखाना मुख्य उद्देश हो सकता है। प्रत्येक स्थानों में ऐसे सेन्टर या बिक्री स्थान होने चाहिए, जहां से हाथ के कुटे चावल, हाथ पीसा आटा और शुद्ध वस्तुएँ बिना किसी आशंका के ले सकें या खरीद सकें। इससे प्रचार आसानी से हो सकता है।

हम क्या खावें, इससे अधिक प्रश्न यह आवश्यक है कि हम कैसे खावें। १९५४ में मैं जब इँगलैंड तथा यूरोप के शैक्षणिक प्रवास में थी, शाकाहारी होने के नाते सब से पहिले भोजन के समय सलाद (कचुम्बर) की प्लेट लाने को कहती, जिससे चार-पांच प्रकार की शाकभाजी-पत्ते सहित तथा कहीं कहीं तो चीज (पनीर) के साथ की आती, जिसे खाकर आधे से अधिक पेट की तृप्ति हो जाती थी। ब्रेड भी कई स्थानों में तो चोकरवाली ब्राउन-ब्रेड के नाम से मिल जाती थी। यहां भी अपने रसोई घर में हाथ का पीसा आटा, हाथ का कुटा चावल आदि का आग्रह रहने से सुलभता से प्राप्य रहता है।

हमारे यहां एक यह भी गलत-फहमी बहुत रहती है कि जैसे खाली पेट पानी नहीं पीना, माताएँ बच्चों को कहती रहती हैं। इसी प्रकार अनेक ऐसे फल हैं, जिसके लिए खाली पेट नहीं खाना, यह वहम डालकर रखा जाता है।

हमारे यहां पैदा होने वाले प्रत्येक धान, अनाज और फल, शाकभाजी का सदुपयोग हो, इस प्रकार खाना सिखाने की आवश्यकता है। बड़ी उम्र और शक्ति क्षीण होने के साथ दालों का विशेष उपयोग जितना कम होता जावे उतना

आरोग्य-वर्धक रहता है, परन्तु लोगों में प्रोटीन और अधिक किसमें मिलेगा, इसी भ्रम में नुकसान करने पर भी दालें छोड़ छोड़ कर फिर शुरू करने लगते हैं। आरोग्य-वर्धक भोजन वही है, जिसमें अधिक से अधिक तत्व विद्यमान रहें।

बीमारी की अवस्था में :

जन साधारण मनुष्य आजकल विशेष कर लंबी बीमारियों में अधिक खर्च नहीं कर सकता है। बीमारी में फलों का रस, फलाहार सर्व मान्य वस्तु है, परन्तु आरंभिक अवस्था में जब उपवास के पश्चात् या केवल फलाहार पर रोगी को ले जाना होता है तो उस अवस्था में भी फलों का सेवन बहुत महँगा पड़ जाता है। इस अवस्था में रोगी की आर्थिक दृष्टि ध्यान में जितनी रखनी आवश्यक रहती है, उतनी ही उसमें जीवन शक्ति कितनी किस प्रकार की है यह भी देखना पड़ता है।

मेरी दृष्टि से साधारण-तया लोगों को सस्ते हरे शाक-भाजी के रस या सूप पर ले जाना अच्छा है, तत् पश्चात हरे शाक-भाजी उबाल कर फलों के स्थान पर उनका ही मुख्य आहार लोगों को बताने से इस तरफ आकर्षण रहेगा।

चाय, कॉफी के स्थान को बदलने के लिये गेहूँ की कॉफी, तुलसी-पत्र की चाय, पुदीने का रस, नींबू आदि का उपयोग करवाना सुलभ और हितकारी हो सकता है।

सेव आदि का स्थान अमरूद जैसे फल ले सकते हैं, सस्ते फल और शाक-भाजी की महत्ता किसी प्रकार भी हमारे इलाज में घटनी नहीं चाहिए। सस्ते फलों का उपयोग बढ़ाना चाहिए।

दलिये का उपयोग, चोकर, छिलके वाली शाक-सब्जी, गाय का दूध आदि के शुद्ध उपयोग करवा सकते हैं। कच्ची शाक-भाजी का खाना पचेगा नहीं, यह वहम दूर करने की विशेष आवश्यकता है।

चिकित्सक जिस स्थान पर कार्य करता हो वहां सरलता से प्राप्त, जन साधारण ले सकें, कर सकें, करवा सकें, ऐसी खाद्य शाक-भाजी और फलों का निर्णय ले, बीमार के लिए उपयुक्त क्या रहेगा यह बता सकता है। आलू, चावल और आटा का अत्यधिक उपयोग जो एक बार के ही भोजन में होता है, वह रोकने की आवश्य ता है।

बहो निरन्तर आनन्द-धारा

प्रवास की एक झाँकी

श्री० वसन्तवाला लाभशंकर रावल, बी. ए.
अध्यापिका, आर्य कन्या गुरुकुल, पोरबन्दर

ग्रीष्म की लम्बी छुट्टियाँ समीप आती हैं और हम कुलवासियों के मन नैसर्गिक सौन्दर्य के प्रदेशों को या ऐतिहासिक महत्व के धामों को निहारने के लिए लालायित हो उठते हैं। उनमें भी उत्तर भारत के पावन स्थलों—देवतात्मा हिमालय, भगवती भागीरथी और सौन्दर्य-धाम काश्मीर के लिए हमारे चित्त में अपूर्व आकर्षण रहता है। इस बार हमारे विद्या-मंदिर की

स्नेहमयी अधिष्ठात्री देवी मान्यश्री सविता-बहन (दीदी) की सलाह और प्रेरणा से हिमालय-प्रदेश की यात्रा का सुयोग मिला। हमारी यात्रा मंडली की नियामिका थीं, हमारे गुरुकुल आश्रम की व्यवस्थापिका मान्यश्री गोदावरीबहन।

प्रवास में जाते समय अपनी संस्कार-प्रदात्री कुलभूमि को छोड़ते समय खेद होता था। तो भी प्रकृति को देखने का आकर्षण भी अद्‌भुत था। यदि मनुज अपने जीवन को उन्नत बनाना चाहें तो उस दुनिया के अनुभवों को प्राप्त करना चाहिए। अनुभवों की दुनिया तो बहुत विशाल है, इसी संदर्भ में वैदिक-काल में इन्द्र ने कहा है—" चराति चरतो भगः, " जो चलता है उसका भाग्य भी चलता है।

रेलगाड़ी अपनी गति से आगे बढ़ती जाती थी और माईलों के अंतर को कम करती जा रही थी। समय भी अपनी गति से आगे बढ़ता जा रहा था। दिल्ली नजदीक आती जा रही थी और बंद आँखों के सामने सिर्फ एक ही दृश्य दृष्टिगोचर हो रहा था, 'पार्लमेन्ट के सभ्यों की गरमा-गरम जोरदार उग्र चर्चा।' दिल्ली स्टेशन आ गया। प्लेटफार्म पर तरह तरह का शोर सुनाई देता था। बहुत गर्मी पड़ रही थी, इन दिनों दिल्ली में। फिर भी हम तो आनंद के लिए आये थे, सो आनंद-हीन कैसे रहें ? दिल्ली में हम ने कुतुब-मीनार, राज-घाट, शांतिघाट, विजयघाट, लाल-किला, जुमा मस्जिद, बिरला-मंदिर, पार्लमेन्ट हाउस इत्यादि स्थल देखें। श्रीमती इन्दिरा गाँधी के साथ मुलाकात भी हुई। यमुना के किनारे पर बसी भारत की यह राजधानी दिल्ली बड़ा सुन्दर शहर है।

दिल्ली के बाद धर्मस्थान आया हरद्वार। हरद्वार की मंदाकिनी ! एक बात याद आ गई। भारतीयों की दृष्टि से शालिग्राम कंकर नहीं है, यज्ञोपवीत सूत का तार नहीं है, हिमालय पाषाणों का ढेर नहीं है, गंगा सिर्फ पानी का प्रवाह नहीं है। हिमालय अर्थात अध्यात्म प्रेमियों का गृह और गंगा अर्थात् पुण्य तपस्या की परंपरा की भावना।

' स्थावरणाम् हिमालयः ' इन शब्दों में जो वर्णन भगवान ने किया है, उस हिमालय में ' स्रोतसाम् अस्मि जाह्नवी ' ऐसी पुण्य-सलिला भागीरथी का जहाँ से उद्‌गम होता है, वह एक नितान्त रमणीय और पवित्र स्थान है।

केदारनाथ वैराग्यमय है, तो गंगोत्री परम पावन है, सात्त्विकता का धाम है। ' गंगा गंगेति यो ब्रूयात् योजनानां शतैरपि, मुच्यते सर्व पापेभ्यः ' गंगा के दर्शन करते ही भक्त बोल उठता है कि—'गंगावारि मनोहारि पापहारि पुनातु माम्'। पूज्य काका-साहेब कालेलकर ने एक जगह लिखा है—गंगा के लिए लोगों के दिल में एक श्रद्धा होती है कि 'दर्शनात् स्पर्शनात् पानात् तथा गंगेति कीर्तनात्! स्मरणात् एव गंगायाः सद्यः पापात् प्रमुच्यते।' "औषधं जाह्नवी-तोयं वैद्यो नारायणो हरिः।" इन श्लोकों से जरा-ग्रस्त श्रद्धावान् व्यक्ति त्रिविध शांति को पाते हैं।

गंगा के दो तटों को देखकर जीवन के लिए एक खयाल आया। उस खयाल ने जीवन जीने की प्रेरणा दी। मैंने मनोमन गंगा-माँ को वंदन कर के कहा—' हे गंगामैया ! जिस प्रकार तूने दो तटों का बंधन मान्य रखा है और इसी से तू 'माँ' कहलाती है, क्यों कि तभी तू लोकोपयोगी बन पायी है। हम भी तेरी तरह अपने जीवन में नियमों रूपी बंधनों से बन्धे रहें।

हरद्वार की पुराण कथा इस प्रकार है कि भगीरथ राजा ने अपने पुत्रों के उद्धार के लिए गंगा को स्वर्ग से धरती पर उतारा। उसका

वेग प्रबल होने से भगवान शंकर ने अपने जटा में से नीचे उतारने में सहायता दी। हिमालय की गिरि-कंदराओं तथा घनी वनावली को शंकर की जटा समझ लें तो वह योग्य ही है। वर्तमान हरद्वार पर्वतों को तोड़कर और वनावलियों को काट कर विस्तृत हुआ है। यहाँ के गंगा-स्नान का माहात्म्य अपार है। गुरुकुल का विद्या-धाम भी हरिद्वार की पास में ही है।

जिस प्रकार दीपक की लौ पतंगे को आकर्षित करती है, उसी प्रकार भक्तों को जो आकर्षित करता है, वही मन्दिर है: नहीं तो वह मन्दिर नहीं कहला जा सकता। हरिद्वार के पातालेश्वर, राधाकृष्ण मंदिर, गीता मंदिर, मायापुरी का मंदिर, सप्तर्षि, अवधूताश्रम, विल्वेश्वर इत्यादि मंदिर तो मंदिर ही है।

शाम के समय सूर्य की कोमल सुनहरी किरणों की छत्रछाया में लोग गंगाजी के घाट पर आते हैं। हरिद्वार में 'हरि की पौड़ी' के पास लोगों की भीड़ जमी रहती है। वे लोग अनेक प्रकार के कष्टों को सहन कर अपनी प्रसन्नता की रक्षा करते हैं। अपनी प्रसन्नता के लिए वे लोग दीप-दान करते हैं। पूज्य काका-साहब ने एक जगह दीपदान के लिए लिखा है—"दीपदान तो मुग्ध स्त्री के संसार का एक अनुपम काव्य है।" संध्या का वह सुनहरा शोर आज भी दिमाग में से नहीं गया है। शाम के घंटारव की गुँजारें अब भी दिमाग में अपना घर जमाये बैठी हैं। गंगा की आसपास की जमीन अत्यधिक फलदायिनी है। यहाँ के खेत लह-लहाती फसलों से झूमते दिखाई देते हैं।

गंगा के बाद ऋषिकेश की बारी आती है, ऋषिकेश की भूमि को मैं कभी भी नहीं भूलूँगी। श्रीराम के प्रिय भाई भरत का यहाँ साम्राज्य दिखाई पड़ता है। एक ओर पहाड़ों की पंक्तियाँ और दूसरी ओर गंगा के पुलिन की शोभा देखते देखते हम एक सुन्दर जगह पर आ पहुँचे। इस सुन्दर जगह का नाम है—लक्ष्मण-झूला। ऋषिकेश से लक्ष्मण-झूला तक राम, भरत, शत्रुघ्न और लक्ष्मण के चार सुन्दर मंदिर हैं। लक्ष्मण-झूला के पास गंगा की शोभा अनोखी ही है। आमने-सामने ऊँची चट्टानें और बीच में स्वच्छ जल बंधन-मुक्त होकर आनंद से दौड़ता है, उसे तट के वृक्ष निहार रहे हो ऐसा प्रतीत होता था। समीप की गिरिमाला देखकर उस पर चढ़ने की चाहना तो बहुत होती थी, परन्तु मनुष्य का जीवन कैसा है? जीवन में एक के बाद एक बाधा आ जाती है। मनुष्य को रुकना पड़ता है। अंग्रेजी में कवि कूपर की काव्य-पंक्ति है—

Lands intersected by a narrow Frith
Abhor each other. Mountains interposed
Make enemies of nations who had else
Like kindred drops been mingled into one.

पुनः अरण्य में से कोई बड़ा नाग जिस प्रकार सरकता है, उसी प्रकार वृक्षावलियों में से ट्रेन देहरादून की ओर जा रही थी। देहरादून में हमने ठकरानी पावर हाउस, डाकपत्थर, टपकेश्वर, फोरेस्ट रिसर्च इन्स्टीट्यूट, सहस्त्रधारा आदि स्थान देखकर अत्यंत आनन्द पाया। देहरादून की सहस्त्रधारा मुझे अत्यधिक पसंद आया। चारों ओर सहस्त्रधारा की जलधारा चल रही थी। वह सारा पहाड़ पिघल रहा हो ऐसा एहसास हो रहा था। तेज गति से चल कर आये थे, इसी वजह शरीरमें गर्मी लग रही थी और इसी वजह यहाँ भीगने का और आनंद आया। कितना शीतल था यहाँ का दृश्य! काकाजी ने इस सहस्त्रधारा के लिए लिखा है कि "बारिश से रक्षण देती अनेकों गुफाओं को मैंने देखा था, परन्तु गर्मी के दिनों में अपने उदर में बारिश का संग्रह करती इस

गुफा को पहली बार ही देखा। लंका के मध्य में एक जगह पर मैंने बड़ी गुफा देखी है, उसमें से एक जगह छोटा झरना बहता है, पर ऐसी अखंड बारिश तो पहली बार ही देखी। पत्थरों पर काई जमने से पैर फिसल जाते थे। इस जगह के सौन्दर्य, पावित्र्य और शांति की वजह से पैर वहीं टिके रहते थे।

मीनी बस में हमने मसूरी (जिसे पर्वतों की रानी के नाम से पहचाना जाता है।) देखने के लिए आगे प्रयाण किया। सर्पाकार मार्ग द्वारा मीनी बस से खिसकते जाते वृक्ष, छोटी-बड़ी पहाडियों की व्यूहरचना और बड़े बड़े ऊँचे ऊँचे शैलों की स्पर्धा को देखते देखते हमने बहुत आनन्द का अनुभव किया।

हम हररोज शिखरों की शोभा, बादलों की नीलिमा और सुनहरी संध्या के वर्णविलास को देखते ही रहते थे। नये नये दृश्यों को देखते हुए भी अतृप्त ही रहते थे। प्रकृति तो सदा यही कहती थी—'नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे।' प्रत्येक दिन का उदय होता और प्रत्येक शिखर बोल उठता कि 'तदेव मे रूपं इदम् प्रपश्य।' ये शिखर अपने स्वरूप, अपने गठन को भी बदलते रहते हैं और फिर भी तत्व तो वही का वही है। और वे बादल! ये बादल तो 'यो वै भूमा तत् सुखम् नाल्पे सुखम् अस्ति' कहकर आगे-पीछे, ऊपर-नीचे, दशों-दिशाओं में दौड़ते रहते हैं। इस प्रकार हमने शिखरों से घिरी प्रकृति को जी भर कर निहारा। इन दृश्यों को अलविदा कहते हुए मैंने चाईल्ड हेरोल्ड के शब्दों को याद किया—"निसर्ग के महालयों की ऊँची आभ-अटारियों को मैंने दिल भर के अंतिम बार देखा।"

इस प्रकार हमने आनन्द को पहचाना, अपनाया, जीवन के क्षणों का आनंद हमें तरह तरह के मार्ग की ओर ले जाता है। विश्वकवि रवीन्द्रनाथ ठाकुर ने क्या सुन्दर कहा है—

"बहे निरंतर अनंत आनंद धारा।"

भगवान करें हमें आनंद की अनंत धाराओं में हम निरंतर बहते रहें।

卐 卐

शांति और आशा की अवतारणा

सदा स्नेहशील रहो, सभी प्रकार की कटु आलोचनाओं से बाहर निकल आओ। प्रत्येक वस्तु में खराबी विद्यमान है, इस प्रकार देखना बंद कर दो। अपने आपको हठाग्रह कर के भी इस प्रकार देखने के लिए विवश करो कि सर्वत्र प्रभु की कृपा की प्रेमभरी उपस्थिति के सिवाय अन्य कुछ नहीं है। और तुम देखोगे कि केवल तुम्हारे अंदर ही नहीं, परन्तु तुम्हारे आसपास, एक शांत आनंद का वातावरण, शांतिमय विश्वास का और तेजोमय आशा का वातावरण अधिकाधिक फैल रहा है, आप स्वयं सुख और शांति अनुभव करेंगे—इतना ही नहीं, परन्तु आपके शारीरिक कष्टों का बड़ा भाग नष्ट हो जायगा।

[श्री पू० माताजी]

卐 卐

कविता के संदर्भ में—

छन्द और संगीत

डॉ. नरेश पंड्या
गुरुकुल महिला कॉलेज

मनोभावों की अदम्य इच्छा ने ही जैसे भाषा को जन्म दिया, वैसे ही अपनी कोमल और सूक्ष्म भावनाओं की अभिव्यक्ति ने विभिन्न कला को जन्म दिया, जिनमें काव्यकला भी महत्त्वपूर्ण स्थान रखती है। नादमाधुर्य, लयात्मकता आदि जिन तत्त्वों को प्रकृति की अन्य रचनाओं में पाया, उन्हें मनुष्य ने अपनी रचनाओं में उतारना चाहा। इस प्रकार पद्य में छन्दोबद्धता और संगीतात्मकता ने स्थान ले लिया। एक मन्तव्य है कि आदिमानव की भाषा में भी स्वर-सारस्य, लयसाम्य और नाद-माधुर्य की प्रचुरता रही और यह भी असंभव नहीं कि कदाचित मानव ने गद्य से पहले पद्यमयी बोली सीखी हो। ...तीव्र और उत्कट भावोद्रेक की अवस्था में हमारी भाषा स्वतः ही लयात्मक प्रवाह में फूट पड़ती है। छन्दों का महत्त्व भारतीय साहित्य की दृष्टि से ऋग्वेद से है और यही अपना आदिम प्रतिनिधि ग्रन्थ है। पश्चिमी विद्वानों ने भी छन्द का महत्व मान्य रखा है। लेकिन वहाँ जो आज प्रयोग हो रहे हैं उन्हीं का अन्धानुकरण हमारे नये कवि कर रहे हैं। श्री. रघुनन्दन शास्त्री का कथन है कि अपने मूल रूप में छन्द, वस्तुतः किन्हीं छोटी-बड़ी ध्वनियों के व्यवस्थित सामंजस्य का ही नाम है। प्राकृतावस्था में यह सामंजस्य अवश्य ही स्वयजात या स्वतःप्रसूत (Spontaneous) रहा होगा। भारतीय संस्कृत, पाली, प्राकृत, अपभ्रंश अधिकांश साहित्य तथा हिन्दी साहित्य के आधुनिक काल के मध्य तक छन्दों का महत्त्व रहा है। लेकिन प्रयोगवाद और नई कविता ने छन्दों का बन्धन तोड़ने का प्रयत्न किया है। भले ही नये कवियों ने छन्द का त्याग किया हो, परंतु लयात्मकता के लिए उन्हें परोक्ष रूप से छन्दों का ही सहारा लेना पड़ता है। डा. मंजु मिश्रा कहती हैं कि नये कवि भले ही मुक्त छन्द को अपनाते हों, परंतु वे लयकारी के लिए उन्हीं छन्दों का अनुसरण करते हैं। कुछ लोगों ने छन्द शास्त्र के प्रति तिरस्कार व्यक्त किया है, क्यों कि उसका उन्हें ज्ञान नहीं है। भारतीय छन्दशास्त्र के लिए एक पश्चिमी विद्वान का मत है कि इसमें ध्वनियों का विश्लेषण अत्यन्त वैज्ञानिक है। प्रकृति के दिव्य संगीत से उत्पन्न छन्दों की अवहेलना आवकार्य नहीं है।

छन्दों की भाँति संगीतात्मकता भी पद्य का आज एक विवादास्पद पहलू हो गया है। छन्द के अद्भुत आकर्षण ने ही संगीतशास्त्र को जन्म दिया है। हमारा प्राचीन और मध्यकालीन साहित्य अपनी छन्दोबद्धता और संगीतात्मकता से ही जीवित रहा है। कविता और संगीत का सम्बन्ध परस्पर रूप से घनिष्ठ है। अगर संगीत में भावों की सूक्ष्म अभिव्यक्ति निराकार रूप से होती है, तो कविता में वह साकार होती है। नाद और शब्द के सुन्दर समन्वय से कविता चिरंजीव बनती है। संगीत, कविता और गद्य को समेटते हुए एडगर एलनपो ने कहा है—'Music when combined with a pleasureable idea, is poetry; music, without the idea is simply music; the idea witout the music, is prose from its very definitness.' भले ही भारतीय काव्यशास्त्र में कविता की परिभाषा में संगीत को समाविष्ट न किया गया हो, परंतु परोक्ष रूप से संगीतात्मक कविता अधिक रुचिकर होती है, इस बात का स्वीकार किया गया है। नये कवियों ने भी लयात्मकता को महत्त्व दिया ही है। संगीत और कविता का लयतत्त्व काल में है और छन्द उसी लय का रूपविधायक अंग है। जहाँ नये कवियों ने लय को भी महत्त्व नहीं दिया वहाँ उनकी कविता पद्य का सौन्दर्य गँवा देती है। सच तो यही है कि संगीत और छन्द का सम्बन्ध कविता के साथ अनिवार्य रूप से मानना चाहिए और इन दोनों का प्रभाव प्राचीन कालसे आज तक चला आ रहा है।

संस्कृतं किमर्थं पठनीयम्

कु० नीलम दामोदर, श्रेणी दशमी

अधुनाऽस्माकं भारतवर्षे संस्कृत भाषायाः कीदृशं स्थानम् इति पूर्वपक्षेण कथयामि ।

अस्यां विंशत्यां शताब्द्यां विज्ञानयुगे च यदा वैज्ञानिकाः विशिष्टं विमानमारुह्यानेकशः चन्द्रमसं गतवन्तः तदा मृतायै संस्कृत भाषायै किंचिदपि सुवक्तव्यं मूर्खाणां प्रलापा इव ते मन्यन्ते । ते के ? न केवलं वैदेशिकाः आक्षिपन्ति अपितु अस्माकं शिष्टाः विशिष्टाः 'कोट-पेंट नेकटाई'-धारिणः अद्यतना भारतीयाः अपि तां देववाणीं तिरस्कुर्वन्ति, इति प्रकामं शोचनीयम् । आंग्लाः गताः परं तेषां आंग्ल-संस्कृतिः तु वृद्धिंगता इति महात्मनः गांधिनः शब्दाः आसन् । तेन महात्मना राजकोट आल्फ्रेड विद्यालये पठितं पश्चात् आंग्ल-देशं गत्वा बैरिष्टरोऽभूत् तथापि आचारे व्यवहारे वस्त्रधारणे च अद्वितीयो भारतीय आसीत् इत्यपि द्वितीयमाश्चर्यम् ।

पुरा अस्मिन् भारते देशे पृथिव्याः सर्वे जनाः आगत्य स्वं स्वं चरित्रं अशिक्षन्त, अतएव भगवता मनुना स्वकीयां स्मृतौ प्रतिपादितम्—

एतद्देश-प्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ।

एतादृशोऽपि समय आसीत् यदा भारतं जगद्-गुरुः मन्यते स्म । अधुनाऽस्माकं दुर्भाग्यम् यत् विद्याधिगमाय वयं विदेशं गच्छामः ।

यस्मिन् कस्मिन्नपि युगे वयं संजाताः, विज्ञान-युगे कलियुगे वा, परं वयम् भारतीयाः इति निर्विवादम् । भारतीयसंस्कृतेः आधारस्तंभाः चत्वारो वेदाः वैदिक साहित्यं च । ऋग् यजुः साम अथर्ववेदाः इति चत्वारो वेदाः । वेदाः पुरातनाः धर्मग्रन्थाः इति पृथिव्याः सर्वे विद्वांसः मन्यन्ते । चत्वार उपवेदाः आयुर्वेद-धनुर्वेद-गांधर्ववेद-अर्थवेदश्च । ऐतरेय-तैत्तरेय-गोपथ-शतपथाः इति चत्वारो ब्राह्मणग्रंथाः । ईशकेनप्रश्नादि द्वादश-उपनिषद् ग्रंथाः । न्याय-वैशेषिक-योग-सांख्य-मीमांसा-वेदान्ताश्च इति षड्दर्शन-ग्रंथाः । व्याकरण-छन्द-ज्योतिष-निरुक्त-शिक्षा-कल्पाः इति षडंगानि । एतद् सर्वं वैदिकसाहित्यम् । इमे सर्वे ग्रन्थाः संस्कृत-भाषायां लिखिताः अतः संस्कृत भाषा अवश्यं पठनीया ।

अन्यच्च संस्कृतेः द्वौ स्वरूपौ व्यावहारिकः दार्शनिकश्च । व्यावहारिक रूपे चत्वारो वर्णाः चत्वारः आश्रमाः, यथा ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राः इति चत्वारो वर्णाः, तथा च ब्रह्मचर्य-गृहस्थ-वानप्रस्थ-संन्यस्त इति चत्वार आश्रमाः । तेषां के धर्मा इति पिष्टपेषणं कर्तुं नात्रावकाशः । गर्भाधानात् अंत्येष्टि-पर्यन्ताः षोडश संस्काराः अपि वेदानुकूलाः, इत्थं संस्कृतेः व्यावहारिकं स्वरूपं दर्शितम् ।

तथा च अस्याः भाषायाः गुणगौरवं पश्यन्तु, विज्ञानस्वरूपाः अस्याः मूलाक्षराः—आंग्लभाषायां तु A. B. C. D. E. F. G. H. I. इति स्वरव्यंजनानां न भेदाः, वर्णानां स्थानानि अपि न निश्चितानि अंटवंड वर्तते । यावनीभाषायामपि अलिफ—बे पे ते टे से जिम् चे हे खे दाल डाल (विना भातं) तथैवांडवंडं—परमस्माकं देववाण्यां नागरीलिपेः सुवाच्याक्षराः । स्वराः ह्रस्वदीर्घप्लुताः तेषामुच्चारणमपि यथा कुक्कुटः प्रातःकाले स्वविशिष्टां ध्वनिं करोति यथा कुक्-कु...कू...इति तद्वत् ह्रस्वदीर्घप्लुत-उच्चाराः । यदा कदा कस्यचित् मुमुर्षोः अंत-काले तस्य कर्णे स्वजनः पवित्रं ओ३मकार उच्चारेणं करोति ।

व्यंजनानागुणाणं नकुलस्य ध्वनि यत्र (भिन्न भिन्न) भवति। तेषां विशिष्ट स्थानानि-यथा कंठ्य-तालव्य-मूर्धन्य-दंत्योष्ठ्यानि।

देववाण्याः द्वितीयं गौरवं—एकशब्दस्य सहस्रं पर्यायिणः शब्दाः अस्यां एव सन्ति, यथा विष्णोः सहस्रं नामेति। समग्र संसारस्य एतादृशी एकाऽपि भाषा न वर्तते यस्यां एकशब्दस्य सहस्रं पर्यायिणः शब्दाः भवेयुः। द्रौपदी वर्तते अत्र—परस्मैपदम् आत्मपदं च। यस्याः क्रियायाः फलं कर्ता भुनक्ति तत्र आत्मनेपदस्य प्रयोगो भवति। यदा च यजमानार्थं ब्राह्मणः पूजां-जपविधिं वा करोति तदा तस्य फल-प्रदाने परस्मैपदस्य प्रयोगो भवति। तथैव त्रयो भूतकालाः—अद्यतन हास्तन परोक्ष-भूतकालाः, याः क्रियाः अक्ष्णः पराभूताः ताः प्रदर्शने परोक्ष-भूतस्य प्रयोगो भवति 'यथा रामो नाम राजा बभूव'। इच्छादर्शकः यथा जिगमिषुः। पौनःपुन्यार्थम्-नेनीयते। षट् समासाः, तेषां प्रयोगाः कीदृशाः सुंदराः सरलाः भवन्ति। एकेन दृष्टान्तेन स्पष्टी-करोमि। एकदा एक सेवकः स्वकार्यार्थं एकस्य श्रेष्ठिनः गृहं गच्छति। तदा श्रेष्ठी स्वगृह-वृत्तांतं श्लेषरूपेण पोटा समासेन कथयति यथा—
द्वन्द्वोऽस्मि द्विगुरस्मि गृहे च अस्ति अव्ययी-भावः तत्पुरुष, कर्मधारय येनाहं बहुव्रीहिः स्याम।

कीदृशः श्लेषमयः वार्तालापः, अत्र पोटा समासाः कथिताः, स्वगृहवृत्तांतं च निवेदितम्। गृहे आवां द्वौ पति-पत्नी, द्वौ गावौ तथा च गृहस्वामिनी अतीव चतुरा अस्ति, तया स्वल्पापि कुव्ययः न सहिष्यते, अत एव भोः सज्जन, अस्माकं कार्यं कुरु। येन मम गृहे बहु धान्यं भवेत् इति।

पद-लालित्य-विषयेऽपि संस्कृता अद्वितीया भाषा—यथा दशकुमारचरिते कुमारा-माराभिरामा रामाद्यपौरुषा रुषा भस्मी कृतारयः रयाभर्गा, कृतारयः, रयोपहसित-पवनः।

भोजराज्ये तु प्रायः सर्वे जनाः संस्कृतं जानंति स्म एकदा भोजेन मार्गे गच्छन् एक काष्ठहारः पृष्टः भोः "न भारो बाधति स्वाम्" तदा तेन कथितं—"न भारो बाधते राजन्, यथा बाधति बाधते।" बाध् धातुः आत्मनेपदी भवति, भोजराजेन प्रमादेन तस्य प्रयोगः परस्मैपदे कृतः। अन्यः प्रयोगः, कथयामि-यथामि-याति।

शाकुंतलस्यांतिमेऽके यदा कविः कालिदासः सर्वाणि पात्राणि एकत्री करोति तदा दुष्यंतः (स्वपुत्रं) सर्व-दमनं भरतं वा पश्यति, मनसि विचारयति च, कीदृशः शोभनोऽयं बालः सिंह-बालकेन सह क्रीडति। तापसी तस्मै कथयति, रे बाल मुंच एनं सिंह-बालं अन्यं ते क्रीडनकं दास्यामि। स कथयति प्रथमं देहि। सा-कुटीरं गत्वा मृत्तिका मयूरं आनीय दर्शयति—भोः पश्य कीदृशं शकुन्त—लावण्यं, तदा बालः बाल-भावेन कथयति कुत्र मे माता—अनेन परोक्ष-कथनेन राजा जानाति यत अस्य बालस्य मातुः नाम शकुंतलेति। कीदृशं चारु चातुर्यम् शब्दचित्रम्।

अनेन प्रकारेण सिद्धं भवति, यत् संस्कृत-पठनमस्माकं परमो धर्मः इति।

कला-सौन्दर्ययोः समन्वयः

कु० जयश्री दामोदर मामतोरा, श्रेणी दसमी

आभ्यन्तर-सौन्दर्यस्य बाह्य-रूपं कलाऽस्ति। सौन्दर्यमात्मा कला तु तस्य शरीरमस्ति। अत एव कला देवी वा आत्मिका इति वा आध्यात्मिका इति वा नास्ति। सा रचकीये शुद्धे सात्विके अथ च तथ्यरूपे अस्वाभाविका मानविका च। इयं मानवमस्तिष्कस्य सुन्दरतमा उत्पत्तिः, अद्वितीया कृतिश्च वर्तते। तस्मात् कलायां मानवो गौरवमनुभवति। गौरवं कर्तव्यमेव। कला-विज्ञानयोः भातृ-भगिन्योः सम्बन्धोऽस्ति। यदि नवीन आविष्कारो विज्ञानस्य प्रसादस्तर्हि नूतनमाकर्षण मयं जीवनं कलायाः उपहारः। विज्ञानं मौलिकताम्प्रति अग्रे सरति, कला तु मानवसहानुभूतिमपेक्षते। विज्ञानम्-असीमितस्य अस्पष्टस्य विश्लेपणं करोति। कला तु हृदयस्य सुन्दरतमानामभिव्यक्तीनां निदर्शनं करोति। विज्ञानं बलस्य परिचयं कारयति, कला च अनुभूतेः। विज्ञानं पुरुषत्व समन्वितमस्ति, कलास्तु नार्यः सुकुमारत्व-द्योतिकाः। कला कोमला, मृदुला स्पन्दनयुक्ता च। मधुरा क्रियात्मिका च। तस्याः प्रथमः मार्गः शृंगारिकः भावनापूर्णः। अपरः कुप्रवृत्तो विकृतश्च भवति। विज्ञानस्य क्षेत्रं व्यापकं कलायाश्च सीमितम्। विज्ञानं ब्रह्माण्डस्य अणुपर्यन्तस्य विश्लेपणं कृत्वा तदीयस्य श्रेष्ठत्वस्य उपरि निर्भरं भवति। कला तु केवलं रंगरूपशब्द-नादानां आकार-प्रकारेणैव स्वकीयामभिव्यक्तिं करोति।

कला-सौन्दर्ययो पार्थक्यकरणमथ च तयोः अस्तित्वस्य कल्पना-करणमसम्भवं विद्यते। यथा शरीरात् आत्मानं पृथक्-कृत्वा आत्मनः विचारं कर्तुं अशक्यं तद्वदेव कला-सौन्दर्ययोः विचारं विवेचनं वा कर्तुमशक्यमस्ति। यथा आत्मनः सौन्दर्यस्य अभिव्यक्तिः अस्माभिः शरीरास्तित्वेनैव कर्तुं शक्यते, तथैव पाठकैः रसिकैः प्रेक्षकै र्वा सौन्दर्यस्य रसस्य चानुभूतिः कलायाः माध्यमेन क्रियते। तस्मात् कला सौन्दर्यस्य बाह्यं रूपमस्ति। यस्या आश्रयेण वयं सौन्दर्यस्य समीपं गन्तुं शक्नुमः।

कला-सौन्दर्ययोः समन्वयोऽस्माभिः समादरणीयायां दीदी-विरुदभाजि सुश्री सविता-भगिन्यां द्रष्टुं शक्यते। अनवरतानेकाब्दपर्यन्तं साधनां कृत्वा मणिपुरनृत्यकलायां पारंगता न केवलं भारते अपि तु विदेशेषु अपि लब्धकीर्तिः विजयतेतराम्। अस्माभिरपि च महागौरवमनुभूयते। काम्यते च तस्याः दीर्घायुः—साधना-सिद्धिश्च।

कला

कु० भारती राजाणी, श्रेणी दशमी

येन गुणेन यस्मिन् वस्तुनि सौन्दर्यमुपयोगित्वं च आगच्छति स गुणः कला-इति कथ्यते। सामान्यतया शास्त्रेषु चतुःषष्टिःकलाः परिगणिताः परन्तु सामान्यतः कलायाः द्वौ भेदौ (१)

उपयोगिनी-कला (२) ललित-कला च । अत्र उपयोगिकलां विहाय ललितकलामादाय विचार्यते।

ललित-कलायाः अपि पञ्चभेदाः भवन्ति ।

(१) वास्तु-कला
(२) मूर्ति-कला
(३) चित्र-कला
(४) संगीत-कला
(५) काव्य-कला

यस्यां कलायां पार्थिवांशो यावान् न्यूनः, सा कला तावती श्रेष्ठा । अनेन लक्षणेन एतासु पञ्च-कलासु वास्तुकला निकृष्टा काव्यकला च उत्कृष्टा । इत्थमपि कथयितुं शक्यते यद् वास्तु-कलातो मूर्तिकला श्रेयसी । मूर्तिकला-चित्रकला श्रेयसी । चित्रकलातः संगीतकला उत्तरा संगीत-कलातः । काव्यकला उत्तमा । सर्वासु कलासु काव्य-कला श्रेष्ठा ।

परंतु यां कलामवलंब्य अस्माभिः विचार्यते सा कला, संगीतकला। संगीत-कलायाः द्वौ भेदौ नृत्यं संगीतञ्च । उभे अतीव प्राचीने । यदा सृष्टिरचना जाता, तदा नृत्यं संगीतं च उत्पन्नम्। जगतः पितरौ भवानी-शंकरौ नृत्य-कलाकारौ । नाटक-विषये महाकविना कालिदासेनोक्तम ।

नाट्यं भिन्नरुचेः जनस्य बहुधा प्येकं समाराधनम । पूर्वमेवोक्तं यद् नृत्यसंगीताभ्यामेव नाटकस्योत्पत्तिः । तच्च नृत्यं देश-काल-भेदेन अनेक-विधम ।

यथा भरत-नाट्यम, राजस्थानीय-नृत्यम, मणिपुर-नृत्यम् । अस्मिन मणिपुरनृत्ये अस्मदीया आचार्या-पद-भाक् दीदी इत्युपनामिका "सविता-भगिनी" कृताभ्यासा लब्ध-प्रतिष्ठा च वर्तते । अत एव न केवलमस्माभिरेवापि तु सर्वै-गौरव मनुभूयते । प्रार्थ्यते च यद् ईश्वरस्तस्यै दीर्घायुः दद्यात्, येन सा स्वकीयायां साधनायां परिपूर्णतां प्राप्नुयात ।

❑

कवि-प्रशस्तिः

❑

शब्दार्थोक्तिषु यः पश्येत्, इह किंचन नूतनम् ।
उल्लिखेत् किंचन प्राच्यं, मन्यतां स महाकविः ॥

❑

संस्कार-संस्कृति-निकृंतन-सरोऽतिरम्ये
भाव-प्रसाद-रस-षट्पद पद्मगन्धे ।
हे भारताम्र-तरु कोकिल कालिदास,
काव्यांगणे विजयते कवितांजलिस्ते ॥

❑

गीर्वाण-वाग् गौरवम्

(विगते शतके कालिकातायां संपन्नः प्रसिद्धः विदुषां पत्र-व्यवहारः)

विगतायां शत्यां १८३५ तमे ख्रीष्टाब्दे भारते वर्षे आंग्ल-शिक्षा-प्रवर्तकः लॉर्ड मेकोले महाशयः कलिकाता-नगर्यां प्रतिष्ठापितस्य संस्कृत-महाविद्यालयस्य विलोपाय संनद्धो बभूव। तत्कृते च तत् समये वर्तमानं महाराज्यपाल-वरिष्ठं श्री विलियम बेंटिक-महोदयं सविशेषं साग्रहं विज्ञापयांचक्रे ।

एतन्निशम्य महाविद्यालयस्य पंडित-मूर्धन्यः विमल-हृदयः महामहोपाध्याय-विरुद्-भाक् श्री जयगोपाल-तर्कालंकार-महाभागः नितरां खिन्न-खिन्नः मर्माहतश्च बभूव । स च संस्कृत-महाविद्यालयस्य व्यवस्थापकस्य गीर्वाण-वाणी-प्रणयिनः विद्वत् कुलशेखरस्य श्री होरेस् विल्सन महाशयस्य समीपे निम्नांकितं श्लोकं प्रेषयांचक्रे—

अस्मिन् संस्कृतपाठ-पद्म-सरसि
त्वत् स्थापिता ये सुधी-
हंसाः कालवशेन पक्ष-रहिताः
दूरंगते ते त्वयि ।
तत् तीरे निवसन्ति संहित-शराः
व्याधास्तदुच्छित्तये ।
तेभ्यः त्वं यदि पासि पालक तदा
कीर्तिश्चिरं स्थास्यति ।

श्लोकमिमं पाठं-पाठं खेदातिशयं अनुभवता सहृदय-चित्तेन श्री विल्सन-महाशयेन पंडित-कुल-तिलकाय श्री. जयगोपाल तर्कालंकाराय सुरभारती-गौरव-सूचकं श्लोक-चतुष्टयं संप्रेषितम्-

(१) विधातः विश्व-निर्माता
हंसास्तत् प्रियवाहनम् ।
अतः प्रियतरत्वेन
रक्षिष्यति स तान् ॥

(२) अमृतं मधुरं सम्यक्
संस्कृतं हि ततोऽधिकम् ।
देवभोग्यमिदं यस्माद्
देवभाषेति कथ्यते ॥

(३) न जाने विद्यते किं तत्
मधुरत्वं हि संस्कृते ।
सर्वदैव समुन्मत्ताः
येन वैदेशिकाः वयम् ॥

(४) यावद् भारतवर्षं स्याद्
यावद् विन्ध्य-हिमालयौ ।
यावद् गंगा च गोदा च
तावदेव हि संस्कृतम् ॥

एतत् श्लोक-चतुष्टयं संपठ्य संस्कृत महाविद्यालयस्य प्राध्यापकेषु अन्यतमः आलंकारिक-मूर्धन्यः महामहोपाध्यायः श्री प्रेमचन्द्र तर्कवागीश महोदयः भृशं खिन्नचित्तः सन् सुरवाणी-प्रणयिने श्री विल्सन-महाभागाय श्लोकमिमं प्रहितवान्-

गोलश्री दीर्घिकाया बहुविटपि तटे-
कालिकाता नगर्याम् ।
निःसंगो वर्तते संस्कृतपठन-
गृहाख्यः कुरंगः कृशांगः ।
हन्तुं तं भीतचित्तं विधृतखरशरो—
मेकले-व्याधराजः
साधु ब्रूते स मे मे,
उइलसन-महाभाग मां रक्ष रक्ष ॥

पंडित-प्रवरस्य श्री प्रेमचन्द्र तर्कवागीशस्य श्लोकमिमं ध्यायं ध्यायं दूयमान-मनसा विदुषां वरेण्यः सुरभारती-रसिकः श्री. विल्सन महाशयः निम्नांकितं श्लोकं तत् सकाशे संप्रेषयांचक्रे—

निष्पिष्टापि परं पदाहति-शतैः
शश्वद् बहु प्राणिनाम् ।
संतप्तापि करैः सहस्र-किरणे-
नाग्नि-स्फुलिङ्गोपमैः ।
छागाद्यैश्च विचर्वितापि सततं
मृष्टापि कुद्दालकैः—
दूर्वा न म्रियते कृशापि नितरां
धातु र्दया दुर्बले ॥

स्वातन्त्र्य की उषा में
जग जाय देश मेरा

[कविगुरु श्री रवीन्द्रनाथ ठाकुर]

चित्त जहाँ भय-शून्य, उच्च जहाँ शीश, सदा
ज्ञान जहाँ मुक्त, जहाँ घरों के प्राचीर, कदा
अपने अनेक छोटे छोटे प्रांगणों में बाँट
वसुधा के करते न क्षुद्र खंड काट काट
प्राणों के गभीर सत्य-स्रोत में से उच्छ्वसित
होती जहाँ वाक्यधारा कर्म जहाँ निर्वारित
कोटि-पाद कोटि-पाणि, देश-देश ग्राम-ग्राम ।
चरितार्थता की ओर बढ़ता सफल काम ॥

जहाँ तुच्छ आचारों की मरु-वालू-राशि द्वारा
ग्रसित हुई है नहीं विमल विचार-धारा
पौरुष हुआ है न जहाँ शतधा, जहाँ स्वामी,
तुम्हीं सर्व कर्म, चिंता, आनन्द के अग्रगामी
सर्वदा, वहाँ उसी स्वाधीन स्वर्ग में, हमारे
स्वप्न-शील भारत को जगा दो, हे पिता हमारे ॥

[संस्कृत-भाषान्तर]

चित्तं निर्भय मुच्चमस्तकमथो, ज्ञानं विमुक्तं भवेत् ।
यत्र क्षुद्र-गृहांगणे न भवतान विश्वं तथा खंडितम् ॥
पूर्णत्वं प्रति कर्म यत्र वहताद्, भाषा च हृद्-गर्भजा ।
स्वर्गे तादृशि भारतं कुरु विभो वर्पं सदा जागृतम् ॥

नैव स्याच्च तथैव कर्म-सिकता-राशिः पुनर्बन्धनम् ।
सम्यग् दर्शनगस्य यत्र हि विवेकाम्यामल-स्रोतसः ।
स्फूर्तिस्त्वं च विचारजस्य हि भवे यत्नैव सत्कर्मणः ।
स्वर्गे तादृशि भारतं कुरु पित वर्पं सदा जागृतम् ॥

The Preparation of Soma

Miss Narmada L. Padhaye, M.A
Teacher, Arya Kanya Gurukul

The preparation of soma was the supreme ritualistic performance of Rigvedic religion. Soma was the favourite drink in which the Rishes of those times freely indulged on ceremonial ocassions. Soma which is mentioned in the R. V. is three-fold (1) Soma as one of important gods. (2) Soma as an important sacrifice and lastly. (3) Soma as the plant called सोमवल्ली. We are concerned here with the soma plant as the soma juice was prepared from soma plant and offered as a libation to the various gods in soma-sacrifice e. g. in ज्योतिष्टोम-सोमेन यजेत. There were three daily pressings of soma known as प्रातःसवन, माध्यंदिनसवन and सायंसवन।

In the R. V. the whole ninth मंडल having 1/4 hymns in addition to few other hymns elsewhere, are addressed to पवमान सोम that is to सोम while in the process of passing through the filter.

The origin and Habitat of सोम like Agni soma came on the earth from heaven. So originally soma was in the heaven but brought on the earth by the गायत्री metre assuming the form of a bird....such interesting myth is in the ऐतरेय ब्राह्मण. Originally soma was in the heaven, so soma is called दिवः शिशुः।

Soma's earthly habitat :— in several passages soma is called 'mountain-dwelling' comp. 9.18.1 परि सुवानो गिरिष्ठाः। also in 3.48.2, 5.43.4. 1.62.4 and once called as 'mountain-grown.' पर्वतावृध. It is clear that soma like Haoma was a mountain-grown plant, soma plant was grown on the 'Mujavata mountain' comp. 10.34.1

सोमस्य इव मौजऽवतस्य भक्षः etc.

When soma juice was prepared for a sacrifice, Somavalli was brought by the यजमान along with the priests. For purchasing सोमवल्ली, यजमान had to give one year old cow, having redish brown colour and having light brown eyes. comp. अर्थसंग्रह–एक हायन्या आरुणया पिङ्गाक्ष्या गवा सोम क्रीणाति। सोमवल्ली was brought to the sacrificial ground by tying it in a cloth. On the main day of the sacrifice that is on the pressing-day the soma stalks were pressed and the juice was strained and collected in a द्रोण, where milk was mixed with the juice. So there were three main stages in preparing of soma-juice.

(1) Pressing of soma-stalks (2) Straining of soma. (3) Mixing of सोम.

(1) The pressing of Soma-stalks:- there were two main methods of pressing, first was that of mortar and pestle (उलुखल-मुसल) which was not usual for this was the Iranian way. The second method was the Rigvedic method, by means of ग्रावाण: or press stones. Soma-stalks were thrashed *out by the priests on the two* pressing boards (अधिषवण फलक) While pressing the stalks water was added by reciting several मंत्रs. These pressed stalks were put in a big pot आधवनीय and from आधवनीय pot the juice mixed with water was poured into *the strainer* दशापवित्र. *This is the* second stage namely straining of सोम. The strained juice was collected in the कलश or big vessel द्रोण. All the process is the subject-matter of 9th मंडल and so called पवमान the flowing or self purifying सोम. The whole process is described in a poetic manner using many fancies and *images. This shows that R. V. is* not merely the book of ritual incarnations but having the poetic element too.

The third stage is the mixing of सोम juice :- The juice which was collected in a द्रोण was mixed with (गवाशीर) *milk or mixed with curds* or with the corn यवाशीर. When the process was over the purified and mixed soma-juice was offered in the sacrifice to the various gods like इंद्र, वायु etc.

This is the ritualistic description but there is something more behind the veil of ritualistic performance, as suggested by Shri M. P. Pandit, originally found in the vision of Shri Aurobind.

According to him soma is the *sap of delight* रस *the draught of all* experience and life that is called सोम in the vedic-mystics. The deity presiding over this Rasa of life is Soma, the lord of delight. Soma is a sort of wine indeed but it is the wine of immortal-delight, a flow in *the core of every living being keeping* it alive and growing. It is this feast of delight on the inner-vedi, *alter* of rishi, at which the gods arrive in their numbers to partake of the cup. In which the blessed 'worshippers offer the purified sap of his existence as the crown and fulfilment of his life long यज्ञ sacrifice that is symbolised by the *ritual where Indu flows* for Indra's sake इंद्राय इंदो परिस्रव 9.113.9. The feast whose *glorious* culmination leads him to proclaim. अपाम सोमं अमृता अभूम अगन्मज्योतिरविदाम । 8.48.3.

'We have drunk the soma, we *have become the immortals,* we have attained the light, we have discovered the *gods.*'

Didi

Shri D. D Vaishnav
Arya Kanya Gurukul, Porbandar.

Didi is a personification of courtesy and charm, compassion and catholicity, discernment and discipline, decency and dignity, elegance and etiquette, equipoise and equanimity, intelligence and industry, nicety and nobility, perseverance and patience. Simplicity and sincerity, understanding and uprightness.

She is a great lover of classical dancing and a connoisseur non pareil of art and beauty. Her life has the perfume of pristine purity. She is the happiest in her devotional dancing performance and among her studies.

Didi is in every nerve and fibre of her body, a dancer and all of her efforts are directed towards enlarging and perfecting that art.

It might have been a unique and unprecedented event in the history of Manipur when late Maharaja of of Manipur had conferred upon Didi the rare title "Second Usha" when she got the mastery in the art of Manipuri dancing. This covetable title is rarely awarded to any one; but by dint of hardl abour Didi had the proud privilege to achieve this title from the Maharani and the people, too.

For last two hundred years this title has not been given to anybody.

The grand daughter-in-law of Lord Krishna first brought ' Lasya Technique' to Saurashtra and taugut it to the 'Gopees' of Dwarka.

Every year Didi is invited to give the devotional dancing performance in the famous Govindji Mandir.

The people of Porbandar had never got any opportunity to feast their eyes by seeing the beautiful devotional dancing of Didi. They were eagerly looking forward to get the chance of witnessing the same. The credit goes to Pujya Kaku mama that he was able to arrange the long-cherished dancing programme of Didi in Saraswati Mandir of Arya Kanya Gurukul.

The privileged audiance was spell-bound to see the beautiful dancing accompanied with sweet and melodious vocal music of Shrimati Saroj Gundani Didi looked like a celestial being coming down to the

Terra-ferma to dance I had many occasions to listen to Didi's learned discourses *on various subjects*. It is really a treat to listen to her eloquent speech. She has the rare gift of attracting the masses by her speech.

I must candidly say that she is versatile lady.

FORGET

On ie most important of all skills is that of 'forgetting.' It is said that a man is what he thinks or what he eats. A man is also what he forgets.

I am not straining to be paradoxical when I say that to be happy and successful you must cultivate the ability to say to yourself–forget it !

It may not be easy neither is it as hard as you think; but one thing is certain, you must learn to forget.

Treasury of humorous quotations

(1) Worry is interest paid on trouble before it falls due.

(2) Life is like our onion; you peel off layer after layer and then you find there is nothing in it.

(3) An ambassador is an honest man sent to lie abroad for the good of his country.

(4) April first is the day npon which we are reminded of what we are on the other 364 days.

(5) Telling lies is a fault in a boy, an art in a lover, and accomplishmant in a bachelor, and a second nature in a married woman.

(6) It is better to understand a little than to misunderstand a lot.

લાયન્સ કલબ, પોરબંદર તરફથી પૂ. દીદીને સન્માન અપાય છે.

'લાયન્સ કલબના સમારંભ વખતે શ્રી પૂ. દીદી સ્વાગતનો પ્રત્યુત્તર આપી રહ્યાં છે.

પૂ. દીદીના વરંદ હસ્તે લાયન્સ કલબ તરફથી મહર્ષિ દયાનંદ વિજ્ઞાન મહાવિદ્યાલયને વિજય-શીલ્ડ અર્પણ.
વિજય-શીલ્ડ સ્વીકારતા પ્રિન્સિપાલ શ્રી. જાની સાહેબ તા. ૨૬-૬-૭૩

Our Didi, You may live long

The best in the art,
And mild at the heart :
Our Didi, you may live long.

Your word's inspiration,
Your work a great eveation :
Our Didi you may live long.

Rises up ever high,
The thing you dignify :
Our Didi you may live long.

Your mind has understanding,
Your heart is encouraging :
Our Didi, you may live long.

A face with the shine,
Of wisdom is thine,
Our Didi, you may live long.

From God you receive,
To us the bliss you give,
Our Didi, you may live long,
Our Didi,
Our Didi,
Our Didi, you may live long.

—Kishor Joshi

Our Dear Didi

Miss Indira Kumari R. Thakrar, Std. 11

Yesterday, it was a rainy day. We were tired of playing indoor games. So we all friends started a discussion about our Didi who was awarded an honour by the Gujarat Government last month for her classical dancing.

Suddenly Usha asked me,

Usha—Aye, Mina, who is that Didi about whom you were all discussing?

Mina—Oh! Didn't you recognise her?

Ila—She is a daughter of Shri Nanjibhai Kilidas Mehta.

Nita—But who is Shri Mehta?

Mina—Ah! hear please, Shri Mehta was a great industrialist and Philanthropist of Saurashtra.

Nita—Oh! Oh! now I recognise him. Is not he the man who established Arya Kanya Gurukul in Porbandar?

Ila—Yes! Yes!

Usha—But I heard that he was very rich.

Mina—Yes, he was rich not only economically but also culturally His daughter Savitabahen was born with a golden spoon is her mouth.

Nita—People have been talking that Savitaben has been very clever since her childhood.

Ila—She is not only clever but also also intelligent and smart.

Usha—But why did her father establish such a nice Gurukul?

Mina—Her father was not satisfied with the education, that was given in the Government schools in those days.

So he admitted our Didi to the Arya Kanya Mahavidyalaya of Baroda and there she imbibed all that was good in our Indian culture.

Nita—But which were her special subjects ?

Ila—After a few years she became proficient in Sanskrit, Hindi and Gujarati and her main subjects were Aryan culture, religion and fine arts.

Usha—Then what did she do after finishing her studies ?

Mina—She expressed her wish to her father to establish a similar Gurukul in Saurashtra for girls, because she could see that in those days female education was very low.

Usha—Then who is the principal of this Gurukul ?

Ila—Since then she has been working as our principal. She always takes keen interest in our activities and she always solves all our problems and we feel that education and progress are quite safe in her hands.

Nita—Does live there in Gurukul with all of you ?

Mina—No, she doesn't live at Porbandar all the year round; but we are moved to do all activities by her guidance in her absence.

Usha—Then when does she come there ?

Ila—She comes here very often to knock at every nook and corner of our minds and she advises us to make all round progress. So the girls studying in Gurukul love her from the very bottom of their hearts.

Nita—Will you say to me something more about her ?

Mina—She possesses the gift of the gab. So she keeps the audience spell-bound for hours together. We can see that her life is an unique example blending as it does both the currents of thought occident and oriental. She symbolises all that is best in the East and the West. She occupied a unique position in the world of Indian classical dances. She has devoted herself entirely not only to education and Indian culture, but also to the study and practice of Manipuri dancing, of which she is an unrivalled scholar and exponent.

Usha—But we heard that a few years ago she was awarded the title of "the second Usha." Is this possible for a Gujarati girl?

Ila—Why not? An individual can make any impossible thing possible. The Manipuri dances of our Didi remind us of the traditional achievements of Rishis, Sadhikas and Brahmavadinis of Vedic times.

Her mastery of Rhythm, tool, Rasa and Abhinaya of Manipuri dance in Tandav and Lasya form keep us spell-bound. There is not a single Manipuri girl who has so well mastered and has aquired the natural adaptability and indigeneous charm in performing various techniques of Manipuri dancing.

Therefore the Gujarat Government honoured her for her high unique accomplishments in the sphere of fine arts.

Urha and Nita —

May God grant her a long life and prosperity to enable her to bring a high honour to our nation by her peerless genious.

Ila—Oh! see what has come? A telegram?

Mina—What?

Ila—Yes, yes. a telegram of our Didi's arrival. How lucky and fortunate we are! Just today we remember her and she will be with us tomorrow morning?

Usha and Nita—O. K. We will go to receive her, won't we?

Ila and Mina—Yes! Yes! Yes!

गुरुकुल-संस्था को प्राप्त

आप्तजनों के आशीर्वाद

पोरबन्दर के आर्य कन्या गुरुकुल का नाम बहुत दिनों से सुना था। लेकिन अफसोस है कि यहाँ आने का मुझे मौका नहीं मिला है। अब कभी पोरबन्दर जाना हुआ तो उसको देखने की कोशिश करूँगा। आज राजकोट में गुरुकुल की लड़कियाँ आई, और मैं उनसे और उनकी आचार्या से मिला। बाद में उन्होंने कुछ सौराष्ट्र के नाच दिखाए और कुछ भजन सुनाए। ये बहुत अच्छे लगे, लेकिन सबसे अच्छी तो वहाँ की लड़कियाँ लगी। उन्हीं से मैंने अंदाज किया कि गुरुकुल में अच्छी तरह उनका सिखाना और रहना होगा।

२-११-५५ —जवाहरलाल नेहरू

गांधीजी और नेहरूजी दोनों ही लड़कियों की शिक्षा को महत्व देते थे। उन्होंने भारतीय महिलाओं के लिए बहुत से द्वार खोले। आगे बढ़ना और देशको बढ़ाना, यह देशकी महिलाओं का कर्तव्य है। इसके लिये शिक्षा, स्वास्थ्य, अनुशासन और कला सबही की आवश्यकता है। साथ ही साथ देश सेवा की भावना और अपने देश की सभ्यता की पहचान भी चाहिये।

यह संस्था देखकर खुशी हुई। सवितावहन को इस सुन्दर कार्य के लिए बधाई देती हूँ।

—इन्दिरा गाँधी

(भारत की प्रधान मंत्री श्रीमती इन्दिराजी गाँधी ने ता. २९-९-६७ को संस्था की मुलाकात लेकर और उपरोक्त अभिप्राय व्यक्त किया।)

आर्य कन्या गुरुकुल विद्यालय, भारत-मंदिर व तारा-मंदिर का अवलोकन कर बहुत खुशी हुई। भारतीय संस्कृति की पृष्ठभूमि में यह शिक्षण-संस्था अपने ढंग की अनोखी है। संचालकों को हार्दिक बधाई।

श्रीमन्नारायण

१-५-६९ गुजरात के राज्यपाल

कन्या गुरुकुल की सांस्कृतिक प्रवृत्तियों से हम बड़े ही प्रभावित हुए। इस गुरुकुल की विद्यार्थिनियों में भारतीय संस्कृति के प्रति बड़ा ही अनुराग है तथा उन्हें उस संस्कृति को अपने जीवन में उतारने की शिक्षा दी जाती है। हम आशा करते हैं कि यह गुरुकुल भविष्य में और अधिक परिवर्धित होगा तथा भारतीय संस्कृति के उत्थान में हाथ बंटायेगा।

२४ अगस्त १९७२ — श्री शान्तिदेवी मोतीचन्द

સંસ્થાની આજે મુલાકાત લેતા ખૂબ આનંદ થયો. સંસ્થાનું કાર્ય પ્રશંસનીય છે અને આપણે આશા રાખીએ કે આવી સંસ્થાઓ મારફત આપણે દેશનું નવ-નિર્માણ કરવાનું સારી રીતે કરી શકીએ.

—હિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ
ભૂતપૂર્વ મુખ્ય-પ્રધાન
(ગુજરાત રાજ્ય)

ગયે વર્ષે આ સંસ્થા જોવાનો અને તેનો કાર્યક્રમ સમજવાનો લાભ મને મળેલ. આ વખતે અહીંની વિદ્યાર્થિનીઓએ ઘણો આકર્ષક સાંસ્કૃતિક રંજન કાર્યક્રમ ગોઠવેલ છે, જે માટે તેમને દરેક ધન્યવાદ.

૫૦૦ જેટલી નાની મોટી વિદ્યાર્થિનીઓને સાથે રાખવી. તેમની સંભાળ લેવી, તેઓમાં અરસ-પરસ સ્નેહ વધારવો અને સાથે સાથે યોગ્ય શિસ્ત જાળવવી એ નાનું સૂનું કાર્ય નથી, એ માટે સંચાલકોને અને ખાસ કરીને સંસ્થાના આચાર્યોને ઘણા ધન્યવાદ અને અભિનંદન.

—ડૉ. જીવરાજ ના. મહેતા
તા.૨૭-૧૦-૬૦ મુખ્ય-મંત્રી (ગુજરાત રાજ્ય)

આજે આર્ય કન્યા ગુરુકુલની મુલાકાતનો લાભ મળ્યો, સંસ્થા અને તેનું સંચાલન જોઈને આનંદ થયો. નવી સમાજ-રચનામાં બહેનોને જે વિશિષ્ટ પ્રકારની જવાબદારી ઉઠાવવાની છે તે અંગે કન્યાઓને સારી તાલીમ અપાઈ રહી છે તેમ જણાયું.

સંસ્થાના પ્રાણ-સમા અને સંસ્થાપક શ્રી નાનજીભાઈ શેઠ જે અંગત ધ્યાન આપીને સંસ્થાના વિકાસ માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તે ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે.

આવી સંસ્થાનું સર્જન કરવા માટે હું શેઠ શ્રી નાનજીભાઈને મુબારકબાદી આપું છું અને તેમના આ સ્તુત્ય પ્રયાસને સફળતા ઇચ્છું છું.

—માણેકલાલ શાહ.
ગુજરાત રાજ્યના આરોગ્ય અને
ઉદ્યોગ-ખાતાના ભૂતપૂર્વ મંત્રી.

શ્રી આર્ય કન્યા ગુરુકુલની આજે મુલાકાત લીધી. શિક્ષણના અનેક વિભાગોમાં ફર્યા અને જોયા. જેમાં અર્વાચીન તેમજ પ્રાચીન પદ્ધતિનો સુમેળ સાધવામાં આવ્યો છે. દરેક વિભાગનું સંચાલન બહેનો પોતે જ વડાઓની દેખરેખ નીચે કરે છે. અહીં સંસ્કારી સ્વાવલંબી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

આ સંસ્થામાં બહારથી અને પરદેશથી આવનાર બહેનો રહે છે, અને અભ્યાસ કરે છે. પરદેશમાં વસતા હિન્દી ભાઈઓ માટે આ ગુરુકુલ એક અમૂલ્ય આશીર્વાદ-રૂપ છે. બહેનોના ચહેરા ઉપર દેખાતો ઉલ્લાસ અને આનંદ બતાવી આપે છે કે તેઓ અહીં સુખી છે.

કોઇને પણ આ સુંદર સંસ્થા, તેના વિશાળ મકાનો, તેની સ્વચ્છતા, આલ્હાદક વાતાવરણ અને સુવ્યવસ્થા જોઈ આનંદ થયા વગર રહે નહીં.

આનું સઘળું માન શેઠશ્રી નાનજીભાઇ અને તેમનાં સુપુત્રી શ્રી સવિતાબહેનને જાય છે. શ્રી સવિતાબહેને આ સંસ્થાને તેમનું જીવન અર્પણ કર્યું છે. શેઠશ્રી નાનજીભાઈ માત્ર એક ઉદારતાથી માત્ર પૈસા જ આપી જાણે તેવા નથી. તે માત્ર આદર્શવાદી નથી. પણ તેમણે પોતાને હાથે આપેલા દાનનો સદુપયોગ કરી પોતાના આદર્શોને મૂર્તિમંત કર્યા છે. તેઓ બારીકમાં બારીક વિગત ઉપર પણ લક્ષ આપે છે અને સંસ્થાની એક પિતા તરીકે સંભાળ રાખે છે.

હિંદમાં આવી ધર્મના ઊંડા અને સજ્જડ મૂળ ઉપર રચાયેલી અનેક સંસ્થાની જરૂર છે. .

ઇશ્વર શેઠશ્રી નાનજીભાઇ અને તેમનાં દીકરીને આ અને આના જેવી સંસ્થાઓની સેવા કરવા તંદુરસ્તી અને લાંબુ આયુષ્ય આપે

—સુમંત સી. ભટ્ટ
ચેરિટી કમિશ્નર, ગુજરાત રાજ્ય
અમદાવાદ.

તા. ૯–૮–'૬૨
પોરબંદર.

આર્ય કન્યા ગુરુકુલમાં ત્રણ દિવસ રહી એટલી આત્મીયતા અનુભવી છે અને એટલી વાતો કરી છે કે હવે આ સંસ્થા સાથે જાણે પોતાપણું બંધાઈ ગયું છે. શ્રી સવિતાબેનની તપસ્યાની સુવાસ પણ તરત અનુભવાય છે.

—કાકા કાલેલકર
(ઋષિકલ્પ ગુરુવર્ય)

૧૯૬૭ના ડિસેમ્બર માસની તા. ૨ થી ૧૨ સુધીના આર્ય કન્યા ગુરુકુલ વિદ્યાલય અને મહિલા મહાવિદ્યાલયના મહોત્સવ પ્રસંગે સંસ્થાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં અપાતી તાલીમ અને બ્રહ્મચારિણી બહેનોમાં પ્રકટતો નવજીવનનો પ્રભાવ નીરખી હું આનંદ વિભોર બની ગયો હતો. વિદ્યાર્થિનીઓએ મંગળ ગીતથી મારું સ્વાગત કર્યું ત્યારે હું બાલ-સરસ્વતીની વીણાના મંજુલ સ્વરોમાં પરિપ્લાવિત બન્યો હતો.

આ મહોત્સવ સાથે સ્વનામધન્ય શ્રી નાનજીભાઈ શેઠની ૮૧મી વર્ષગાંઠની ઉજવણી એક અનેરો ભવ્ય સમારંભ હતો. તેમની પ્રતિ સંસ્થાની બાલિકાઓએ જે અનિવર્ચનીય પ્રેમભાવે અર્ચના કરી ત્યારે કુલપિતાનું ગૌરવ કેટલું ભવ્ય અને ઉદાત્ત હોઇ શકે, તેનો ખ્યાલ આવ્યો. શ્રી. નાનજીભાઇની વિશાલ વાત્સલ્ય-ભાવનામાંથી પ્રગટેલ આ સંસ્થાના સંચાલિકા શ્રી. સવિતાબહેનમાં પ્રાચીન દેવીસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયો. ભારતની કન્યાઓને સંસારમાં અગ્રપદે સ્થાપવાની મહેચ્છા ધરાવતી, મહાન પિતાની ભાવનાઓ સાકાર કરવા તેમણે અપ્રતિમ વિદ્યા-સાધના, વ્રતનિષ્ઠ અને આદર્શોથી પોતાનું જીવન આ સંસ્થામાં ઓતપ્રોત કરી દીધું છે, તેની વિવિધતાનો ખ્યાલ આ અલ્પનોંધમાં આપી ન શકાય.

વિદ્યાર્થિનીઓએ એ પ્રસંગે બતાવેલી વ્યાયામ કવાયતો, લશ્કરી તાલીમ વગેરેમાં કઠોર શિસ્ત બતાવી તે સાથે રંગમંચ ઉપર લલિતભાવોનાં અભિનયો અને મનોહર સ્વરાલાપોથી તેમના હૃદયની કોમળતા અને સંસ્કારિતાનો પરિચય કરાવ્યો. ચિત્ર અને ગૃહ-ઉદ્યોગોનાં પ્રદર્શનમાં વિવિધ પ્રકારની વૃત્તિઓમાં હસ્તલાઘવ અને સૌંદર્ય દૃષ્ટિના વિકાસ દેખાઈ આવતો હતો. આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ અને વિકાસપૂર્ણ પ્રગતિની પાછળ મૂકભાવે અધ્યાપકગણનો સવિશેષ પરિચય થઈ ન શક્યો, પરંતુ તેમના પ્રયત્નોની પ્રત્યક્ષ સાક્ષી વિદ્યાર્થિની ગણે આપી, તેમાં સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, હિંદી, ગુજરાતી વક્તૃત્વ અને નેપથ્ય પ્રયોગો ખૂબ સફળ નીવડયા હતા. આચાર્ય શ્રી શંકરદેવજીએ તેમના સ્નેહામૃતથી મને સંસ્થાનો સ્વજન બનાવી દીધો છે. આ સર્વને સુમેળ આપતા સવિતાબેનનું સર્વવ્યાપી વ્યક્તિત્વ અનેરી પ્રભા પાડે છે.

— રવિશંકર રાવળ
(ગુજરાતના કલાગુરુ અને 'કુમાર'ના સંસ્થાપક)

આ પ્રાંગણમાંની અનેક વિશેષતાઓથી હું પ્રભાવિત અને પ્રસન્ન થયો, શૈક્ષણિક પ્રાંગણ સુઘડ છે, સંસ્કારમય છે, સુંદર છે, બહેનોના હસતાં ચેહરા એમનો તરવરાટ, એમની સુજનતા–એ બધું જોઇને વિશેષ આનંદ થયો, આપણા શિક્ષણમાં અને એકંદર જીવન-ક્રમમાં સાચી ધાર્મિકતા જેટલી ફેલાશે તેટલો આપણો વિકાસ સરસ અને સ્વચ્છ થશે.

તા. ૧૨-૨-૬૯

—પુરુષોત્તમ ગણેશ માવલંકર
ડિરેક્ટર—હેરલ્ડ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, અમદાવાદ

પ્રતિપદ સાર્થક કરે એવું આ આર્ય કન્યા ગુરુકુલ ખરેખર, પુરુષાર્થ મૂર્તિ શેઠ શ્રી નાનજીભાઇના ઔદાર્ય, પરિશ્રમ, દીર્ઘ-દર્શિતા, ઇત્યાદિ ગુણ-સમુચ્ચયના જીવંત પ્રતીક સમું બન્યું છે.

અહીં ગુરુકુલમાં આર્ય-સંસ્કૃતિની સુવાસ, કન્યાની સુકુમારતા અને મુગ્ધતા, ગુરુનું ગૌરવ અને કુલની કુલીનતા પ્રગટ થયાં છે.

જ્યોતિન્દ્ર હ. દવે

તા. ૭-૧૨-૬૭ (પ્રખ્યાત હાસ્યરસાચાર્ય)

ગુરુકુલની વ્યવસ્થા અને નૈતિક નિયમો જોઈ, જાણી મનને ઘણો આનંદ થયો છે. હિંદના આજના અંધાર ભર્યા સમયમાં ભાવિ ઉજ્જ્વલ, આવી ભાવિ પેઢીઓથી થશે એમ માનું છું, અને એવી જ આશા વિદ્યાર્થિનીઓ પાસેથી રાખું તો ખોટું ન જ ગણાય. આખા પોરબંદરની શોભા એ એક માનવીનું સર્જન છે. એ ભવ્ય છે. આવો ધનનો સદ્ઉપયોગ ધનિકો કરે તો પૃથ્વીને સ્વર્ગ બનાવી શકે.

— સુશીલા ગાંધી

તા. ૧-૧-૬૬ ફિનિકસ સંસ્થા, દક્ષિણ આફ્રિકા

卐

ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો અને અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો જ્યાં સુંદર સુમેળ છે તેવું આ ગુરુકુળ જોઈ ઘણો આનંદ થયો. ચેતન-મય વાતાવરણ-આનન્દ, ઉલ્લાસ અને પ્રફુલ્લતાની અનિલથી ભરેલા આવાસો-સ્મિત ઝરતાં બાલિકાના મુખારવિંદો-જવાબદારી અને નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી દીપ્યમાન થતી શિક્ષિકાઓ-અને પ્રાચીન કુલપતિનું સદાયે સ્મરણ કરાવે એવું શ્રીમાન્ નાનજી શેઠનું વ્યક્તિત્વ-જ્યાં આ બધાનો સંવાદી સુમેળ હોય એ ગુરુકુળ ભાવિ પ્રજાના ઘડતરમાં માન ભરેલું સ્થાન લેશે-લીધું છે એવી મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. શ્રીમાન્ શેઠે પોતે સાથે ફરીને પોતાના આ અનેરાં સર્જનનું રહસ્ય સમજાવ્યું તે માટે હું એમનો ઋણી છું.

—મનસુખલાલ આત્મારામ માસ્તર

સાદા સ્વચ્છ ખોરાક અને વ્યાયામયુક્ત સ્વાશ્રયી નિત્યક્રમ દ્વારા ઘડાયેલું ખડતલ શરીર અને જીવનની જીજ્ઞાસા-પ્રેરક શિક્ષણ તથા શીલવાન ચારિત્ર્ય ઘડતર દ્વારા કેળવાયેલી તેજસ્વી બુદ્ધિ અને નિર્મળ મન, એ જો આર્ય જીવન આદર્શ હોય તો એવાં શરીર-મન-બુદ્ધિયુક્ત આવતી કાલનાં નાગરિકો ઘડતી આ સંસ્થાની તોલે આવે એવી અન્ય સંસ્થા ગુજરાતમાં જોઇ નથી. એનાં સર્વ અંગોના અવલોકનથી પ્રસન્નતા થઈ. એના પ્રેરક અને ચાલકને ધન્યવાદ.

—બચુભાઈ રાવત
(તંત્રી 'કુમાર')

આ મહાન સંસ્થા જોઈને એના સંસ્થાપક માટે બહુમાન થાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ સાથે સાથે અહીંની બધી વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતા, વિશાળતા અને ભવ્યતા વિગેરે જોઈને ભારતીય સંસ્કૃતિનું સ્મરણ પણ થયા વગર નથી રહેતું. સાથે જ આ સંસ્થા જોઈને પોરબંદરનો જાણે બહાર આવી રહ્યો, ભારતીય આત્માનાં દર્શન કર્યા સરખું લાગે છે.

તા. ૨૧-૬-૬૫

— પન્નાલાલ પટેલ
(ગુજરાતીના સાહિત્યકાર

'કેટલીક વ્યકિતઓ એવી હોય છે કે જેને પૂર્ણતયા અભિવ્યકિત થવા એક આખી સંસ્થા, ખરેખર સંસ્થાઓ જોઇએ.' મુ. શ્રી નાનજીભાઇ શેઠ એ પ્રકારની વ્યકિત છે; જ્યારે ગુરુકુલ જોયું ત્યારે જાણે મુ. શેઠશ્રીનું મૂર્તિમાન સ્વપ્ન જોયુ. દર મુલાકાતે કશું નવું ઉમેરાતું જાય છે, તે જાણે તેમના સ્વપ્નની રેખાઓ ઊઘડતી આવે છે.

ઉશનસ
(જાણીતા કવિ અને પ્રાધ્યાપક

It was a delightful experience for me to visit this excellent Institution. I am glad that girls from different countries are studying here. I congratulate the Founder Shree Nanjibhai on his idealism and foresight and wish the management all success in their efforts to educate girls to become ideal women.

Zakir Husain
President of India

5-10-64

I am also sure that the Management are taking all the steps in ushering in a New Era, on the lives of highest, national and caltural requirements. I wish all success to this great institution and add my humble tribute of praise and — gratitude to the great donor and his accomplished daughter for what they have done and have been doing in the cause of education.

20-10-54.

B. N. Datar,
Deputy Minister for Home Affairs,
Govt. of India.

I am fortunate to see this Model Institution. I hope, the future India will have model girls who will come out this institution, and spread Universal Brotherhood in India and the world. I congratulate heartily Shri N. K. Mehta, who has donated a big sum, for this Institution. The whole credit goes to him. I hope this Institution will always keep good name of Swami Dayanand and Mahatma Gandhi.

Health Minister
18-11-56 Bombay State

૮

I felt greatly honoured when I was asked to preside over the the annual P. T. display of the school. I was tremendously impressed by the enthusiasm, skill and precision, with which the girls carried out all the drills. They seemed to be equally at home with the gun, lathi, sword, lance and dagger as well as the knitting, crocket needle and the pen and the brush.

I was greatly impressed with the very colourful and exquisit paintings and designs created by the girls and the excellent needle work and hand-work exhibited, by them.

This is probably one of the very few schools in India, which pay such great attention to the physical fitness of girls and teech them so many varities of our ancient physical exercises in Yoga and Asanas with a good blending of the modern concept of P. T.

India, and Gujarat in particular is greatly indebted to the fore sight and philantrophy of the late Sheth Nanji Kalidas Mehta, who *originally* concieved this idea and gave it concrate shape. I would like to congratulate Pujya Didi, Savitaben, Medhaben and Sheth Dhirubhai Mehta who are carrying on the good work founded by their parent and take such keen interest in the daily working of the school. I would also like to congratulate Kumari Sushilaben Pandit and the very dedicated band of masters and teachers who teach in the school, with such love, affection and devotion.

My only request, that one such school should be founded in each state to benifit all the other peoples of India.

Sd/- N. R. Khambatta,
Commander, Indian Navy,
Naval Officer in Charge,
Kathiawar, Okha

28th Nov. 70.

Visiting the school and the college was both a memorable and disturbing experience. It was memorable because, it was unforgetable. The precision, firmness, and kindness with which the institution was, administered; the enthusiasm and competancy of the 'students; the excellence and the variety of the instruction, all made a profound impression. And the garlanding with flowers, the attentive audience that heard my address, the dancing and singing arranged in our honour and the courtesy we received from every one were deeply moving. The experience as a whole was disturbing nearly because it made me realize and ponder the short comings in our American system of education.

Robert G. Gregory
Prof. of History,
University, U. S. A.

13-7-73